

FROM MAHENDRA SHANTILAL

કચ્છ, ગિબ્સ મેમોરિયલ ગ્રંથમાળા નં. ૪

હિંદના હાકેમ.

રણજીતસિંહ.

અંગ્રેજીમાં કર્તા,
સર લેપલ ગ્રિફિન, કે. સી. એસ. આઈ.

તેનું ભાષાન્તર કર્તા,
ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી, બારિસ્તર-અંદ-લો.
સરળ અર્થશાસ્ત્ર, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, સરળ પદાર્થવિજ્ઞાન, રસાયનશાસ્ત્ર,
બુલબુલ, વગેરેના કર્તા.

પ્રસિદ્ધ કર્તા,
શુભરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી—અમદાવાદ.

બીજી આવૃત્તિ. પ્રત્યેક ૫૦૦
યુનાઈટેડ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, અમદાવાદ.

સન ૧૯૦૫. સંવત ૧૯૬૧

કિંમત બાર આના.

૨૧૬૫

(સર્વ પ્રકારના હક શુજસત વર્નામયુલર સોસાઈટીએ
સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

અનુક્રમણિકા.

વિષય.

પૃષ્ઠ.

પ્રકરણ ૧ ભું.

ઉપોદ્ધાત..... ૧

પ્રકરણ ૨ ભું.

સીખ..... ૧૨

પ્રકરણ ૩ ભું.

સીખ લોકાતું ચુરુસતાક રાજ્ય..... ૩૬

પ્રકરણ ૪ થું.

રણજીતસિંહના જન્મ સમયે પંજાબની સ્થિતિ..... ૭૧

પ્રકરણ ૫ મું.

મહારાજ રણજીતસિંહ..... ૯૨

પ્રકરણ ૬ કું.

રણજીતસિંહનો દરબાર..... ૧૧૯

પ્રકરણ ૭ મું.

મહારાજનું લશ્કર અને રાજ્યવ્યવસ્થા..... ૧૪૩

પ્રકરણ ૮ મું.

મહારાજના પ્રથમ વિજયો..... ૧૭૦

પ્રકરણ ૯ મું.

છત્રેજો અને સતલજની આ પારનો મુલક..... ૧૯૫

પ્રકરણ ૧૦ મું.

મહારાજના પાછલા વિજયો..... ૨૦૨

કચ્છ ગિઝસ સ્મારક ગ્રંથમાળાનો ઉપોદ્ધાત

મહારાવ સરશ્રી ખેંગારજી સવાઇ બહાદુર એમના સગીરપણામાં નીમાએલી રીજન્સીએ સરકારની પરવાનગી લેઇને ઇ. સ. ૧૮૮૦માં ઓનરેબલ જેમ્સ ગિઝસ, સી. એસ. આઇ. જેઓ તે વખતે વાઇસરાય અને ગવર્નર જનરલની કૌન્સિલના મેમ્બર હતા, અને જેઓ એક વખત મુંબઈ યુનિવર્સિટીના વાઈસ ચાન્સેલર હતા, તેમના કચ્છ કાઠિયાવાડ તથા ગુજરાત સાથેના સંબંધના સ્મરણાર્થ તથા ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિને ઉત્તેજન આપવા માટે સોસાયટીને રૂ. ૨૫૦૦ ની નોટા સ્વાધીન કરી છે. તેના બ્યાજમાંથી વખતે વખતે ઇનામ આપી પુસ્તકો રચાવવામાં આવેછે, અને તે પુસ્તકો સોસાયટી છપાવે છે. આજ મુઘી આ શ્રંદમાંથી નીચેનાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવામાં આવ્યાં છે:—

૧. ઉદ્યોગથી થતા લાભ અને આજસથી થતી હાનિ.
૨. માંદાની માવજત. (ખીજી આવૃત્તિ.)
૩. જીવજંતુ અને વનસ્પતિની અગ્નયખીઓ.
૪. રણજીતસિંહ. (ખીજી આવૃત્તિ.)
૫. માકિન્ટ રટુઅર્ટ એલ્ફિન્સ્ટન.
૬. લાર્ડ લૉરેન્સ.
૭. બ્રાહ્મણોના સોળમંત્રકાર.
૮. હિંદની રાજ્યવ્યવસ્થા અને લોકસ્થિતિ.

તા. ૧-૩-૧૯૦૫.

અંતર્યામી પ્રસ્તાવના.

મહારાજ રણજીતસિંહના જીવનચરિત્ર અને એના સમયગુ
આ વૃત્તાંત લખતાં મેં એજ વિષયપર લખેલાં મારાં “ધી પંજબ
ચીફ્સ,” “ધી રાજસ ઓફ પંજબ” અને ચિ લૉ ઓફ ઇન્ડિય-
ટન્સ ટુ સીખ ચીફ્સીપ” નામનાં પુસ્તકોનો ધણો અને છુટથી
ઉપયોગ કર્યો છે. એ પુસ્તકો લખવામાં હિંદુસ્તાનમાં મારી નોકરીનાં
કેટલાંક વર્ષો તેમ જ ત્યાર પછી હિંદુ અમલદારને મળતી નવરાસનાં
કેટલાંક વર્ષો ગાળ્યાં છે. પંજબ ખાસ અને સતલજની આ પારનાં
સઘળાં મોટાં સીખ કુટુંબોનો, તેમજ જે પુરુષો મહાન મહારાજના
દરબારીઓ, સલાહકારો અને સેનાપતિઓ હતા તેમનો સવિસ્તર ઇ-
તિહાસ આ પુસ્તકોમાં સમાયલો છે. એ પ્રાંતમાં એવું એક પણ આ-
ખરદાર સીખ કુટુંબ નહિ હોય કે જેની જોડે મારે પોતાને નાતો
નહિ હોય. આવાં કુટુંબની અંદરનાં લખાણો અને ખખરો, સરકારી
દસ્તાવેજો અને લખાણો ઉપરથી એ કાળનો ઇતિહાસ લખવામાં
આવ્યો છે. આ પ્રમાણે મારા પોતાના લખાણનાં વખાણ મારે પો-
તાને કરવાની દરજ પડી છે. સીખધર્મ વિષેના પ્રકરણમાં આવેલી
કેટલીક ખખરોને સાફ હું ડા. અસ્નેસ્ટ ટ્રમ્પના આદિશ્રીનો ઉ-
પકૃત છું. તેમ જ કેટલાક આંકડા અને તેના ઉપરથી કાઢેલા અનુ-
માનને સાફ મી. ડેન્ઝીલ ઇમેટસનના ૧૮૮૧ ના વરસના વખાણવાલા-
યક સેન્સસ રીપોર્ટનો પણ આભારી છું.

લેખક ત્રિફિન,

ભાષાંતરકર્તાની પ્રસ્તાવના.

મૂળ અંથના સારાસારપણા ઉપર વિવેચન કરવું એ ભાષાંતર કર્તા તરીકે માફ કામ નથી; એની તુલના વાચકો કરી લેશે.

ભાષાંતરકર્તાનું કામ, મૂળ લખનાર કરતાં એક રીતે તો કઠિન છે. મૂળ લખનારને હોય છે તેવી ભાષાંતર કરનારને છૂટ હોતી નથી, અને એના જેવીજ તદાકાર ચિત્ત-વૃત્તિ કરીને લખવું પડે છે. વળી ભાષા ભાષાની રૂઢિયો ભિન્ન ભિન્ન હોય છે; મૂળ લખનારના વિચારમાં ભિન્નતા હોય તોપણ ભાષાંતર કરનારને એ વિચાર જ ગૃહણ કરવા પડે છે. આવી આવી અડચણો છતાં પણ જો વાચકોને પસંદ પડે એવું લખાય તો હું ધન્યવાદ માનું.

આ ભાષાંતર કરવામાં દ્રક્ત મૂળ અંથ ઉપરજ આધાર ન રાખતાં કનિંગહામકૃત “સીખ લોકોનો ઇતિહાસ,” સર લેપલકૃત “પંજાબી ઐક્ય,” અને રામસૂ આફ પંજાબ” તેમજ એ વિષયને લગતાં બીજાં પુસ્તકોનો આશ્રય લીધો છે. વળી ભાષાંતર કરવામાં આવતી કેટલીક અડચણો દૂર કરવા માટે “આદિઅંથ” નામના સીખ ધર્મનો શુરુ-મુખિ ભાષાનો અંથ અવલોકવા તે ભાષા શિખવાનો પણ પ્રયાસ કરવો પડ્યો છે.

મિ. જે. ડબ્લ્યુ. એ. વેર, કાલિયાવાડના પોલિટિકલ એજન્ટના બ્યુડીશિયલ આસિસ્ટન્ટ સાહેબ, એમણે માફ ભાષાંતર વાંચીને જે અમૂલ્ય સૂચનાઓ કરી છે તે જો ન કરી હોત તો આ ભાષાંતર કેટલું દોષિત રહેત તે કહી શકાતું નથી. એમના અથાગ શ્રમને માટે હું ધણીજ આભારી છું.

આ ભાષાંતરને આંગે તે દેશના વપરાતા શબ્દોનું અગ્રેજીમાં થયેલા અનુકરણમાંથી શુજરાતીમાં અનુકરણ કરવામાં જે જે સંશય રહેતા હતા તેને દૂર કરવા સાર તેમ જ સીખ લોકો અને તે ધર્મના સાંપ્રદાયિક શબ્દો, રીત-રિવાજ, અને તેમની આખ્યાયિકાઓ વગેરેની માહિતિ સાર રૂઝી પલટણના સીખ અમલદારોની મદદ મેળવી આપવામાં રાજકોટના એકિટિંગ કમાડિંગ ઓફીસર કેપ્ટન આર. આર્થ. રકેનલ સાહેબે જે મદદ કરી છે તે માટે તેઓ સાહેબનો તથા તે તે સીખ અમલદારોનો ઉપકાર માનું છું.

અમદાવાદ,

તા. ૩-૧-૯૫.

} હાલિભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી.
ભાષાંતરકર્તા.

રણજીતસિંહ.

પ્રકરણ ૧ હું.

ઉપોદ્ધાત.

મોગલ શહાનશાહતના પડી ભાગવાથી ધણા નવા રાજાઓ હયાતીમાં આવ્યા હતા; પરંતુ તેઓમાં થોડા કાળસૂઝી ઠકેલા સી રાજ્યના સ્થાપનાર મહારાજા રણજીતસિંહના કરતાં વધારે નામાંકિત અને ચિત્તાકર્ષક રાજા ભાગ્યેજ થયો હશે. આ શૈકાની શરૂઆતના તોફાની સમયમાં જૂદી જૂદી જાતો અને જૂદા જૂદા ધર્મો વચ્ચે ઘણો વિરોધ હતો. આથી મહારાજા રણજીતસિંહને સારો લાગ મળ્યો. પોતાને મળેલી આ તકનો એણે શ્રમ, તત્પરતા, અને વિલક્ષણ બુદ્ધિથી ઉપયોગ કર્યો. એણે ગુરૂ ગોવિંદસિંહના દ્વિતીય અને લડાયક મતાનુયાયીઓનું ઐક્ય કરી એક ધર્મી પ્રજા ઉત્પન્ન કરી. એના દૃઢ અને દયારહિત રાજ્યમાં એણે સીખ લોકોને સખ્ત બંદોબસ્તમાં રાખ્યા, અને લશ્કરી કૃણવણી આપી. એવી લશ્કરી પદ્ધતિ, એની પૂર્વે અને એની પછી કોઈપણ દેશી રાજ્યમાં અમલમાં આવી નથી. એથી કરીને એકત્ર થયેલા સીખ લોકો કોઈથી જીતાય નહિ એવી લડાયક પ્રજા રૂપ નીવડ્યા. એની પછી એના વંશજો નબળા અને કમઅક્ષલ થયા. એમણે એ પ્રજાને ઇંગ્રેજો સામે લડવાને ઉશ્કેરી તેથીજ એના ઐક્યમાં ભંગાણુ પડ્યું.

સીખ રાજ્ય ફ્રાન્સના નેપોલિયનની શહાનશાહતને ધણી આબતમાં મળતું આવે છે. એની પેઠે એ એકદમ સ્થપાયું હતું. એની પેઠેજ એના વિજયો પરાક્રમથી ભરપૂર હતા, અને એની પેઠેજ એનો નાશ પણ સમૂળો થઈ ગયો. રણજીતસિંહે નાનાં નાનાં ઘણાં રજપૂત, જુસલમાન, અને સીખ સંસ્થાનો જીત્યાં હતાં. પોતાના સમકાલિન નેપોલિયન યોનાપાર્ટની પેઠેજ રણજીતસિંહ જીતાયલાં રાજ્યને ઠેકાણે જાત્યુ નભે એવો રાજ્યવંશ સ્થાપી શક્યો નહિ. એના વિજયોતું પરિણામ જાત્યુ ટક્યું નહિ. એની હયાતીમાં એતું રાજ્ય એની સત્તાવાન ઇચ્છાને આધારે ટકી રહ્યું હતું. જેમ લાકડાની ભારીને બાંધેલી દોરી કાઢી નાંખવાથી ભારી છૂટી પડી જાય તેમ એના મૃત્યુ પછી એવા પ્રબળ બંધનની ગેરહાજરીથી એનાં સંસ્થાનો છૂટાં પડી ગયાં. એની પછી એતું રાજ્ય અને એની કીર્તિ અને મોટાઈની આપ્ત્યાયિકા એના નબળા વંશજોના હાથમાં આવ્યાં. એમણે રાજ્યના નાવને ખરાબે ચઢી જવા દીધું અને પરિણામે અનિવાર્ય નાશથયો. નેપોલિયન અને રણજીતસિંહ વચ્ચે આથી પણ વધારે સરખામણી કરી શકાય. એ બંનેનાં ચરિત્ર અને નશીબ માત્ર આમ દેખીતી ઉપરચોટીઆ રીતેજ મળતાં આવેછે એમ નથી, પરંતુ એ સરખામણીથી સ્પષ્ટિત થાય છે કે એશિયા, યુરોપ, અગર ગમે ત્યાં પણ સરખાં કારણોથી સરખાં પરિણામ નીપજે છે. આ બાબતને લીધે એ સરખામણી વધારે મનોરંજક લાગે છે. પશ્ચિમમાં અને પૂર્વમાં થયેલી રાજ્ય ઉથલપાથલને સરખાવીએ. ત્યાં ફ્રેંચ લોકોએ લશ્કરી આકરી બદલ જમીન ખેડવાની જૂની જીલમગાર પદ્ધતિ વિરૂદ્ધ બંદ કરી હતાં. અહીંયાં સીખ લોકોએ બ્રાહ્મણોના કચરી નાંખે એવા ધર્મ સંબંધી જીલમ વિરૂદ્ધ જુડો ઉઠાવ્યો હતો. આ બંને કારણો-

થી બંને પ્રજાઓ ઉશ્કેરાઈ ગઈ હતી. આમ ઉશ્કેરાવાથી તેમનામાં નવું બળ આવ્યું હતું. ક્રૈંય રાજ્ય ઉથલપાથલ કરનારાઓને નેપોલિયન, અને સીપ લોકોને રણજીતસિંહ જેવા આગેવાનો મળી ગયા હતા. આ બંને સરદારો લશ્કરી કામમાં કુશળ, તદ્દત સ્વાર્થી, દયાહીન, અને અનીતિવાન હતા. એઓ બંને રાજ થઈ પડ્યા. પરંતુ તે બંને પોતે મેળવેલી સત્તા સ્થાયી કરીને પોતા ॥ વંશજોને મળે એવું કરી શક્યા નહિ; એ ખરું છે કે હાલ થોડાં વર્ષ ઉપર નેપોલિયનના વંશજોને રાજગાદીપર લાવવાનો પ્રયત્ન થયો હતો, પણ તે બચ્ચ ગયો. એ વાત ઉલટી એમ સાબિત કરે છે કે રાજ્ય બચાવી પડનારાઓનો વંશ સહેલાઈથી ચ્થાયી કરી શકતો નથી. એ વાત ખરી છે કે લોકો પોતાના અગ્રેસર નિપુણ સેનાપતિને પોતાની મેળેજ સ્વાધીન થઈ જાય છે, લોકો એમનાથી અંજાઈ જાય છે અને માને છે કે આ પુરૂષોજ આપણા દેશના ઉત્સાહ અને કીર્તિરૂપ છે, તથાપિ તેઓ માત્ર આ પુરૂષો ઉપરજ મોહ પામેલા હોય છે. એમના વંશજો અને એમની પછી ગાદીપર આવનારાઓ ઉપર લોકોનો મોહ ટકી રહેતો નથી. વિલક્ષણ માણસની બહાદૂરી વડે પ્રિય થઈ પડેલું નવું રાજ્ય એ માણસનાં મુઆ પછી દમવગરનું અને નિસ્તેજ લાગે છે. લોકોને લાગે છે કે એમની પછી ગાદીનશીન થનારાઓ લોભી અને બીજાની બહાદૂરી ઉપર જીવનારા-પરલાઓપણી-છે; અને રૈયતને ખર્ચે તાજાં થવું એજ એમની ધાનત છે. એ સિવાય એઓ બીજું, થવું કંઈજ ઇચ્છતા નથી. બ્યારે લોકોના મનમાં આવી આવી લામણી-ઓ થાય છે ત્યારે મૂળ પુરૂષના વખતનો બંદોબસ્ત અને આઝાદીનપણું પલાયન કરી જાય છે, ઠેર ઠેર કાવતરાં અને બંડ થાય છે, આસક્તિ હીની જાય છે, અને તેને બદલે તિરસ્કાર આવે છે. જેમ

ખિલાડીનો ટોપ રાતોરાતમાં ઉગી વધી અને ફરમાય છે, તેમ આ સહજમાં સ્થપાયેલા રાજ્યવંશ ઉખડી જાય છે. જે લોકોએ અને સ્થાપના વખતે હર્ષનાદે વધાવ્યો હોય છે તેના તેજ લોક એના શાન વખતે એની તરફ તિરસ્કારપૂર્વક હસેછે. નેપોલિયન અને એની પછી તખ્તનશીન થનારની, અને રણુજીતસિંહ અને એની પછી ગાદીએ આવનાર ખુરશિંહ અને આ “ખંભખતા સિંહ” ના વારસાને માટે લડી મુએલા દાસી પુત્રોની સ્થિતિ આ બાબતમાં સરખી હતી.

જૂના અને પ્રૌઢ રાજ્યવંશની વાત તદ્દન જૂદીછે. તેમની પરંપરાની મોટાઈ ધણા કાળથી પેઢીદરપેઢી અવિચ્છિન્ન ઉતરીઆવેલી હોયછે. ઇતિહાસોપરથી ઘણીવાર આવા વંશોના પણ નાશ થયેલા આપણે જાણીએ છીએ. રાજવંશીઓના દુર્ગુણો અને તેમની બેદરકારીથી આવા વંશનો નાશ થાય છે, એ વાત ખરી છે; પણ આવા વંશપર પ્રજાભક્તિ માત્ર અલ્પ પ્રયાસે દબ રહેછે, અને જો એ પ્રજાભક્તિ શિથિલ થવા પામે છે તો તે માત્ર રાજ્યકર્તાઓની નબળાઈ અને મૂર્ખાઈને લીધેજ એમ થાયછે. વળી એ મૂર્ખાઈ અને નબળાઈ તે જેવીતેવી નહિ પણ ઘણીજ નીચ અને દોષભરેલી હોયછે તોજ એમ બનેછે. આમ છતાં પણ એમની સત્તા ટકી રહેવાના સંભવ ઘણા હોયછે. રાજનો હક ધંધરી હોયછે કે નહિ, પરંતુ એટલું તો ખરું કે કુદરતજ જાણે એમને મદદ કરેછે. એઓ દેવાંશી હોય એમ ભાસ થાયછે અને આખી પ્રજા એમને પ્રેમ અને માન પુરસ્સર જુએછે. મોટાં મોટાં લશ્કરો કરતાં આવો પ્રજાપ્રેમ અને માન એમને ઘણાંજ કીમતી છે. અનાદિકાળથી મનુષ્ય જાતને રાજ જોઈએ છે. જન સ્વભાવમાં એવી નબળાઈ હોય છે કે તેઓ બીજને સ્વાધીન રહેવાનું ચહાયછે. આવી જાતના મનોવિહારો વડે પ્રાચીન

૩૬ થઈ ગયેલાં રાજ્યો ટકી રહેછે. આવા મનોવિકારો એમના સંગીન પાયારૂપ થઈ પડેછે; પણ નવાં સ્થપાયલાં રાજ્યને સંજ્ઞાએ આમ થતું નથી. એવાં રાજ્યો તો રાજ્યકર્તાની એકાદ નજીવી ભૂલ અગર કોઈના નિંદાવાળા ઉશ્કેરણી ભરેલા લખાણુવડે ઉખડી જાયછે. પરંતુ પરંપરાનો રાજ્યકર્તા સંવર્ણી જાતના લયથી પર રહી, પોતાની ગાદી “ધ્રુવની પેઠે અચળ” ભોગવેછે. એવા રાજ્યકર્તાની ભૂલો તરત ભૂલી જવાય છે; અને એમના વાંકની પ્રજા હજારોવાર મોટા મનથી દરગુજર કરેછે. વખતે આવાં રાજ્યનો નાશ થાયછે તોપણ તે ભાવીની અસ્થિરતાને લીધે થતો નથી રાજા પોતે પોતાના હાથે પોતાનો નાશ વહોરી લે તોજ તેનો નાશ થાયછે.

જો યુરોપમાં આમ બનેછે તો હિંદુસ્તાનમાં તો એમ બનવાને ધણોજ વધારે સંભવછે હિંદુસ્તાનમાં લોકો જૂના રીત રિવાજને ચુસ્ત રીતે વગગી રહેનારા છે. હિંદુસ્તાનના લોકો રાજાના જાતીય ગુણુ અંગુણુ કરતાં તેના ભોગવટા, આખ્યાયિકા અને પરંપરાની ગણુના વધારે કરેછે. જે દેશમાં આપદાદાનો ધંધો જાણીને છૂટકાટ અને ખૂન કરનારા માણુઓ નકારાગ્રહણાતા નહિ, અને જે દેશમાં ખામ દેવનાઓને નામે ધંધો કરનારી કૃત્રિમ શિવગવાળી વેશ્યાઓ હોયછે તે દેશમાં રાજાઓના ડોળ અને દમામવાળાં રાજા ચિન્હના લપકાવડે લોકોના મનમાં તેમના અધિકાર અને માનની મજબૂત અટલ લાગણી ઉત્પન્ન થાય એ સહજ સમજી શકાય એવું છે. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં ઠેકાણે ઠેકાણે રાજાઓને પડેલાં સંકટો, રાજાઓનાં ખૂન, અને રાજ્યવંશના ફેરફાર જોવામાં આવેછે એવાત ખરી, તથાપિ જો વિચાર કરીએ તો જણાય છે કે એ બધા બનાવો લોકના સાધારણ મતથી ઉલટા નથી. લોકો રાજાનો હક ધંધરી

માનેછે, પછી તે નકારી રીતે રાજ કરે તોએ શું થયું. હિંદુસ્તાનને તેના રસાળ મુલકો લઈ લેવાને વાયવ્ય કોણુ ભણીથી સેંકડો વર્ષસુધી હુમલો કરનારાં ધાડાંનો દુઃખ ભરેલો અનુભવ થયેલોછે. આવાં ધાડાં નાશ કરતાં કરતાં ઘણીએવાર આખા દેશમાં ફરી વળ્યાં છે. હિંદુસ્તાનની વસ્તી પરસ્પર વિરોધી જૂદી જૂદી જાતો અને જૂદી જૂદી પ્રજાની બનેલીછે. એઓ નિરંતર માંહોમાંહે લડ્યાં કરેછે, છતાં પણ દરેક સંસ્થાનની પ્રજા પોતાના વંશપરંપરાના સ્થાનિક રાજાને સર્વવ્યાપક વફાદાર હોયછે: અને સારે કે નરતે સ્થાનિક રાજ્યના રક્ષણ-સાર તેઓ પોતાના જીવ આપવા તૈયાર હોયછે. ઉદેપુર, જયપુર અને જોધપુર જેવાં બળવાન રાજ્યો પરદેશી હુમલાને અટકાવવાને સમર્થ હોવાને લીધે, અને અંબા, મંડી સુકેન એવાં નાનાં રાજ્યો અહીં આવનારાં દુશ્મનોના માર્ગથી દૂર હોવાથી અગર છેક હિમાલયની દૂરની ખીણોમાં આવેલાં હોવાને લીધે તે ઠેકાણે રાજ્ય કરનારા વંશ ધણાજ જુનાછે. એમના પૂર્વજો છેક ઐતિહાસિક સમયની પહેલાંના કાળમાંથી ગણી શકાય છે. આ રાજાઓ મગધરીથી પોતાને સર્વવંશી ગણાવેછે. આવાં રાજ્યોમાં સારા અને નકારા, તેમજ ભલા અને જુઠ્ઠામગાર રાજા થઈ ગયાછે, પરંતુ રૈયત તો બધાને તાબે રહેલીછે. પ્રજાના મનમાં સામા થવાનો કે બંડ કરવાનો વિચાર કદીએ આવ્યો નથી, અને ખરેખાર હાલ જેમ થીસ અને રોમનો ઇતિહાસ શીખવાપછે તેમ બ્યારે બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ પણ પ્રાચીન ઇતિહાસ તરીકે શીખવાનો હશે ત્યારેપણ આવજી સેંકડો વર્ષ પછી ભવિષ્યમાં આરાજ્યોમાં આના આવજ રાજ્યવંશો ગાદી ઉપર હશે. આવાં રાજ્યોમાંનાં ઘણાં તો અપ્રસિદ્ધ અને નમાલાં તેમજ નબળાં અને ગરીબ છે. છરણ ખખ થઈ ગયેલો એકાદ કિલ્લો, અને થો-

હાક ચોરસ માધ્ય વિસ્તારવાળી પહાડીઅગર ખીલુની જમીન એજ માત્ર આવા રાજ્યની સમૃદ્ધિ. એકજ હાથના વેદાપર ગણાય એટલા સિપાઇઓ એજ એમનું લશ્કર. આવાં રાજ્યો પરંપરાથી અવિચિત્ર ટકી રહ્યાંછે એ પોતાના બળવડે નથી ટકી રહ્યાં એ ઉઘાડુંજ છે. અનુકૂળ વર્ષાદ અને ઋતુમાં જેમ ઝાડ જડ થાયછે તેમ આ રાજ્યોએ પણ પોતાનાં મૂળ ઉડાં નાંખેલાં હોયછે. ઘણાં વર્ષોના સહવાસને લીધે તેઓ સ્વાભાવિક જેવાં લાગેછે. તેઓ જગે કુદરતના ચોખ્ખા ક્રમમાં ઉત્પન્ન થયેલી કુદરતી વસ્તુઓજ હોય નહિ એવાં થઈ ગયાં હોયછે, અને ગામડાની ગરીબ વસ્તીને જેવી રીતે કુદરતી બનાવોથી પોતાના થતા નરા નુકશાનને માટે કુદરતની જોડે લડવાનો ખ્યાલ આવતો નથી તેવી રીતે પોતાના પરંપરાના રાજ્યને પોતાની ઉપર રાજ્ય કરવાને હક છે કે નહિ એની વાત એમના સ્વપ્નામાં પણ આવતી નથી.

હાલ પણ હિંદુસ્તાનમાં એવાં ઘણાંએ રાજ્યો છે કે જેમના ઇતિહાસવડે ઉપરચોડીઆ રીતે તો “રાજ્ય બચાવી પડનારાનો વંશ સ્થાયી થનાં ઘણીજ મુશ્કેલી પડેછે” એ સિદ્ધાંત આપણને ખોટો જણાય. હૈદરાબાદનું મોટું રાજ્ય દિલ્હીના શહનશાહના બંડખોર સરદારે સ્થાપ્યું હતું. વડોદરા, ગ્વાલિયર, અને ઈંદોરનાં મરાઠા રાજ્યો તેમજ ભોપાળનું મુસલમાની રાજ્ય એ બધાં વિજયી સેનાપતિઓએ છેલ્લા સૈકામાં સ્થાપ્યાં હતાં. એઓ બધા રાજ્યવંશી નહોતા, અને અપ્રસિદ્ધ કુટુંબમાં જન્મેલા હતા. વળી કાશ્મિરનું રાજ્ય તો છેક ઇ. સ. ૧૮૪૬ માં બ્રિટિશ સરકારેજ ઉત્પન્ન કર્યું છે. એમ છતાં પણ આ હકીકત ઉપરથી આપણે પરંપરાનો સિદ્ધાંત ખોટો ઠરતો નથી. ઉપર કહેલાં બધાં રાજ્યના સ્થાપનારાઓના વંશજો

આપદાદાઓએ બધાવી પડેલાં રાજ્ય ભોગવી શકત અને રાજસત્તા એમના વંશમાં કાયમ ટકી રહેત એ કેવળ અસંભવિત છે. જેમ પૃથ્વીના પેટમાંથી કોઇ જાગી આગેય ઉપાધિ પૃથ્વીના પોપડામાં ધસી આવીને તે પડોને સ્પટિકરૂપ બનાવી દેછે તેમજ હિંદુસ્તાનની પ્રજાની વચ્ચે એક મહા ઉગ્ર બળ એકાએક આવ્યું હતું. આ બળે પોતાની આવવાની વખતે જે જે રાજ્ય હતાં તે બધાંને તેમની તે વખતની સ્થિતિમાં સ્થાયી કરી દીધાં. જો આ બળ ઉત્પન્ન થયું ન હોત, અને એની અસરથી આ રાજ્યો સ્થિર ન થયાં હોત તો અમારો ઉપર કહેલો સિદ્ધાંત ખરોજ પડત, અને આ નવા વંશોના હાથમાં રાજસત્તા નજ રહેત. આ ઉગ્ર બળ તે ઇંગ્રેજ રાજ્ય. અદારમી અને ઓગણીસમી સદીમાં એનો ઉદ્ભવ વધારે ને વધારે થતો ગયો હતો. એ રાજ્યે બકાદુરીવડે, રાજ્ય ખટપટવડે, બગાડે અગર દગાવડે, ટુંકામાં કહીએ તો સામ, દામ, ભેદ અને દંડવડે પોતાના વિજયો મેળવ્યા હતા. એને વખતે દયાઇ જવું પડતું હતું તો તે થોડી મુશ્કેલ. આ પ્રમાણે આ નાજની શક્તિ વધતીજ જતી હતી. આ નવી બળંદર શક્તિને અગાડી હિંદુસ્તાનની કોઇપણ લગાવક પ્રજા ટકી શકી નહિ. એક પછી એક એમ દરેકનો કચરથાણુ વળ્યો અને તેમને પાછા હાંકવું પડ્યું. છેવટે આખા હિંદુસ્તાનની નજરે પડ્યું કે મોગલ શકતશાકતો બદલે સાર્વભૌમરાજ થનાર ઇંગ્રેજો સિવાય બીજું કોઈજ નથી. આ સત્તાએ મોગલરાજ્ય લીધું અને આખા દેશમાં અરધા સૈકા સુધી શાંતિ ફેલાવી. આ શાંતિનો ભંગ માત્ર એકજ વખત ૧૮૫૭ ના બળવામાં થયો હતો. ઇંગ્રેજ સામ્રાજ્યે પોતાની સર્વોપરી સત્તા કબ્જાવી તે વખતે સઘળા રાજ અને નવાબોને તેમની તે વખતની સ્થિતિમાં મંજૂર રાખ્યા.

આ રાજાઓએ પોતે પોતાનાં રાજ્ય ગમે તેમ મેળવ્યાં હોય, પરંતુ રાજ્ય સ્થાપન કરનારા વિજયી પુરુષોનો દૈવી હક તપાસવાનું કામ કાંઈ ઇંગ્લેન્ડનું નહોતું. રાજ્ય જીતવામાં તો તરવારદેવી એજ ખરી; પણ એજ હક, અને જે રાજ્ય જે ભોગવતો હોય તેજ તેનો માલિક એજ ન્યાય. આ બાબતમાં હિંદુસ્તાનનાં ખંડિયાં રાજ્યના આપણે સાધારણ રીતે એ વર્ગ પાડી શકીએ છીએ. પ્રજાની ઘણી વફાદારી ભોગવતાં પરંપરાનાં જુનાં રાજ્યો એ એક, અને ઇંગ્લેન્ડની પેઠેજ મોગલ શહાનશાહતના પડીભાગવાથી ઉત્પન્ન થયેલાં તેમના કરતાંએ નવાં રાજ્યો એ બીજા. ફરતા ફરતી છાંયડી હોયછે, અને કાળે કરીને ઇંગ્લેન્ડ લોકો પોતાને માથે આવી પડેલા રાજ્યના બો-જાથી કંટાળીને વખતે હિંદુસ્તાન છોડીને જાય એ બંને એવું છે. તે વખતે જેમ કોઈ મોટી રેલ ઉતરી ગયા પછી જગ જગ થઈ ગયેલા આખા પ્રદેશમાં ઠેકાણે ઠેકાણે કાઢવનાં ઝુંપડાંવાળાં આંખા-વાડીયાં ટકીને ઉમાં રહેતાં દેખાય છે, તેમ ઇંગ્લેન્ડેજવાના ઝપા-ઝપીના તોફાની સમય પછી પણ અમે પડેલા વર્ગમાં મૂકેલાં જુનાં હિંદુ રાજ્યો ટકી રહેલાં જણાશે. પરંતુ એ કટાકટીના સમયમાં બીજા વર્ગની અવસ્થા તોખીજ થશે. એ બીજા વર્ગમાં મૂકેલાં રાજ્યો માત્ર લડાઈમાં મેળવેની જીતો લીધેજ ઉત્પન્ન થયેલાં છે. આ રાજાઓ પોતે જે લોકો ઉપર રાજ્ય કરે છે તેમનાથી જૂના વંશના, જૂની જાતના અને જૂના ધર્મના છે. તેઓ ઘણીએ વખત તેમની પ્રજા ઉપર જીવન કરે છે, અને તેમનાં મૂળ ઉડાં જામેલાં નથી. આ કારણોને લીધે હાલકર, સિંધિયા અને ગાયકવાડ જેવા નવા રાજ્યવંશોને પોતાના પૂર્વજોની પેઠેજ પોતાની રાજસત્તા ટકાવી રાખવાને લડવું પડશે. જે તેઓ હારશે તો રાજ્ય બોશે, અને જીતશે

તો તેમનાં રાજ્ય રહેશે.

રણજીતસિંહની સત્તા પણ એની પોતાની જાતને લીધેજ હતી. એ કાંઈ જૂના રાજ્યવંશમાં ઉત્પન્ન થયો નહોતો કે એના વંશજો ઉપર પ્રભુભક્તિ દૃઢ રહે. આ કારણથીજ સીખ રાજ્ય ભાગી પડ્યું. સીખ લોકો પ્રજાસત્તાકીઓ હતા. એથીજ સાધારણ જાતમાંથી રણજીતસિંહનો ઉદય થયો હતો. આવું હતું તેથી જો એના વંશજો એના જેવાજ કુશળ તેમજ એના જેવા લક્ષણવાળા અને શક્તિવાન હોય તોજ તેમનું રાજ્ય ટકી રહે એમ હતું. પણ એના વંશજોમાં એના જેવાં લક્ષણો નહોતાં. એનો એકનોએક દીકરો ખુરકસિંહ તદ્દન દમ વગરનો હતો. એનો પૈત્ર નાહોનિહાજસિંહ સારો નીવડે એવો હતો, પણ તે અકાળ મૃત્યુ પામ્યો; અને તેની પછી ગાદીએ એસનારામાંએ અધાધુંદીતો વખત આવ્યો હતો, તેનો નાશ કરવાની અગર તેને દાખમાં રાખવાની ખિલકુલ તાકાત નહોતી. અમે મહારાજના પુત્ર છીએ એવો દાવો કરનારા ઘણાએ નીકળી આવ્યા પરંતુ રણજીતસિંહના ઝનાનાની હાલત જગ જાણીતી હતી; અને સીખ લોકોએ તેમાંના એકને ખરા દાવાદાર તરીકે કબૂલ રાખ્યો નહિ. એવામાંજ ઈંગ્રેજો જોડે વિગ્રહ થયો. તેમાં તેમના સરદાર સારા ન હોવાથી ઘણી બહાદુરી બતાવ્યા છતાં પણ સીખ લોકોની હાર થઈ. પરદેશી લશ્કરે 'ખંજાળનો કમળો લીધો. રાજ્યને તોડી નાંખ્યું અને આખરે ખાલસા કરી દીધું. રણજીતસિંહ ઘણીએવાર કહેતો કે ઈંગ્રેજ લોકોનું રાજ્ય સતલજથી ખીઆ, સિંધુ, અને અશ્વાનીસ્તાનના પહાડો સુધી ફેલાશે; અને થયું પણ એમજ. ઈંગ્રેજ રાજ્યની હદ છેક અશ્વાનીસ્તાનનાં પર્વતો સુધી જઈ પહોંચી; અને આ સમયે દેશનિકાલ થઈને વિલાયતમાં રહે-

નારા મહારાજ ધુલિપસિંહ સિવાય, તેમજ મહારાણીશ્રીના તાજમાં બિરાજનાર પૌરાણિક ઇતિહાસવાળા સત્રાજીત યાદવના અપશુકનિયાળ મણિ, “કોહિનૂર” સિવાય સીખરાજ્ય એકવાર હયાતીમાં હતું એ સૂચક બીજું કાંઈપણ ચિન્હ જણાતું નથી.

સમયના કરતાંવધારે બગવાન બીજું કોઈ નથી. સીખ લોકો અને સરદારો જુસ્સાવાળા અને કામુમાંન રહે એવા હતા. એથી સીખ લોકો જોડે વિગ્રહ થયો, અને પરિણામે પોતાની નાખુશી છતાં પણ ઇંગ્રેજોને સીખરાજ્યખાલસા કરવું પડ્યું. આવિગ્રહમાં ઇંગ્રેજોનો બિલકુલ દોષ નહોતો. પરંતુ સીખ વિગ્રહ થયો હોત અને રણજીતસિંહની પેઢે તેના વારસો પણ ઇંગ્રેજોને વશદાર રહ્યા હોત તોપણ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં બેમાંથી સર્વોપરી સત્તા કંઈ છે તેનો વહેણો મોડો ફર્યો કરવો પડત. સતલજના પ્રદેશમાં અને અમૃત્સાનિસ્તાનમાં વારે વારે કળ્યા અને ક્રિતુર ઉત્પન્ન થતાં. એક તરફ સીખ લોકોનો સ્વભાવ ધગ્ગો તીખો અને તેઓ કોઈને તાબે રહે એવા નહતા; બીજી તરફ ઇંગ્રેજોને પોતાનો મોભો જાળવવાની ધણી જરૂર હતી; અને તેથી આ બે બગવાન પ્રજાઓ એક બીજાની જોડે લડ્યા વગર ઘણા કાળસૂઝી શાંતિથી રહે એ અસંભવિતજ હતું. એ કીક હતું કે વિગ્રહની પહેલી ઉગાવણી ઇંગ્રેજોની તરફથી નહિ પણ સીખ લોકોની તરફથી થઈ હતી. પહેલો હુમલો પણ એમણેજ કર્યો હતો. ઇંગ્રેજોને તો નાખુશી સાથેજ લડવાની ફરજ પડી હતી. આને લીધે ઇંગ્રેજોની કીર્તિને કાંઈ પણ ડાઘ લાગ્યો નથી; તેમજ સીખ લોકો જોડે સંબંધ પણ સારો રહ્યો છે. હિંદુસ્તાનમાં ઇંગ્રેજોએ ઘણા ઘણા વિજયો મેળવ્યા છે. એ સમયના ઇતિહાસોમાં મદદની અને ઉચ્ચ લક્ષણો ઠેર ઠેર દીપી નીકળે છે; તેમજ જીતની વખતે

અંકુશમાં રહીને જીતાયલા તરફ ઉદાર વૃત્તિથી વર્ત્યાના ઘણાએ દાખલા જડેછે. આમ છતાં પણ એવી વર્તણુકના દાખલા પણ મળી આવેછે કે જેનો તે વખતે તો વાંક ન કઢાય, પરંતુ પછવાડીથી કોઈ પણ નિષ્પક્ષપાતી ઇતિહાસ કર્તા તેને વખાણેજ નહિ. એમ છતાંએ ખંનખનું ખાલસા કરવું એ એવું નિંદ્ય નથી. આખી સીખ પ્રજાએ એને વાજખી ગણ્યું હતું. વળી દુસ્મનો જોડે લડવામાં સીખ લોકોએ બંને વિગ્રહ વખતે જે બહાદુરી બતાવી હતી, તે ઇંગ્રેજો પણ કબુલ કરતા, તેથી અને ઇંગ્રેજોને એમણે જે નુકશાન કર્યું હતું તેથી પોતાની હાર થઇ તે એમને વધારે હીણી લાગી નહિ. હિંદુસ્તાનમાં સીખ પ્રજા કૈસરેડિંદ તરફ સૌથી વધારે વશદાર છે એઓની રાજ્યભક્તિ અને બહાદુરી ઘણીવાર જણાઈ છે અને જો એમની તરફ એમનું રાજ્ય જીત્યા પછી શરૂઆતનાં વર્ષોના જેવી ડહાપણ અને માયા ભરેલી વર્તણુક ચાલુ રાખી તો તેઓ તેવાને તેવા દબ રહેશે. ખરેખાત તેઓ ઇંગ્રેજ રાજ્યની ઢાલ અને તરવાર છે.

પ્રકરણ ૨ જી.

સીખ.

ઘણાખરા સીખ લોકો જાટ જનમાંથી થયેલા છે. એમની બે જૂદી જૂદી જાતો છે. એક જાતનું નામ માંઝ અને બીજીનું નામ આળવા છે. જે મુલકમાં એઓ રહે છે તે ઉપરથી તેમનાં આ નામ પડ્યાં છે. આ બંને સીખ જાતોની ઉત્પત્તિ અને તેમનો ઇતિહાસ તદ્દન જૂદો છે. દોઆમ શબ્દનો અર્થ બે પાણીની વચ્ચેનો પ્રદેશ થાય છે એ તો અમારા વાંચનારા જાણે છે. બીઆ અને રાવી

નદીની વચ્ચેના દોઆખને ખારી દોઆખ કહેછે. લાહોર અને અમૃતસરની આસપાસના આ ખારી દોઆખના દક્ષિણ ભાગનું નામ માંઝા છે. એ શબ્દનો બહોળો અર્થ કરીએ તો મુસલમાન પાદશાહત તુટી તે વખતે સતલજ નદીની ઉત્તરે રહેનારા બધા લોકોને મંબળલ સીખ કહી શકાય.

સતલજ નદીના દક્ષિણ કિનારાના મુલકને માળવા કહેછે. છેક દિલ્હીથી બિહાર સુધી એની હદ આવેલી છે. મંબળલ સીખ લોકોમાંથી વખતે વખતે આ પ્રાંત ઉપર હુમલો કરવાને ધાડાં આવતાં, અને અહીંજ રહી પડતાં. આવા લોકોને અગર બીજેથી આવીને વસેલાઓને માળવા સીખ એવું નામ કહેતા નથી. જેઓ આ પ્રાંતના મૂળ રહેવાસી છે તેઓજ માત્ર માળવા સીખ કહેવાય છે. આ લોકો કુલકીઆ વંશના તાબાના છે. પતીઆણાના મહારાજ આ વંશમાં સર્વોપરી ગણાય છે. તેમજ નાભા, ઝીંદ, બધૂર, મજોદ, બદુકન, જીન્દાન, દયાલપૂર, લાંધાડીઆ, રામપુર, અને કોટલુણ એ આ વંશના પાસેના સંબંધીઓ છે, અને ફરીદકોટ અને કૈથલનાં કુટુંબો આજ વંશનાં દૂરનાં સંબંધીઓ છે.

માળવા જાતના સીખ લોકોના પૂર્વજો રજપૂત જાતના હિંદુઓ હતા. તેઓ ખેતી કરતા, અને સુમારે સોળમો સૈફો અધવારતાં જેસલમીરની આસપાસના મુલકમાંથી આવીને દિલ્હીના પાદશાહોની વસ્તી તરીકે રહ્યા હતા. તેઓ સલાહ સંપીને ચાલનારા હતા અને મુસલ-

---

* સર લેપલ એમને માંઝા કહે છે, પરંતુ સીખ લોકો “મંબળલ” નામ આપે છે.

x આ માળવા અને નર્મદાની દક્ષિણનું ઇંદોર જેની રાજધાની છે એ માળવા એક ન સમજવું.

માન રાજાઓને “માલગુજર” ભરતા હતા. રાજાની તરફનું કાંઈ દુઃખ ન હોવાને લીધે તેઓ મુસલમાન રાજાઓને તાબે રહ્યા હતા. વખતે વખતે તેમને ઘણી જમીન ધનામમાં મળી હતી. તેમણે ગામ વસાવ્યાં હતાં, અને સારા પૈસાવાળા અને વગવાળા થયા હતા. પરંતુ અઢારમા સૈકાના આરંભમાં માળવા સીખના આગેવાનોએ હિંદુ ધર્મ તથા દીધો અને સીખ થયા. તે સમયે છેલ્લો ગુરુ ગોવિંદ-સિંહ સીખમાર્ગનો બોધ કરતો હતો. આ ગુરુ સઘળા સીખ ગુરુઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ થઈ ગયો છે. ત્યાર પછીના સો વર્ષ અંધાધુટી ભરેલાં ગયાં હતાં. મૂળની નખળાઈને લીધે મુસલમાન પાદશાહતમાં શાટ પડી હતી. મુસલમાન રાજાઓમાં સીખ લોકોના આ નવા ધર્મનો નાશ કરવા જેટલી શક્તિ નહોતી, છતાં તેઓ એમને કનડગત કર્યા કરતા હતા. આ પ્રમાણે હોવાથી સીખ લોકો દિવસાનુદિવસ બળવત્તર થતા ગયા, અને તેમના માત્ર નામના મુસલમાન રાજકર્તાઓ પાસેથી મુલક પ્રાપ્ત કરતા ગયા. જેવી રીતે સાતમા અને આઠમા સૈકામાં મુસલમાની ધર્મ લગાયક હતો, અને જેવી રીતે આપણા હાલના વખતમાં વહાણીઓનો ધર્મ પણ લગાયક છે, તેવીજ રીતે તે સમયે સીખ પંથી એ લગાયક પંથ હતો. નવા થયેલા સીખ લોકો તેમના સામાન્ય શત્રુ મુસલમાનોની સામે લડવાને એક સંપથી ઉઠ્યા. તેઓ માત્ર મુસલમાનોની સામે લડવું હોય ત્યારેજ પોતાનો પરસ્પરનો વિરોધ તથા દેતા. સીખ લોકો પરાપૂર્વથી મનાતા હિંદુ ધર્મ શાસ્ત્રને કાંઈ ઉઘાડી રીતે તથા દેતા નહિ. તેમજ ગુરુ નાનક અને ગુરુ ગોવિંદે લક્ષ, વારસા, વગેરે બાબતના નિયમો નવા દાખલ કર્યા નહતા, કે જેથી સીખ લોકોને જૂના હિંદુ રિવાજો છોડવા પડે. તોપણ હિંદુશાસ્ત્રમાં કરેલા વિવિધ પ્રતિબંધો અને તેમાં ખૂબ દેખાતા અમુક જાતોના પ-

ક્ષપાતને લીધે સીખ લોકોના મનમાં તેમને માટે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો હતો; અને જ્યારે જ્યારે હિંદુ ધર્મ એમના તાત્કાલીય લાભમાં આડો આવતો સારે સારે તેઓ તેને માનતાજ નહિ. આખું જન-મંડળ નીતિભ્રષ્ટ થઈ ગયું હતું. દરેક માણસ પોતાની અફલમાં ખરૂં લાગે તે કરતો, અને જે કરતાં પોતાને હરકત ન થાય એજ દરેક માણસને ખરૂં લાગતું. જળવાન પાડોસીઓ, ગરીબ વિધવાઓ, અને નળાપાં છોકરાંની મિલકત ખુશીમાં આવે સારે પચાવી પડતા. દોષ પણ આદમી એમને રોકનાર હતું નહિ. જળવાન સરદાર નળળાઓને લૂંટી લેતો. માત્ર જેઓ તેને લશ્કરી મદદ કરવાને બંધાતા તેજ પોતાની મિલકત ભોગવી શકતા. એઓ પેલાં જળવાન સરદારના તાબેદાર ગણાતા, અને એમની લશ્કરી નોકરીના બદલામાં જળવાન સરદાર એમનું રક્ષણ કરતો. સતલજની આબુજાબુનાં રાજ્યો આ પ્રમાણે હયાતીમાં આવ્યાં છે. આ સરદારો અપ્રસિદ્ધ કુળના હતા અને એમણે અનાયારથી રાજ મેળવ્યાં હતાં, છતાં પણ તેઓ દિલ્હીના પાદશાહ પાસેથી સરખેરીએ મોટા ઇલ્કામે મેળવીને મોટા થઈ પડ્યા હતા. દિલ્હીના પાદશાહો હજુ પણ માળવાના નામના માલિક ગણાતા, અને સીખ લોકો પોતાના કદા શત્રુ છે એ જાણ્યા છતાં પણ તેમને કશી વાતની ના કહેવાની તેમનામાં તાકાદ નહોતી. સીખ લોકોથી તેઓ ડરતા રહેતા.

ચાલુ સૈકાના આરંભમાં સીખ સરદારોની હાલત ઘણી કઠંગી થઈ પડી. જેવી રીતે તેઓ બીજાઓની દુર્દશા કરતા હતા તેવીજ રીતે તેમની દુર્દશા થવાનો સમય આવ્યો. લાહોરના મહારાજ રજુ-જીતસિંહે પોતાની રાજધાનીની પડોશના સરદારોને તાબે કર્યા, અને પછી તેણે ઈંગ્રેજ લોકની જોડે લડ્યા વગર સહેલથી લેવાય એટલો

સતલજની દક્ષિણથી છેક જમના નદી સુધીનો મુલક જીતી લેવાનો વિચાર કર્યો.

આ સીખ સંસ્થાનોની હાલત રણજીતસિંહની ધારણા ફળીભૂત થાય એવીજ હતી. એઓ માંહોમાંહે એકબીજાનો દ્રેષ કરતાં હતાં. મુસલમાની રાજ્ય તદ્દન પડી ભાગ્યું હતું એટલે તેમની વચ્ચે એક તંત્ર હોવાનો ખિલકૂલ સંભવ હતો નહિ. રણજીતસિંહની દૃઢતા અને શક્તિવડે તેઓ એક પછી એક તાબે થઈ જાત. વળી રણજીતસિંહના લોભને થોભ નહોતો. લોભનો માર્યો એ ગમે તે કરે એવો હતો. દયા અને આપરનો તો એનામાં અંશે નહોતો, પરંતુ માળવાના સીખ લોકોને પોતાની ઉપર આવી પડેલા ભયની ખબર વેળાસર પડી, અને જોતજોતામાં પોતાનો નાશ થઈ જશે તેવું દેખાયું તે ક્ષણેજ તેઓ બ્રિટિશ રાજ્યને શરણુ ગયા. બ્રિટિશ રાજ્યને તેમની સ્થિતિ ભયભરેલી જણાઈ છતાં પણ ઘણી આનાકાનીથી આખરે ઝાહર કર્યું કે સતલજની આ બાજુનાં સંસ્થાનો અમારા રક્ષણુ નીચે છે.

ત્યારપછીનો સમય અખંડ નિર્ભયતાનો હતો. જે બળવાન સત્તાએ એમના ઉપર બહારથી આવતા હુમલામાંથી એમનું રક્ષણુ કર્યું હતું તેજ બળવાન સત્તાએ તેમને માંહોમાંહે પણ સલાહસંપત્તી રહેવાની ફરજ પાડી. પોતાની મદદ માગી હતી તે વખતે જે હક અને મર્તબો દરેક સીખ સંસ્થાન લોગવતાં હતાં તે હક અને મર્તબો દરેક નાનાં અને મોટાં સંસ્થાનો બિનહરકતે લોગવે એમ બ્રિટિશ રાજ્યે કર્યું. શાંતિના આજ સમયમાં એ સંસ્થાનોમાં રાજગાદીના વારસા સંબંધી ધારા ચોક્કસ થયા. સીખ લોકના જનમંડળનું બંધારણુજ ઓર તરેહનું હતું. ઘણા કાળસુધી તેઓ એકેદ વર્તણુક એજ સ્વતંત્રતા એમ સમજતા હતા. અને માત્ર થોડા કા-

ળથીજ બંદોબસ્તનો લાભ સમજતા થયા હતા, માટે અમે ઉપર જે વારસાના ધારા ચોકસ થવાનું કહ્યું તે આવા લોકોમાં બની શકે એવા અને એટલા ચોકસ એમ સમજવું.

જેવી રીતે યુરોપમાં ઇ. સ. ૧૮૬૬ માં ઉત્તર જર્મનીની રૂઢ-ડાઇની અસર ત્યાંનાં નાનાં સંસ્થાનોના સંબંધમાં થઇ હતી તેવીજ હિંદુસ્તાનમાં ઇ. સ. ૧૮૪૫-૪૬ માં સતલજની રૂઢડાઇની અસર નાનાં સીખ સંસ્થાનોના સંબંધમાં થઇ. નાના નાના સીખ સરદારોને પોતાના સંસ્થાનોમાં સંપૂર્ણ સત્તા હતી અને જુલમગારો પ્રજાને પીડતા અને કચરી નાખતા. વર્ષોનાં વર્ષ થયાં બ્રિટિશ રાજ્ય આ દીલગીરી ભરેલા બનાવ તટસ્થ રહીને જોયા કરતું, કેમકે સીખ સરદારો સાથે તે વચનથી બંધાયેલું હતું. આ કારણથી આ દુષ્ટ જુલમ બંધ કરવાની એની સત્તા નહોતી સરદારોની સાથે થયેલા કરાર તોડીને તેમના વહીવટમાં હાથ નાંખે તોજ માત્ર એ જુલમ બંધ પડે એવું હતું, પરંતુ સીખ સરદારોની પોતાની મૂર્ખાઇ અને કૃતઘ્નતાને લીધે બ્રિટિશ સરકારને વચ્ચે પડવાની તક મળી આ તકનો લાભ લેઇને તેણે નવીજ ગોઠવણ કરી. જેઓ ધણાંજ મોટાં અને અગતનાં હતાં તે સંસ્થાનોની પામેજ સત્તા રહેવા દીધી, બાકીનાં બંધાં નાનાં સંસ્થાનોની પાસેથી સત્તા ખુચી, લેઇને તેમને બ્રિટિશ સરકારના જાગીરદારોની સ્થિતિમાં આણી મૂક્યા. તેમના મુલક ઉપર બ્રિટિશ અમલદાર નીમ્યા, અને તેમાં બ્રિટિશ કાયદા વગેરે દાખલ કર્યા.

અમારા પાંચનારાઓ આ ઉપરથી, જોશે કે માળવાના સીખ સરદારોની અવસ્થા જૂદે જૂદે કાળે જૂઠી જૂઠી હતી. શરૂઆતમાં તેઓ પરદેશથી આવીને ખેડૂ તરીકે વસ્યા હતા, તેઓ ત્યાર પછી

એજ જમીનના માલિક બન્યા. ત્યારબાદ મુસલમાન સત્તાની સાથે બળ અજમાવવાનો સમય આવ્યો તે વખતે સ્વભાવિક રીતે બનવું જોઈએ એ પ્રમાણે તેઓમાં રફતે રફતે નાનાં સંસ્થાનો ઉત્પન્ન થયાં. પછી બ્રિટિશ રાજ્યના રક્ષણ તથા આવ્યાબાદ સલાહ શાંતિનો સમય આવ્યો. તેમની છેક છેલ્લી અવસ્થામાં તેમનામાંના ધણાખરાની સત્તા ગમ્મ હતી, કારણ કે તેમણે પોતાની સત્તા નીચ માર્ગે વાપરી હતી. ખરેખાર દેશના કમનસીબેજ આવા લોકોના હાથમાં સત્તા આવી હતી.

મંજલદિ સીખલોકોનો ઉદ્ભવ આમ રફતે રફતે થયો નહોતો. એક સૈકાની વાત ઉપરતો તેઓમાંના ધણાખરા ખેતીનો ધંધો કરતા હતા. સતલજની આ બાજુનાં સંસ્થાનોને દિલ્હી સરકાર તરફથી જેમ ધણી મુદતથી માન મળતું હતું તેમ આ લોકોને ખીલકૂલ હતું નહિ. પરંતુ અહમદશાહ અને અફઘાનોના છેલ્લા હુમલાઓ પછી તેઓ એકદમ બળીયા થઈ પડ્યા. જેના જેનામાં શક્તિ અને હિંમત હતી તેઓ હથિયાર લઈને ઉઠ્યા. હથિયારબંધ આદમીઓને એકઠાં કરીને જેનાથી જે જમીનનો કબજો લેવાયો તે પચાવી પડ્યા. આમાંના ધણા સીખ લોકો તો સતલજ ઉતરીને છેક દિલ્હીના ઝાંપા સુધી દેશને લૂટતા અને રંજડતા. કેટલાક સતલજના આ કાંઠાની જમીન દબાવી ખેડા, અને આવી રીતે વગર હથે મેળવેલી જમીન પોતાની તરવારને જોરે રાખી શક્યા. આજવાના સીખ લોકોનો તો પોતાની જમીનપર હક હતો, પરંતુ આ લોકોનો હક તો તેમનાથી જૂદીજ તરેહનો હતો. આજથી સાતસેં વર્ષની પૂર્વે વેલ્સ લોકોની જમીન પચાવી પડનારા નોર્મન સરદારોના હક જેવો આમનો હક હતો. બળ એજ હક

પણ સતલજની પેલીમેરના પંખના સીખ લોકોની મહત્તી થોડી વારનીજ હતી. મહારાજ રણજીતસિંહે આ સઘળાં સંસ્થાનોને જીતી લીધાં હતાં. રામગરીઆ, ભંગડ અને કન્હૈયા વગેરે મોટાં મોટાં સંસ્થાનો એક પછી એક તેને તાબે થઇ ગયાં. છેવટે લાહોરના મહારાજની સત્તા તેમનાપર એટલી તો પ્રબળ થઈ કે તેઓ માત્ર નામનાજ સરદારો રહ્યા હતા.

અંબાલા, લુધીઆના, જળંધર, હોશિયારપુર, લાહોર, ગુરદા-રપુર, ગુજરાનવાળા, શિયાળકોટ અને ફિરોઝપુર આ પરગણાઓમાં સીખ લોકોની વસ્તી ઘણીજ છે. પંખના બધાં પરગણામાં આ પરગણાં ઘાડી વસ્તીવાળાં છે. દરેક પરગણાનો રાજકીય, મુદ્દી અને દિવાની ફેજદારી વહીવટ જૂદો જૂદોજ આવે છે. માત્ર ઘણાં અગત્યનાં કામ સારૂ દેટલાંક પરગણાંને એકઠાં ગણવામાં આવે છે. બહુધા ત્રણ ત્રણ પરગણાંનો એક ભાગ ગણાય છે. આખા પંખના આવા ચાર ભાગ છે. અંબાલા, જળંધર, અમૃતસર અને લાહોર. આ ચારે ભાગની અંદર ઉપર કહેલાં સઘળાં સીખ પરગણાં આવી જાયછે. રણજીતસિંહના વખત પછી સીખ લોકો બીજો વસવા ગયાનો તેમજ બીજા ભાગમાંથી આ પરગણાંમાં વસવા આવ્યાનો દાખલો જણ્યુતો નથી. એ ખરૂં કે વખતે લાહોરમાં પોતાની જાતનું મોટું રાજ્ય હોવાથી દૂર દૂરથી સીખ લોકો ત્યાં તેમજ અમૃતસરમાં વસવા આવ્યા હશે. આજથી પચાસ વર્ષ પહેલાં મુસલમાન વસ્તીમાં એમને મોટું બતાવવાની પણ હિંમત નહોતી, પરંતુ બ્રિટિશ રાજમાં જન માલની તદ્દન સલામતી હોવાથી હાલ તેઓ એવી મુસલમાન વસ્તીની જોડે જોડે નિર્ભીત રહેછે. વળી સીખ લોકો ધણાખરા ખેતી કરનારા છે. તેઓ પોતાની પરંપરાની જમીન છોડી

દેખને બીજે જવાને રાજ હોતા નથી. લગ્ન જેવા પ્રસંગે થોડી મુદત બીજે જવાની ફિકર નહિ, પણ જાણુને માટે દેશ છોડવો પ્રસંગ કરતા નથી. આવાં કારણથી મહારાજ રણુજીતસિંહના સમયમાં રહેતા હતા તે મુકાબલો કરી તેટલાને તેટલાજ સીખ લોકો હાસ પણ રહેછે, ઇ. સ. ૧૮૫૫ ની સાલની પહેલાંનું બરોસો રાખવા લાયક વસ્તીપત્રક મળી શકતું નથી; તેથી મહારાજ રણુજીતસિંહના સમયમાં સીખ વસ્તી કેટલી હતી તે તથા ત્યારપછી વધીને કેટલી થઈ તેનો મુકાબલો કરી શકાય એમ નથી. ઇ. સ. ૧૮૬૮, ૧૮૮૧ અને ૧૮૯૧ માં વસ્તીની ગણતરી કરવામાં આવી હતી. ઇ. સ. ૧૮૯૧ ના વસ્તીપત્રકના આંકડા તૈયાર થઈ ગયા ન હોવાથી મુકાબલો કરવામાં કામ આવે તેમ નથી. કેટલાક કહેછે કે સીખ લોકોની વસ્તી ૧૮૮૧ ના વસ્તીપત્રક ઉપરથી પણ એમજ જણાય છે. આ ઘટ માત્ર થોડા વખતની અને કેવળ આકસ્મિક છે કે એમની વસ્તી ખરેખાર ઘટેછે એ બાબતની તપાસ કરવાનું કામ મનોરંજક છે. આ સવાલનો નિર્ણય ઘણી ઘણી બાબતો ઉપર આધાર રાખેછે. આપણે જોઈએ છીએ કે સીખ એ એક પંથ છે, કાંઈ જૂઠી જાત નથી. ઇંગ્રેજોમાં જેમ કહેવત છે કે જન્મથી સંસ્કારી હોય તેજ કવિ હોઈ શકે. એજ પ્રમાણે ગમે તે જાતના હિંદુને માટે પણ કંઈ શકાય. જે જાતના માબાપને પેટ તેઓ જન્મે તેજ જાતના તેઓ ગણાય છે. એક જાતમાં જન્મેલો બીજી જાતમાં દાખલ થઈ શકતો નથી, પરંતુ સીખ પંથનો રિવાજ આથી તદ્દન ઉલટો છે. સીખ માબાપને પેટ જન્મેલો હોય તોપણ ત્યાં સુધી એકાજ, એક કે બીજો ધર્મની જગ્યામાં ફેરવવાની ક્રિયા કરીને ધર્મમાં દાખલ કર્યો ન હોય ત્યાં સુધી તે સીખ ગણાતો નથી. જે કાળે એ ધર્મમાં દાખલ થવામાં લોકોને લાગુ,

દેખાતો તે વખતે ઘણું આદમીઓ એ પંથ અંગિકાર કરતા, અને
જે વખતે લોકો જોતા કે એ પંથમાં જવાથી હાનીનો સંભવ છે
તે વખતે કોઈ નવો આદમી એમાં દાખલ થતો નહિ. આ પ્રમાણે
સીખ ધર્મ અંગિકાર કરનારાની સંખ્યામાં કાળને અનુસરીને વધારો
ઘટાડો થતો. મહારાજ રણજીતસિંહના વખતમાં અમે સીખ છીએ
એવું સ્વાભિમાન અને ધર્મસંબંધી પણ વધારે પ્રબળ લાગણી એ એ
કારણો એકઠાં થવાથી તેમની સંખ્યા પ્રમાણમાં ઘણીજ વધારે હતી.
ઇ. સ. ૧૮૫૫ માં બ્રિટિશ રાજ્યે વસ્તીની ગણતરી પહેલવહેલી ક-
રાવી તે વખતે સીખ ધર્મમાં સામીલ થવું લાભકારક નહોતું. તેમનું
ખાલસા રાજ્ય સદાને માટે પડી ભાગ્યું હતું. તેમજ સીખ લોકો ઈ-
ંગ્રેજ લોકોના રીતરિવાજ અને સ્વભાવથી માહિત નહોતા. મોટા
મોટા એ સીખ વિગ્રહને લીધે બ્રિટિશ સરકારને ખર્ચમાં ઉતરવું
પડ્યું હતું, તેથી તે તેમનાપર ગુસ્સે થઇને જુલમ કરશે એમ સીખ
લોકો માનતા હતા. આ કારણથી સીખ લોકો પડી ભાંગ્યા હતા
અને પોતાનાં છોકરાંને સીખ ધર્મમાં દાખલ કરતા નહિ. પાહુલની
ક્રિયા તો ગમે તેટલી ઉમરે કરી શકાય છે માટે બ્રિટિશ રાજ્યની રૂબ
જોવાને તેઓ તટસ્થ રહ્યા હતા.

પરંતુ બ્યારે ૧૮૬૮ માં વસ્તીની ગણતરી કરી ત્યારે સીખ
લોકોની હાલત ઉપર કહ્યું તે કરતાં તદ્દન જૂઠીજ હતી. દેશી સિ-
પાઈઓનું બંડ શમી ગયું હતું, અને એ બંડને શમાવીને દેશમાં
શાંતિ સ્થાપવામાં સીખ લોકોએ ઈંગ્રેજોને ઘણીજ મદદ કરી હતી.
ખરેખાત બંડ વખતે તેમની વર્તણૂક કીર્તિ ભરેલી આ આખર
માનવા જેવીજ હતી. ઇ. સ. ૧૮૫૭ નું સિપાઈઓનું બંડધાણુંજ
લાભકારક હતું. હિંદુસ્તાનમાં ૧૮૫૭ ના જેવો લાભકારક સમય

બીજે ભાગ્યેજ આવ્યો હશે. એણે કરીને હિંદુસ્તાનમાંથી ઘણાં ઘણાં દુઃખનો નાશ થયો છે. એણે કરીને આગસુ અને ખાધ ધરાએલું લશ્કર તોડી નાંખવામાં આવ્યું. જે કે આ લશ્કરે આખા ગયા સૈકામાં સારી કીર્તિ સંપાદન હરી હતી, પરંતુ આ કાળે તો તે છેક નકામુંજ થઈ ગયું હતું. એ બંડે કરીનેજ કંપનીનું સુધારામાં આગળ ન વધે એવું, સ્વાર્થી અને વેપારીગતનું રાજ્ય જઈને તેને બદલે કૈસરે હિંદુ ઉદાર અને સુધરેલું રાજ્ય થયું છે, અને એ બંડે કરીનેજ સીખ લોકો ઇંગ્રેજ લોકોના નિકટ સંબંધમાં આવ્યા, અને હાલ છે તેમઈંગ્રેજ રાજ્યના દૃઢ થાંભલા થઈ પડ્યા છે; અને છેવટે એજ બંડેઆખા હિંદુસ્તાનને દેખાડી આપ્યું છે કે ઇંગ્રેજ પ્રજા હિમત અને દેશાભિમાનથી ભરપૂર છે. આવાં ઉત્તમ ગુણોને લીધેજ એ પ્રજા ગમે એવી આદતને લેખવતીજ નથી, અને સામો પક્ષ પોતાથી બમણો અગર દશગણો બળવત્તર હોય, અને જીત મળવાનો યોગ તદ્દન અસંભવિત દેખાતો હોય તોપણ “અમેજી જીતીશું” એવી સંપૂર્ણ ખાત્રીથી રણસંઘ્રામે ચડતી. બંડ પછી સીખ લોકોએ જોયું કે ઇંગ્રેજ લોકો તેમના ઉપર બિલકૂલ અવિશ્વાસ રાખતા નથી, અને તેમને એક જીતાયલી રૈયતની પેઠે નહિ પરંતુ પોતાના વિશ્વાસ પાત્ર મિત્રો જેવા ગણે છે. મહારાજ રણજીતસિંહના સમયમાં જેમ ‘સીખ’ એનામ અભિમાનનું કારણ ગણાતું તેમ એ બંડ પછી પણ ગણાવા લાગ્યું. સીખ હોય તેને લશ્કરી નોકરીમાં તુરત દાખલ કરવામાં આવતા. સીખ પંથને આથી નવું ઉત્તેજન મળ્યું. ઘણાં ઘણાં સીખ માખાપનાં છોકરાં, જેઓ ઉપર કહી ગયા તેમ રાજ્યનું દુઃખ જોતાં સીખ ધર્મમાં સામીલ નહોતાં થયાં, તે બધાંએ સીખ ધર્મ અંગિકાર કરીને પાહુલ લીધું. તેમજ જાટ લોકોમાંથી અને ઉતરતી પંડિતના બીજા હિંદુ-

ઓમાંથી ધણા નવા માણસો એ પંથમાં સામેલ થયા.

ત્યારપછી વળી પાછી સ્વાભાવિકરીતે ઓટ થઇ. ૧૮૮૧ ના વસ્તી પત્રકને ૧૮૬૮ ના વસ્તી પત્રક સાથે સરખાવતાં દરેક પરગણામાંથી સીખ વસ્તી ઘટી ગઈ જણાય છે. પણ આમ જણાવાનાં કેટલાંક કારણો છે. વસ્તીની ગણતરીમાંજ વખતે ભૂલ થવાનો સંભવ છે. દશમા ગુરૂ ગોવિંદસિંહના મતાનુયાયીઓ પોતાના નામને “સિંહ” શબ્દ જોડે છે. પરંતુ નાનકડી સીખ લોકોનાં નામ એ પ્રમાણે “સિંહ” શબ્દ વાળાં હોતાં નથી. એથી ગણતરી કરતાં એઓ સીખ નથી એવી ભૂલ થવાનો સંભવ છે. પરંતુ મુખ્ય કારણ વળી બીજુંજ છે. હિંદુ ધર્મની આકર્ષક શક્તિ ઘણીજ છે. એના જેવો ટકા રહેનાર ધર્મ બીજો કોઈ નથી. તેથી જ્યારે યુદ્ધનો ઉત્સાહ નથી હોતો અને સલાહ શાંતિનો સમય હોય છે ત્યારે લોકોનું ચિત્ત સ્વાભાવિક રીતે મૂળ હિંદુ ધર્મ તરફ આકર્ષાય છે. જેમ લખલખનો વેલો હચે ચહીને જે એના પાશમાં આવે તેની આબુ બાબુ વિ. રાઇને તેને ગુંગણાવી નાંખે છે તેમજ હિંદુ ધર્મ પણ તેની સામે થનારા બૌદ્ધ અને સીખ જેવા સઘળા વિરુદ્ધ પથોને કચરી નાંખે છે. અહીં હિંદુ ધર્મની સ્થિતિ યુરોપમાં રોમન કૃથોલિક ધર્મની સ્થિતિના જેવીજ છે. નવા પંથાનુયાયીઓને જ્યારે એમ જણાય કે હિંદુ ધર્મની પડતી ઘઈ ને તેનો નાશ થયો છે અને અમે નવો ધર્મ સ્થાપવાને શક્તિમાન થયા છીએ, એટલામાં તો તુરતજ આ ધર્મ પોતાના પૂર જુરસા સહિત પાછો ખીલી નીકળે છે. સીખ ધર્મ સદા હિંદુ ધર્મની વિરુદ્ધ હતો, કેમકે સીખ લોકો જાતિ ભેદને માનતા નથી પણ જાતિ ભેદ એતો હિંદુ ધર્મનો મૂળ પાયો છે. જાતિ ભેદ ન હોય તો બ્રાહ્મણની સઘળી સત્તા અને રચના ધણ મળી જાય.

હિંદુ ધર્મ સ્ત્રીખ ધર્મને જે રીતે આડો આવે છે. એક તો એ ધર્મની તરફ આકર્ષાઈને સ્ત્રીખ માળાપો પોતાનાં છોકરાંને પાહુલ લેવરાવતા નથી એ રીતે, અને બીજું સ્ત્રીખ થયેલા પણ પાછા હિંદુ ધર્મમાં જતા રહે છે. સ્થેજ નજીવી ક્રિયા કરે, બ્રાહ્મણોને થોડા પૈસા આપે અને સ્ત્રીખ પંથમાં દાખ થતી વખતે સિંહ શબ્દ વાચ્ય નામ ધારણ કર્યું હોય તે તજ દે કે ગમે તેવો સ્ત્રીખ હોય તે પાછો હિંદુ-ધર્મમાં આવી શકે છે. આવા સ્ત્રીખ પંથમાંથી નીકળી ગએલા સ્ત્રીખ પાછા જાટમાં ભળેછે. વળી આ પ્રમાણે ક્રિયા વગેરે ન કરે અને એ પંથ મૂકીને પાછા હિંદુધર્મમાં ન ભળે તેવા માણસો પણ બહુ મ હત્વની ન હોય એવી બાબતમાં મૂળધર્મનો ક્રિયાકાંડ જારી રાખે છે. દરેક દેશમાં આવી બાબતમાં સ્ત્રીઓની સત્તા વિશેષ હોય છે, તેમ અહીં પણ છે.

સ્ત્રી જાતિ વગર કેળવાયેલી છે, તેથી સ્ત્રીખ સ્ત્રીઓને જ્ઞાન-માર્ગી સ્ત્રીખ ધર્મ, પછી તે નાનકતો તત્વજ્ઞાનથી બંધાયેલો ઇશ્વર-વાદ હોય કે ગુરૂ ગોવિંદનો લશ્કરી ધર્મ હોય પણ તે એક સરખો લુખો લાગે છે. તેમનાથી તો બહુદેવવાદી હિંદુ ધર્મ ઝટ રહેલા-પ્રથી સમજાય છે, અને એની તરફ ચિત્ત ખેંચાય છે. સ્ત્રીખ લોકોના અંધમાંનાં એકલાં લુખાંલુખાં વાક્યો વાંચવાં એમને રૂચતાં નથી; એથી ઉલટું હિંદુ ધર્મ ભક્તિમાં તેમને એક જાતનો આનંદ ઉપજે છે. સ્ત્રીખ સ્ત્રીઓ હિંદુ ધર્મ પાળે તો પોતાનાં ગામની બીજી સ્ત્રીઓની જોડે ધર્મ નિમિત્તે બહાર જઈ શકે છે. સહવારના પહોરમાં દેવાલય માં અંગર સિંદુરે રંગેલા ગણપતિ કે હનુમાનાદિ કાંઈ પણ દૂળ દેવતાની જગામાં દર્શને જવું, હિંદુ દેવોના અનેક તહેવારોમાં આનંદ અને રમત ગમત કરવી, સારાં સારાં લૂગડાં લતાં પહેરવાં એજ

માત્ર દેશી સ્ત્રીઓની ગમ્મત છે. બાકી એમની જાંઘળી કંઠાળા ભ-
રેલી અને તદ્દન મોજ મઝા વગરની છે. એમને માત્ર આવા ધર્મ
પ્રસંગેજ આનંદ મળે છે. કોઈ ઈંગ્રેજ બાઈને કહીએ કે તમે નાચમાં
(બોલમાં) જશો કે કેવેકરોનો બોધ શ્રવણ કરવા જશો ? તો તેભેશક
નાચમાં જવું પસંદ કરશે. બોલની મઝા, આનંદ અને ઉત્સાહ
ક્યાં, અને કેવેકરોનાં ગંભીરાઈ અને નિર્ગુણ ધર્મ વિષયનાં લુખાં
ભાષણો ક્યાં ! આવોજ તદ્દાવત હિંદુ ધર્મ અને સીખપંથ વચ્ચે
છે, અને તેથીજ સીખ સ્ત્રીઓને હિંદુ ધર્મ ધણો ગમે એ સ્વાભા-
વિક છે. વળી ધર્મ ગુરૂઓની સત્તા પણ પુરૂષ કરતાં સ્ત્રીઓપર
વધારે ચાલે છે. ધર્મ ગુરૂ બધે સરખા; પછી તે શૈમન કંથોલિક
હોય, કે બ્રાહ્મણ હોય. બાપડી સ્ત્રીઓનાં આ દુનિયાનાં સુખનો
ધણો ખરો આધાર ધર્મ ગુરૂપર હોય છે. તેમનું પારલૌકિક સુખ
પણ એજ વગે ઉપર આધાર રાખે છે. બ્રાહ્મણો અને જોશીઓ
તેમને સંતાન આપે છે, એમની કૃપાથી એમના ભત્તરોનો પ્રેમ હરી
લેનાર બીજી શોક્ય થતી નથી. વળી હિંદુ ધર્મની ક્રિયાઓથી સ્વર્ગ
સુખ જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે. સ્ત્રીઓ તો શું પણ વખતે પુરૂષો પણ
આવી આવી લાગણીવાળા હોય છે.

બ્રાહ્મણોની પરંપરા ધણીજ બળવાન છે. નવા પંથો એમની
સત્તા તોડવા સમર્થ થયા નથી. આ બધાનું પરિણામ એ થાય છે કે
જૂનો ધર્મ પાછો ચાલુ થાય છે. કોઈપણ સીખ, એના પંથના દર-
માન મુજબ તમાકુ નહિ પીતો હોય, પચકેશ રાખતો હશે અને
ગમે તેવો સુસ્ત હશે તોપણ તે બ્રાહ્મણને માન આપ્યા વગર, તેમજ
હિંદુ ધર્મનાં દેવલો અને જાત્રાઓમાં ગયા વગર, અને બીજા હિંદુ-
ઓના જેવા જોમ ભરેલા આચાર વિચાર પાળ્યા વગર રહેતો નહિ

હોય. જાતિભેદની બાબતમાં સીખ લોકો પોતાના પંથને અનુસરીને સ્વતંત્રતાથી વર્તે છે. જરૂર પડે તેઓ મુસલમાન અગર ખ્રિસ્તિઓનું પણ ખાચ પીચે છે. પરંતુ હિંદુધર્મ જે જાતિયોને અપવિત્ર ગણે છે તે જાતિયોને સીખ લોકો કદિ પણ અડકતા નથી. સીખ ધર્મ હલકી વર્ણના લોકોમાં પુષ્કળ ફેલાયલો હતો. ભંગી અગર મઝહબી સીખ કરીને હલકી વર્ણના સીખ લોકોની ઘણી મોટી જાત છે. આ જાતને ઉત્તમ વર્ણના સીખ લોકોના દેવલોમાં કદી પેસવા દેતા નથી. ઇંગ્રેજોને પણ આ લોકોની જૂદી પક્ષટણો કરવી પડી હતી. એ જાત પણ ઉંચા સીખ લોકો જેટલીજ બહાદૂર અને લડાયક છે, અને એમણે પણ એવીજ કીર્તિ સંપાદન કરી છે.

એ અજાણજાન જેવું છે કે સીખ ખાલસા બ્યારે ઘણીજ અહડતી માં હતું ત્યારે પણ પંજાબની વસ્તીમાં સીખ લોકોનું પ્રમાણ આજે હતું. આ સૈકાના પ્રારંભમાં સીખ લોકો ઘણાજ ધર્મોધ હતા. તેમજ મહારાજ રણજીતસિંહે તેમને સારી લશ્કરી તરબીયતથી કેળવ્યા હતા. આ બંને કારણોને લીધે વસ્તીમાં તેઓ હિંદુ ધર્મના એકાદ પંથથી વધારે ન હોવા છતાં પંજાબ અને કાશ્મિર સૂઘી ધૂમી વળ્યા હતા. આજ કારણોને લીધે તેઓ અપ્રધાનોને હઠાવીને છેક તેમના પર્વતોમાં ધકેલી શક્યા હતા; અને આજ કારણોને લીધે પોતાની વસ્તી હિંદુ અને મુસલમાનની વસ્તીના પ્રમાણમાં દશે એક જેટલી હોવા છતાં પણ તેઓ પોતાનું પ્રબળ રાજ્ય સ્થાપી શક્યા હતા.

ઈ.સ. ૧૮૮૧ માં કાશ્મિર સિવાય પંજાબની વસ્તી ૨,૨૭,૧૨,૧૨૦ હતી. આમાં ૧,૧૬,૬૨,૪૩૪ મુસલમાન, ૯૨,૩૨,૨૯૫ હિંદુ અને ૧૭,૧૬,૧૧૪ સીખની હતી. પંજાબના બ્રિટિશ રાજ્યમાં સીખ વ-

સ્ત્રીનું પ્રમાણ દશ હજારે પદ્ય જેટલું છે. આ પ્રમાણ ૧૮૬૮ ની વસ્તી કરતાં દર દશ હજારે ૫૫ જેટલું ઓછું છે. તે વખતે દશ હજારે ૬૫૦ સીખ હતા. સીખ લોકોની વધારે વસ્તીવાળાં પરગણાં માં ફિરોઝપૂર, અમૃતસર, અને લુધીયાના છે. એ પરગણાંમાં સીખ વસ્તીનું પ્રમાણ અતુલ્ય દર દશ હજારે ૨૫૬૫, ૨૪૨૨, અને ૨૦૫૫ જેટલું છે. મહારાજ રણજીતસિંહના સમયમાં સીખ લોકો વખતે વધારે હશે, પરંતુ તેઓની વસ્તી આ મુખ્ય પરગણાંમાં વધારે ઘાડી હતી. ખાલસા રાજ્ય જ્યારે ખૂબ ચઢતીમાં હતું ત્યારે પણ સઘળા મળીને સીખ લોકો વીસ લાખથી વધારે નહોતા. ઈ. સ. ૧૮૫૨ ના વસ્તી પત્રકમાં તેમની વસ્તી ૧૯,૦૭,૮૩૬ હતી.

સીખ વસ્તીનો એક તૃતીયાંશથી વધારે ભાગ દેશી રાજ્યમાં રહે છે. સ્વાભાવિક રીતે તેઓ પતીઆળામાં સૌથી વધારે છે. ત્યાં દર દશ હજારે તેમનું પ્રમાણ ૨૭૮૧ છે. સીખ લોકોના જાતિ પરત્વે ભાગ પાડવાનું કામ ઘણુંજ મતોરંજક છે. છેક છેલ્લા વસ્તીપત્રક સુધી એ રીતે વર્ગણી કરવામાં આવી નહોતી. પંજાબના જૂદા જૂદા ભાગોમાં વસતા સીખ લોકો દર હજારે ૬૯૯ ખેતી કરનારી જાતના છે. એ જાતો જેવી કે જાટ, રજપૂત, સૈની (માળીઓ) અને કંભોજ (પસ્તાગીઆ) એમનું પ્રમાણ સતલજની દક્ષિણના પરગણાંમાં વધારે છે. અરોડા, વાણિયા અને ખત્રી એ જાતના સીખ હજારે ૪૭ છે. કુંભાર, વણકર, લુવાર, સુતાર, સોની, અને હઝામ વગેરે વસવાયા વર્ગના સીખ લોકો હજારે ૧૩૪ છે, નીચ જાતના અને બહિષ્કૃત જાતના સીખની સંખ્યા હજારે ૯૫ ની છે. વસવાયા સીખની જાત સઘળાં પરગણાંમાં સરખી વસેલી છે. પરંતુ વેપારી વ-

ર્ગના સ્ત્રીખ લોકો વિશેષે કરીને માત્ર મુસલમાની વસ્તીવાળાં પરગણામાં રહ્યા છે. તેઓમાં રાવળપિંડી પરગણામાં વસતા સ્ત્રીખ લોકોનો મોટો ભાગ એ જાતનો છે. આલણ અને ફકિરોની જાતના સ્ત્રીખ લોકો ભાગ્યેજ માલમ પડે છે. પંજાબના સ્ત્રીખ લોકોમાં એ વર્ગના સ્ત્રીખ લોકોનું પ્રમાણ માત્ર હજારે ચાર જેટલુંજ છે.

આપણે કહી ગયા તેમ ધણાખરા સ્ત્રીખ લોકો મૂળ જાટ જાતમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે. આ લોકમાં ધણાં તડ અને ફાંટા પડ્યા છે. છતાં પંજાબની વસ્તીમાં સૌથી વધારે અગત્યની જાત આજ છે. આ જાટ લોકો મૂળે કેઈ જાતમાંથી ઉત્પન્ન થયા એ જણાતું નથી. એ બાબત વિદ્વાન્મંડળમાં ઘણી ચર્ચાયેલી છે. ઇ. સ. ના ચોથા સૈકાની પૂર્વે ડેન્યુબ નદીને કાંઠે વસનારી ગીટી જાતમાંથી આ લોકો ઉત્પન્ન થયા છે, એમ કેટલાક પ્રખ્યાત વિદ્વાનોનું કહેવું છે.^૧

પરંતુ પંજાબના જાટ લોકો પોતાને રજપૂતોમાંથી નીકળેલા ગણાવે છે. એઓ કહેછે કે અમારા પૂર્વજો મધ્ય એશિયામાંથી પંજાબમાં આવ્યા હતા. આ બાબત વિષે જૂદા જૂદા અભિપ્રાય છે. જાટ

૧. ટીકા—કેટલાક એમને ઐતિહાસિક કાળની પૂર્વે હિંદુસ્તાન પર ચહડી આવેલા સિથિઅન લોકોના વંશજો ગણે છે. વળી કેટલાક એક તેમને યૂરોપમાં ભટકતી જીપસીની જાતના માને છે. રજપૂત લોકો પણ મૂળ સિથિઅન વંશના છે એમ કેટલાક વિદ્વાનોની કલ્પના છે. જે કાળે એ લોકો આવ્યા ત્યારે મધ્ય એશિયામાં ગીટી જાતના લોકોનું જાણે કીડીઆરું ઉભરાયું હોય એમ થતું હતું. ત્યાંથી ફેલાઈને તેમણે ચોતરફ પોતાનાં રાજ્ય સ્થાપ્યાં હતાં અને જૂનાં રાજ્યોનો નાશ કર્યો હતો. ભા. ક.

લોકોની સિંધુ અને વરાછક એ એ જાતો પોતાને સિંધુની પેલી-
મેરથી, આવેલા ગણાવે છે. તેઓમાં પણ મેતલોદ છે. એમનામાંના
કેટલાક કહે છે કે અમારું મૂળ સ્થાન રજપૂતસ્થાનમાં હતું. સિંધુની
પશ્ચિમથી જાટની કોઈ, સામટી જાતો વસવા આવી હોય એવો
લિખિત પુરાવો કાંઈએ નથી. સિંધુ અને વરાછક જન્મે જાતો કટકે
કટકે આવી હોય એમ કહેવાય છે. તેમજ પંજાબના જાટ લોકોની
ભાષા ઉપરથી પણ એ લોકો ઉપર કહી ગયા તે ગીટી જાતના
હોય એમ માનવાને બિલકૂલ કારણ મળતું નથી. અમે પોતે એક
વાર આ વિષય સંબંધી ઘણોજ તપાસ કર્યો હતો. અમારા અભિ-
પ્રાયને વસ્તીપત્રકના રીપોર્ટ કરનાર મી. ઇએટ્મન તદ્દન મળતા
આવે છે. અમારો અભિપ્રાય એવો છે કે જાટ લોકો અને રજપૂત
લોકો મૂળ એકજ જાતના છે. એ એ જાતોમાં જે તફાવત જણાય છે તે
તેઓ જૂદા ફૂળના હોય તેથી પડે તેવો જણાતો નથી, પરંતુ માત્ર
જૂદાં જૂદાં જનમંડળમાં રહેવાને લીધેજ પડેલો હોય એવોજ દેખાય
છે. પંજાબમાં જાટ લોકોની વસ્તી રજપૂતોની વસ્તી કરતાં એક
ત્રણના પ્રમાણમાં વધારે છે. તેઓની લશ્કરી નોકરીની લાયકાત
ઘણી છે. તેઓ ખેતીના કામમાં હુશીયાર છે, તેમજ ઉદ્યોગી, પ્ર-
માણિક અને કલાગરા છે. આ બધા ગુણોને લીધે પંજાબની વસ્તીમાં
તેઓ સર્વથી અદીઆતા અને ઉપયોગી છે. પોતાના વર્તનમાં જાટ
લોકો નદન સ્વતંત્ર છે. હિંદુસ્તાનમાં નાતજાતની સત્તા પ્રબળ હોય
છે, પરંતુ દરેક જાટ પોતાની ઉપર પોતાની નાતજાતની સત્તા છે.
એમ બિલકૂલ ગણતાજ નથી, જો કે જાટ લોકો વખત પ્રક્રમે લ-
ડવાને માટે તત્પર હોય છે, તેઓ પશુ તેઓ ધાતકી અને કીનાબેર
હોતા નથી. શાંતિના વખતમાં તેઓ ધણીજ શાંત રહેતા અને નાતજાતની

છે, ઘણીજ સહન શીલતાથી અને ધૈર્યથી પોતાનો ખેડૂતનો ધંધો હકદાર રીતે કરેછે, અને સરકારના વળે વરા ખીનતકરારે ભરે છે. તેઓ આદમી, રૂબૂત અને ખાતરીથી ઉતરતા ગણાય છે, પરંતુ તેઓ પોતે રૂબૂતના બરોબરીઆ અને ખાતરીઓથી ચઢતા છે એમ કહેછે, અને ખરેખાત ઐતિહાસિક સાબીતીઓ તેમજ એમની હાલના વખતની ઉપયોગી સ્થિતિ ઉપરથી વિચાર કરતાં એમનું એ કહેવું વાળખી લાગેછે. બીઆ અને સુતલજના કિનારાના સીખ પ્રદેશોમાં તેઓ સારામાં સારી હાલતમાં છે. દક્ષિણ અને સીમાડાના પ્રાંતના જાટ લોકો તદ્દન જૂઠાંજ લક્ષણવાળા હોયછે. તેઓ ઘણાંખરા તદ્દન જૂઠાંજ જાતના અને રૂબૂતમાંથી ઉત્પન્ન ન થયા હોય એવા લાગેછે.

ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે જાટ લોકોના સદ્ગુણો તેમનાંમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા સીખ લોકોના જેવાજ છે. જાટ લોકો મૂળેજ લશ્કરી જુસ્સાવાળા છે, પરંતુ નવી ઉત્પન્ન થયેલી જાતમાં આ જુસ્સો વૃદ્ધિગત થયોછે. બ્રિટિશ રાજ્યે સીખ લોકોની લશ્કરી જુસ્સાની પરંપરા જળવાઈ રહે એમ કરવું જોઈએ. દિવસે દિવસે હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ સત્તા વધારેને વધારે મજબુત થતી જાયછે. આથી કરીને એ સત્તાના વિરોધી પ્રતિ દિવસ ઓછા થતા જાય છે. પરિણામે હિંદુસ્તાનની લડાયક જાતોને પોતાને વહાલા યુદ્ધ પ્રસંગ ઘણાજ ધોડા મળેછે. ઠેકાણે ઠેકાણે સિપાઈઓ ખેતીનો ધંધો કરવા માંડેછે, તરવારે ભગાવાઈને હળપૂણીઓ ઘડવાય છે, અને જાણે કે સરસ રાજ્ય માત્ર શાંતિથીજ ચલાવી શકાતું હોય અગર શાંતિવાળું રાજ એજ માત્ર સાચું હોય તેમ આપણે મગરૂરીથી ખોલીએ છીએ કે બ્રિટિશ રાજ્યે સર્વત્ર શાંતિ ફેલાવી છે, પરંતુ હિંદુસ્તાન જેવા અઘાબીશ કરોડની વસ્તીવાળા મોટા રાજ્યને એતરફથી ભય હોયછે, અને સ-

ધણી બાબુઓ ઉપર જ્યાં જ્યાં અચાવની તૈયારીઓ લૂકી હોય છે ત્યાં ત્યાં હુમલો કરવાને દુસ્મનો સદા તત્પર હોય છે. માટે એવાં રાજ્યમાં રાજ્યતંત્ર સારી રીતે ચાલવાને માત્ર શાંતિની નહિ પણ યુદ્ધની જરૂર હોય છે; અને આવાં રાજ્યમાં તો અચાવનાં લશ્કર હમેશ તૈયાર જોઈએ. તેમજ સિપાઈઓની તરવાર મ્યાનમાં પડી પડી કટાયા કરે એમ ન થવું જોઈએ, પરંતુ જરૂર પડે ખડ્ગ દેવી વિજળીના ઝપ્પકાની પેઠે તુરત બહાર નીકળે એમ હોવું જોઈએ. હિંદુસ્તાનના ઝપ્પકાની પેઠે તુરત બહાર નીકળે એમ હોવું જોઈએ. હિંદુસ્તાનના રાજકર્તા જે શાણા હોય તો તેમણે સીખ લોકોના જન્મના લડાયક અવાસને આસ ઉત્તેજન આપવું જોઈએ; અને યૂરોપ, એશિયા અગર આફ્રિકામાં ગમે ત્યાં જ્યારે જ્યારે અને જ્યાં જ્યાં લાગ આવે ત્યારે ત્યારે અને ત્યાં ત્યાં તેમને યુદ્ધ ચલાવવા જોઈએ. તેમને યૂરોપિયન અગર એશિયાના ગમે તે જાતના દુસ્મનોની સાથે ટક્કર લીલી શકે એવી ઉત્તમ લશ્કરી તરબિયત આપવી એ ઘણુંજ અગત્યનું છે. બ્રિટિશ રાજ્યનું ઇંગ્લાંડનું ગોર્ડ્સ લશ્કર ઘણુંજ થોડું છે. વળી એનું બંધારણ વાંધા ભરેલું છે, તેમજ સહેજ થોડી મુદ્દતમાં તેની ભરતી થઈ શકે એમ નથી. માટે જે હિંદુસ્તાન ઉપર બહારથી હુમલો થાય તો પોતાનો અચાવ કરવાને હિંદુસ્તાનેજ તત્પર રહેવાની જરૂર છે, એ દેખીતુંજ છે. આ વચાવ કરવાને પૂર્ણમની લડાયક વસ્તી અને તેમાં પણ અસુસ કરીને સીખ લોકો પૂરતા છે. પણ આ કામ સાફ તેમનો લડાયક અવાસ ભરી જવાદેવો ન જોઈએ, તેમજ યુદ્ધ પ્રસંગે કામ લાગે તેવાં તેમનાં ધાન્ય લશ્કરો વેળાસર તૈયાર રાખવાં જોઈએ.

સીખ લોકો પાસેથી તેમની શક્તિ કરતાં વિશેષ કામની આશા

રાખવી એ વ્યર્થ છે. બ્રિટિશ રાજ્યને તેમની કિંમત ખાંડ વખતે જણાઈ ગઈ છે. પતિઆળા, લાલા, ઝીંદ અને કર્પૂરચલા ઇત્યાદિ સ્વતંત્રતાના બંને કિનારાના સ્ત્રીય રાજાઓ જેવું ખાંડ ઉઠ્યું કે, તરતજ પોતપોતાનાં લશ્કર લઈને ઇંગ્લેન્ડના શત્રુની જોડે લડવાને દિલ્લીપર ધસી ગયા હતા. ઇંગ્લેન્ડે એવટ જીતશે કે હારશે, તેનો વિચાર કરવાને એ યોગ્યા નહોતા. આખા પ્રાંતમાં સ્ત્રીય લોકોએ આ રાજાઓની બહાદુરીનું અનુસરણ કર્યું, અને પરિણામે હિંદુસ્તાનમાં કૈસરેહિંદનું રાજ્ય ટકી રહ્યું, તેનું માન જેટલું ઇંગ્લેન્ડ સિપાઈઓનાં સંગીનને ધટેછે, તેટલુંજ પંજાબની વસ્તીની વશદારી અને રાજ્યભક્તિને પણ ધટેછે. અમે જ્યારે અગાડી રણજીતસિંહની પ્રધાનો પસંદ કરવાની રીતનું વર્ણન કરીશું ત્યારે જણાશે કે સ્ત્રીય લોકોમાં લશ્કરી યોગ્યતા હોવા છતાં તેમનામાં બીજી નોકરીઓ અને મ્યુનિસિપલ કમિટિના કામની લાયકાત બીલકુલ હોતી નથી. નિશાબો અને પાંડશાળાઓમાં સ્ત્રીય જીવાનો લગભગ બધી જાતના તરણો કરવાં પછવાડે પડી જાયછે, પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં બહુતરમાં હુશિયાર તેજ આદમી માત્ર ઉચી નોકરીને લાયક હોય એમ હોતું નથી. જે એકલા બહુતરનીજ વાત કરવા બેસીએ તો સઘળી જાતના કરતાં મીઠું મીઠું બોલનારા અને હાજીહા કહેનારા અંગાળીઓ સૌથી પહેલી પકિતએ આવે, પરંતુ તેમનામાં રણમાં જવા જેટલું શૈર્ય તથા રાજ્ય ચલાવવામાં ખર્ચ કામ કરવાની હિંમત જેઠાએ તે પણ હોતી નથી. જાટ લોકો પરંપરાની પ્રેરણાને અને રીત રીવાજને લીધે ભણી શક્તા નથી, એટલીજ બાબત ઉપરથી તેઓ બ્રિટિશ શહાનશાહતની વસ્તી દાખલ નકામા અને હલકા છે એમ ધારવું તે અપ્રમાણ ભોટી શ્રદ્ધ થવા જેવું છે. એ લોકો તો લાયક જાત

છે, અને લશ્કરમાંજ તેમના ઉત્તમ ગુણ દીપી નીકળે છે. કેમકે યુદ્ધ એજ એમનો સ્વાભાવિક ધંધો છે. તેઓ ઘણા સખ અને બહાદુર, છે. તેમજ પોતે હાર ખાધી એ સહેજમાં સમજી શકે એટલી અકળ વાળા નથી. લશ્કરી નિયમોને આધીન રહે એવા છે. પોતાના અ-મલદારો ઉપર દૃઢતાથી પ્રેમ રાખે છે, અને જે જાતિ ભેદને લીધે લડાઇને વખતે બીજા હિંદુ સિપાઇઓને કળજે રાખવા અને ખો-રાક આપવો એ મહા મુશ્કેલી ભરેલું થઇ પડે છે, એવા જાતિ-ભેદની સીખ સિપાઇઓ દરકાર રાખતા નથી. આવાં આવાં કારણોને લીધે પૂર્વમાં સીખ લોકોના કરતાં સિપાઇ તરીકે ચઢીઆતા બીજા દોષ લોકો નથી.

હિંદુસ્તાનમાં મહારાણીસાહેબની રૈયતમાં ઘણીએ લડાયક પ્ર-જાઓ છે. તથાપિ સંપૂર્ણ રીતે ઉપયોગી અને ભરોસો રાખવા લાયક સિપાઈ તરીકે સીખ લોકો સાચી અગ્રેસર છે. ગુરખા લોકો પણ સીખ લોકોના જેટલાજ બહાદુર તેમજ યુદ્ધ પ્રસંગે ઉમંગી છે. પણ કમનસીબે તેમની સંખ્યા ઘણી થોડી છે. અને તેઓ ઘણાખરા બ્રિટિશ રાજ્યની રૈયત નથી. તેઓ ઘણું કાનને ન-પાળતા વતની છે. અને કેટલીકવાર એમ બને છે કે, લશ્કરના ભરતી સારૂ ઉઘી જાતના ગુરખાઓ જોઈએ તેટલા મેળવવા મુશ્કેલ પડે છે.

રજપૂતો પણ સિપાઈ તરીકે ઘણા સારા હોય છે, પણ તેઓ સીખ જેટલા દૃઢ હોતા નથી, પરંતુ ઉઘી જાતના રજપૂતો લશ્ક-રમાં દાખલ થવા સારૂ મેળવવા મુશ્કેલ પડે છે. આપણા લશ્કરમાં જે રજપૂતો હોય છે, તે ઘણું કરીને હુંગરોમાં રહેનારી હલકી જાતના હોય છે, અને મધ્ય હિંદુસ્તાનના શુદ્ધ લોહીવાળા રજપૂતો એમને ધિક્કારે છે. શુદ્ધ

રજપૂતો ઉપર તેમનીજ જાતના સરદારો રાખવાની યોજના કર્યા સિવાય તેઓ આપણા લશ્કરમાં દાખલ થાય નહિ. પંજાબી મુસલમાનો, ગાખ્ખરો તેમજ અવાન અને તીવાન જાતના લોકો પણ બહાદૂર સિપાઈઓ હોય છે. તેમજ વાયવ્ય તરફની સરહદ પર રહેનાર અફઘાનો પણ બહાદૂર સિપાઈઓ છે. પરંતુ જો સખત લશ્કરી નોકરી પર વધારે મુદત રહેવું પડે તો તેઓને ઘર ધણુંજ સાંભરે છે. ગમે તેમ કરીએ પણ તેઓ સરહદના મુલકની બહાર લઈ જવાતા નથી. સ્વાભાવિક રીતે પર્વતોમાં રહેનારી જાતો નિરકુશ તથા સ્વતંત્ર મીળજની હોય છે. અને તેઓ સુધરેલા જનમંડળના નિયમો ધીરજથી પાળી શકતા નથી. આ પ્રમાણે જૂદી જૂદી જાતના લડાયક લોકોની વાત છે, પરંતુ સીખ સિપાઈ હમેશાં સરખા ઉપયોગી છે, શાંતિના સમયમાં અગર લડાઈના હંગામમાં, અરાખોમાં અગર રણભૂમિ ઉપર સીખ સિપાઈ હમેશ સારા સ્વભાવના, આનંદી અને બડમડાટ ન કરે, એવા માલુમ પડ્યા છે. એઓ ઘોડો બેસવામાં મધ્યમસર હુશિયાર હોય છે. તેમજ પાયદળ તરીકે ઘણાક સુદઢ હોય છે. તેઓ જેમ હુમલો કરવાને ઘણાજ આતુર હોય છે, તેમજ ગોળીઓના મારાની વખતે પણ નિશ્ચયપૂર્વક અડગ રહે છે. આપણા સમગ્રના દેશી સિપાઈઓમાંથી જો ઘણા લાંબા દિવસ સુધી ઘણા સિપાઈઓને પરદેશ લેઈ જવા હોય તો માત્ર સીખ લોકોજ લઈ જાય એ વા છે. માત્ર તેમને સારો પગાર આપવો જોઈએ કારણકે મેકડોનલ્ડ લોકોની પેઠે સીખ લોકો પણ પૈસાને ઘણો કીમતી ગણે છે. અને પૈસાનો સંગ્રહ કરવાને આતુર હોય છે. એ લોકોએ ઇજીપ્ત, અંગ્લિસીનિયા, અફઘાનિસ્તાન અને ચીનમાં નોકરી કરીને ઘણી નામના મેળવી છે, મુખ્યત્વે કરીને હિંદુસ્તાનના સાધારણ દેશીઓને અહલદેશમાં જવું પસંદ પડતું નથી, છતાં સીખ લોકો પોતાની રાજ્ય પ્રુશીથી અહલદેશની પોલીસમાં

દાખલ થયાછે; અને હાંગકોંગમાં સીખ લોકોની પોલીસ પલટણુ છે. તેઓ ત્યાં ઘણાજ વિશ્વાસપાત્ર અને માન આપવા લાયક ગણાય છે. હાલ બ્રિટિશ એજન્ટ જનરલ મી. એચ જોન્સ્ટન જેઓ ન્યાસા સરોવર ઉપર ગુલામ વેચવાનો ધંધો કરનારા આરખ લોકોની સાથે યુદ્ધમાં રોકાયેલા છે, તેમની સાથે પણ સીખ લોકોનીજ ટુકડી ગઢી છે. અને ખરેખાત આપણી પલટણુની અંદરના ગંભીર આકૃતિના ઠાવકા અને સલુકામવાળા સીખ લોકોને જોઈએ છીએ, ત્યારે જે જંગલી લૂટારાના નામથી આજથી સો વર્ષ અગાઉ ઉત્તર હિંદુસ્તાન થયેરતું હતું, તેજ જાતના એ લોકો છે, એમ માનવું મુશ્કેલ થઈ પડેછે. પરંતુ માયાળુ અને દઢ રાજ્યે કરીને તેમજ સખ્ત લશ્કરી પદ્ધતિ અને સિપાઈઓનાં સુખ દુઃખ જાણનારા અમલદારોને લીધે આ ફેરફાર થયેલો છે. આવા અમલદારોને લશ્કર માનપુરસ્સર ચલાય છે. અફઘાનીસ્તાનના ગયા ત્રિઅહતા અંતના ભાગમાં સીખ લશ્કરોની વર્તણૂકનું અવલોકન કરવાનો મને લાગ મળ્યો હતો. રણભૂમિપર તંગીની વખતે તેમણે બતાવેલા ધૈર્યને માટે તથા અરધાન લોકો અસલથી એમના કદા શત્રુ છતાં પણ તેમની તરફ તેમણે જે વખાણવા લાયક અને સલુકાર્ધ ભરેલી વર્તણૂક રાખી તે માટે તેમનાં જેટલાં વખાણુ કરીએ તેટલાં ઓછાં છે.

યુરોપીઅન શત્રુની સામે લઢવામાં તેઓ કેટલા ઉપયોગી છે, તે હાલ ખાત્રી પૂર્વક કહી શકાય નહિ; એતો માત્ર ભવિષ્યમાં પ્રસંગ પડ્યેજ જણાય. પરંતુ માર્ગ આધીન મત તો એ છે કે સીખ પાયદળ અને ઘોડેસ્વાર પલટણુો જો સારા અને પ્રવીણ પૂરના ઈ-એજ અમલદારોના હાથ નીચે હોય તો આખી દુનિયાની અંદરના ગમે તે જાતના લશ્કરની સીખ લશ્કર બરાબરી કરી

શકે તેમ છે, અને જે લશ્કરોની સાથે યુદ્ધ કરવાનો તેમને પ્રસંગ આવવાનો સંભવ છે એવા તો કોઈ પણ જાતના લશ્કર કરતાં તેમનું લશ્કર ઘણું ચઢીઆતું છે. હિંદુસ્તાનના ઘણાક પ્રખ્યાત લશ્કરી અમલદારોનો મત પણ અમારા જેવોજ છે.

પ્રકરણ ૩ જી.

સીખ લોકોનું ગુરુસત્તાક રાજ્ય.*

મહારાજ રણજીતસિંહનો ઉદ્ભવ સંપૂર્ણ રીતે સીખ લોકોની ગુરુસત્તાક રાજ્યવ્યવસ્થાને લીધે થયો હતો. તેમજ એ મહારાજાએ સીખ ખાલસાને એક તંત્રે કરી મૂક્યું હતું. જે ગુરુસત્તાક રાજ્ય પદ્ધતિએ અઢારમા સૈકામાં તેમજ ઓગણીશમાં સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં પંજાબના જાટ ખેડૂતો ઉપર આટલી બધી પ્રબળ અસર કરી હતી, એનું વર્ણન કરવું ખાસ જરૂરનું છે. એ રાજ્ય વહીવટના વર્ણન સિવાય રણજીતસિંહનું જીવનચરિત્ર પૂરેપૂરું લખ્યું ગણાયજ નહિ; પરંતુ એ વિષય ઘણો મહાન અને કઠણ છે, તેથી અમે એનું વિગતવાર તો રહ્યું, પણ સાધારણ રીતે સંતોષકારક વર્ણન પણ આપી શકીએ એમ નથી. જેઓની ઇચ્છા સીખ ધર્મ અને નીતિ સિદ્ધાંત સંબંધી સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવાની હોય, તેમને મ્યુનિચની યુનિવર્સિટીના પૂર્વ તરફની ભાષાઓના અધ્યાપક ડૉ. અર્નેસ્ટ ટૂમ્પની પ્રસ્તાવના વાળું મૂળ ગુરમુખી ભાષામાંથી તેમનું પોતાનું કરેલું આદી ગ્રંથનું ભાષા-

* જ્યાં ગુરુઓ ઇશ્વરના પ્રતિનિધિ થઈ રાજ્યસત્તા ચલાવે તે વ્યવસ્થા. (Theocracy)

નતર વાંચવાની અમે ભલામણ કરીએ છીએ ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટની તરફથી આ ભાષાન્તર કરાવામાં આવ્યું હતું. ડા. ટ્રમ્પ જ્યારે લાહોરમાં આ કામ ઉપર લાગ્યા હતા, ત્યારે હું (જર લેપેલ ગ્રિફિન) લાહોર સરકારનો ચીફ સેક્રેટરી હતો. આ ભાષાન્તર કરવાનું કામ જે પ્રમાણમાં ઘણુંજ કંઠણ હતું તેજ પ્રમાણમાં ઉત્સાહ, ઉદ્યોગ અને વિદ્વતા તેનામાં હતાં. એ વિદ્વાનને જણાયું કે સીખગુરુઓ અને ગ્રંથ વાંચનારાઓ પોતાનાજ ધર્મનાં મૂળ તત્વોથી ઘણાજ અજ્ઞાન હતા, એઓ જૂની ગુરમુખી ભાષાનાં રૂપ અને રીઠીઓથી બિલકૂલ માહીત નહોતા. તેમને જ્યારે શક ભરેલાં વાક્યોના ખુલાસા પૂછવામાં આવતા ત્યારે તેઓ એ પવિત્ર ગ્રંથના બીજા ભાગની સાથે વિશ્વતા ભરેલા માત્ર કણોપકર્ણ સાંભળેલા ખુલાસા કરતા. વળી એ ગ્રંથની ટીકાઓ અપૂર્ણ અને મૂળ ગ્રંથના જેવીજ ન સમજાય એવી હતી. આવી ટીકાઓ પણ ભાગ્યેજ હાથ લાગતી. છતાં આખરે ડા. ટ્રમ્પને આવી આવી ટીકાઓ પણ મળી આવી સારેજ તેઓ પોતાનું કામ કરી શક્યા. ભાષાન્તર કરવાની પહેલાં તેમને ગ્રંથની ગુરમુખી ઓલીનો કોપ અને વ્યાકરણ તૈયાર કરવા પડ્યાં. અને તેમાં ગુરમુખી શબ્દ રૂપાખ્યાન અને અર્થ શબ્દોનો સંગ્રહ કર્યો. એમના કામમાં જે મુશ્કેલીઓ માલૂમ પડી, તેથી પાર પડી શકાય એમ નથી એમજ લગભગ જણાવા લાગ્યું. છેવટે મેં ઘણા આગ્રહથી વાર્ષી તે છતાં આ વિદ્વાન લાહોરથી જર્મની નાઠા. ત્યાં અગાડી સાત વર્ષ સુધી મહેનત કરીને એમણે પોતાનું કામ પુરું કર્યું. જે કે સાધારણ વાંચનારને એમના ગ્રંથમાં આનંદ લાગે એવું નથી, પરંતુ એમનો ગ્રંથ, એમની વિદ્વતા અને ઉદ્યોગનો એક કીર્તિ સ્તંભ જેવો છે. એ ભાષાન્તર થયાની પૂર્વે કમાન જેસહૃદનીગહામે પોતાના પુ-

સ્તકમાં અને મી. એચ. એચ. વિલસને પોતાના હિંદુ ધર્મો અને જાતીઓ સંબંધીના પુસ્તકમાં સીખ ધર્મ સંબંધી વર્ણન કર્યું છે, તથાપિ એ વર્ણનો ઉપર ચોટિયાં અને અસંપૂર્ણ છે. કારણ કે એ લખનારાઓ સીખ ધર્મના પુસ્તક અને તેની ટીકાઓથી માહિત નહોતા. આદિ ગ્રંથ વાંચતાં તેનાં સેળભેળ અસંબંધ અને વિદ્વત્તા વગરનાં વચનોમાંથી સીખ ધર્મના છુટા છવાયા સિદ્ધાંતો સમજતા જવું એ હજી આજે પણ સહેલી વાત નથી. કઠીરૂતથા ફરીદ એ ભક્તોના બનાવેલા શ્લોકો આ ગ્રંથમાં પુરવણી તરીકે ઉમેરેલા છે, તે ઘણા સુંદર અને મનોહર છે. એ શ્લોકોને ખાસ લાક્ષણિક અર્થમાં કવિતા કહેવાય નહિ. પરંતુ તેઓ કવિતાનાં ઘણાં લક્ષણોથી ભરપૂર છે. આ પુરવણી અને બીજા કેટલાક ભાગ બાદ કરીએ તો આ ગ્રંથ વિદ્વત્તા ભરેલી ક્ષુલ્લક વાતો અને બ્યર્થ પુનરુક્તિથી ભરેલો છે.

આ ભક્તોની કવિતા અમેરિકન કવિ વોલ્ટ વીટમેનની કવિતાને ઘણીજ મળતી આવે છે, અને તે સાથે તેની સરખામણી સારી રીતે થઈ શકે તેમ છે. સત્તરમા સૈકાના આરંભમાં આદી ગ્રંથનો ઘણોખરો ભાગ સીખ ધર્મના સ્થાપનાર બાબાનાનકે લખ્યો હતો. આથીજ એ ગ્રંથનું મહત્ત્વ છે. તે જે સ્થિતિમાં હાલ છે તે સંગ્રહ પાંચમા સીખ ગુરૂ અર્જુનને કર્યો છે. એણે નાનકતા લખાણમાં તેની પછી થયેલા સીખ ગુરૂઓનાં તેમજ બીજા જૂના હિંદુ લખનારાઓનાં ગુજ્જ લખાણ ઉમેર્યાં છે. સીખ લોકોનું લક્ષ્મી અને રાજકીય બંધારણ આદિ ગ્રંથના કરતાં ગુરૂ ગોવિંદસિંહના લખાણનું ફળ છે. આ ૧૦ મો સીખ ગુરૂ સઘળા ગુરૂઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ થઈ ગયો છે. એણે ઇ. સ. ૧૬૯૬ માં થોડોક પોતે અને થોડોક પોતાની પાસે રહેનારા હિંદી કવિઓની પાસે એમ કરીને મોટા ગ્રંથ રચ્યો

છે. આ ગ્રંથમાં જુની અને ઘણીજ અધરી હિંદી ભાષામાં પોતે જે નવા ધર્મના સિદ્ધાંતોનો બોધ કરતો હતો, તે સમજાવ્યા છે. ગુરુ ગોવિંદે જે કે અગત્યની બાબતમાં બાબા નાનકે અધિકારી મંડળ સાથે ગુહ્ય રાખેલા સિદ્ધાંતોમાં ફેરફાર કર્યો નથી, તોપણ તેનો પોતાનો બોધ અને આચરણો વેદાંત મતને અનુસરતાં છે, એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. એ પોતે દુર્ગાનો ઉપાસક હતો; અને પોતાના મતાનુયાયીઓને પુરાણોક્ત હલકા દેવ દેવીઓની પૂજા કરવા દેતો. તથાપિ બોધ તો એમજ કરતો કે એક મહાન પરમેશ્વરની પૂજા કરવી એજ ઉત્તમ છે.

ગ્રંથ વિસ્તારના ભયથી અમે દશે સીખ ગુરુઓનાં જીવન-ચરિત્ર આપી શક્યા નથી; તેઓને માટે જેટલું જણાવવાનું અગત્યનું છે તેટલું હુંકામાં કહેવું બેધએ.

પ્રખ્યાત વિદ્વાન એચ. ડી. કોલબ્રુકે ભેટ આપેલું સીખ ધર્મના સ્થાપનાર નાનકની વિશ્વાસ રાખવા લાયક “જન્મ સાખી” એટલે જીવનચરિત્રનું પુસ્તક હા. દ્રમ્પે ઇસ્ટ ઈન્ડિયા ઓફીસના પુસ્તકાલયમાંથી ખોળી કાઢ્યું હતું. નાનકનો જન્મ લાહોરની પાસે રવિ નદીને કિનારે * તળવંડી નામના ગામમાં ઇ. સ. ૧૪૬૯ માં થયો હતો. એ જન્મતે વૈશ્ય કે ખાત્રી હતો, અને ગામનો પઠવારી એટલે હિસાબ રાખનારનો માન ભરેલો હોદ્દો ભોગવતો હતો. સઘળા વિજયવંત ધર્મના સ્થાપકોને માટે કહેવાય છે, તેમ એના નાનપણની અને જુવાનીની ઘણી ચમત્કારી વાર્તાઓ કહેવાય છે. એની જીંદગીમાં કંઈ નવીનતા નહોતી. એ પરણ્યો હતો અને એને છોકરાં હતાં. કહે છે કે એક દિવસ એ નદીએ નહાવા

* પછવાડેથી આ ગામને એ ગુરુના માનની ખાતર “નાનખાન” કહેછે.

જતો હતો, ત્યાંથી દેવદૂતો એને ધશ્વરની હજૂરમાં ઉપાડી ગયા. એને ત્યાંથી પેગંબરી મળી, અને દુનિયા ઉપર સત્ય ધશ્વરનો બોધ કરવાની આજ્ઞા થઈ. આ ધશ્વરી આજ્ઞાનુસાર નાનકે પોતાની સ્ત્રી અને કુટુંબનો ત્યાગ કર્યો, અને મર્દાન નામના એક એલાને લઈને સાધુને વેશે દુનિયામાં ભટકવાનો અને નવા ધર્મનો બોધ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. નાનકે સઘળી દિશાઓમાં કેવી રીતે ભટક્યો, અને ગોરખહાટડી નામની એક અહલુત કલ્પિત જગામાં કેવીરીતે ગયો, એ બધું સીખ લખનારાઓ લખી ગયા છે. જેવી રીતે મૂરતું યુટોપિયા સઘળું કલ્પિત અને આ લોકમાં ન બની શકે એવી પૂર્ણતાવાળું છે, તેજ પ્રમાણે આ ગોરખહાટડી પણ એક અહલુત કલ્પિત જગા છે. આ બધી મુસાફરીમાં એણે મનાય નહિ એવા ચમત્કારો કર્યા કહેવાય છે: છતાં શહેનશાહ બાબરની સાથે એને થયેલી મુલાકાત સિવાય બીજા અગત્યનો એકે બનાવ એમાં નોંધેલો નથી. બાબર નાનકની સાથે માયા અને સહ્યતાથી વર્ત્યો એમ લખ્યું છે. મહાન બાબરના આનંદી સ્વભાવ તરફ જોતાં આ વાત અમને ખરી લાગે છે. જીંદગીના પાછલા સમયમાં નાનકે જલ્દધરમાં કરંતારપૂરમાં પોતાના કુટુંબમાં પાછો આવ્યો. આ જગાએ ઈ. સ. ૧૫૩૮ માં એનું મરણ થયું. સાધારણ હિંદુ સાધુની પેઠે એનું જીવન પણ ખાસ બનાવ વંગરતું હતું. નાનકે પોતાની પછવાડી પોતાની સત્તા પોતાના લખાણમાં દૃઢ સ્થાપિત કરી ગયો છે. એ લખાણો પાછળથી એકઠાં કરવામાં આવ્યાં છે. પોતાના એ દિકરાઓને બાતલ કરીને પોતાની પછી ગુરૂની ગાદી પોતાના શિષ્ય અંગદેઆપી ગયો હતો. સીખ એનો શબ્દાર્થ શીખના ગ્રંથો-એલાઓ એવો થાય છે. નાનકે પોતાના મતાનુયાયીઓને “સીખ” નામ આપ્યું હતું. અને જેમ જેમ એ પંથનો ફેલાવો થયો, તેમ

તેમ એ નામ પંથના બધા લોકોને નિર્દેશક લગાડવામાં આવ્યું. પરંતુ એ યાદ રાખવું જોઈએ કે સીખ શબ્દ ધર્મ વાચક છે; કાંઈ જાતિવાચક નથી અને તે માત્ર ખાલસા પંથના મતાનુયાયીઓનું જ નામ છે.

પાંચમા ગુરુ અર્જુને નાનકનાં લખાણોનો તેમજ જૂના લોકપ્રિય સંતો અને કવિઓનાં લખાણોમાંથી વચનોનો સંગ્રહ દ્રિક્યો, અને તેનું એક પુસ્તક બનાવ્યું. આ પુસ્તક વેદ અને પુરાણની પેઠે સંસ્કૃતમાં લખાયેલું નહોતું કે જેથી લોકો સમજી શકે નહિ. પરંતુ લોકોમાં બોલાતી પંજાબી ભાષામાં લખાયેલું હતું. અમારી કહેવાની મતઘણ એવી નથી કે આખો આદિગ્રંથ એકજ શૈલીમાં લખાયેલો છે. જે જે જગાએથી અને જેજે સમયમાં લખાણો દાખલ કરવામાં આવ્યા હશે તે તે પ્રમાણે તેની ભાષા જૂદી પડે છે. જૂની હિંદી ભાષાના સંગ્રહ તરીકે પણ એ ગ્રંથ ધણેજ કીમતી છે. આખા નાનક અને તેમના પછી થયેલાઓની ભાષા તે વખતે બોલાતી જે શુદ્ધ પંજાબી નાન હતી, તે “જમનસાખી”માં જણાય છે તેવી નથી; પરંતુ તેમાં જુના હિંદી શબ્દ અને રૂપો સેળસેળ કરેલાં છે. આમ કરવાનો હેતુ એ કે ભાષા સઘળા લોકો સમજી શકે એવી હોવા છતાં વધારે દબદબા ભરેલી કરવી. ગુરુગોવિંદનાં લખાણો શુદ્ધ હિંદીમાં છે, અને તેથી તે પંજાબી બોલનારા હાલના સીખ લોકો સમજી શકે એવાં નથી.

આદિ ગ્રંથમાં સહુથી વધારે અગત્યનું પ્રકરણ તે પહેલું છે. એ પ્રકરણને “જપુ” અગર “જપણ” કહે છે, અને એ નાનકે પોતે લખેલું છે એની અંદર એ મતનાં સિદ્ધાંતોનું નિર્દેશન છે. તેમજ સાક્ષર પ્રયાસ તરીકે પણ પ્રથમ કહી ગયેલા ભક્તો કબીર અને સેખકરીદનાં શુદ્ધ લખાણો સિવાય બાકીના બધા ગ્રંથ કરતાં એ પ્રકરણ ચઢી આવ્યું છે. કબીર ભક્તની કીર્તિ હિંદુસ્તાનમાં ઘણીજ ફેલાયેલી છે

અને બનારસમાં એના એલાઓનો અઘાપિ મોટો મઠ છે. ત્યાં એનાં લખાણોનું વ્યાખ્યાન થાય છે. એના મતાનુયાયીઓ *કબીરપંથી કહેવાય છે. જે પૂર્વે થઈ ગયેલા લખનારાનાં લખાણ ગ્રંથમાં શામીલ કર્યાં છે તેમ સહુથી જુના નામદેવ અને ત્રિલોચન નામના મરાઠી કવિઓ છે. તેમની ભાષા હાલની મરાઠીને ઘણી મળતી આવે છે. તેથી એ કવિઓની જન્મભૂમિ દક્ષિણમાં હશે એમ સાબીત થાય છે.

દશમે અને છેલ્લો ગુરુ ગોવિંદસિંહ, એના બાપને ધર્માંધ ઔરંગઝેબ પાદશાહે ધર્મને માટે રિખાવીને માર્યો, ત્યારે પંદર વર્ષની ઉમ્મરનો હતો. એ પોતે નાશીને ડુંગરામાં રહ્યો અને ત્યાં એણે પોતાની કેળવણી પૂરી કરી. એની પૂર્વે થઈ ગયેલા દરેક ગુરુ કરતાં એ વિદ્વાન હતો. એ ફારસી અને હિંદી બંનેમાં હતો, તેમજ એને થોડું ઘણું સંસ્કૃત પણ આવડતું. પોતાનાં લખાણમાં સંસ્કૃત શબ્દો ઉમેરવાનો એણે કોઈ કોઈ વખત પ્રયત્ન કર્યો છે. ગુરુગોવિંદસિંહ વિખરાઈ ગયેલા સીખ લોકોને એક તંત્રે કરીને તેમને કોઈથી જતાય નહિ એવા કરવા, અને તેમના વડે પંજાબમાંથી મુસલમાનની સત્તાનો સમૂળ નાશ કરવો એજ મારી જીંદગીનું કર્તવ્ય છે, એમ માનતો હતો. પોતાની પૂર્વે થઈ ગયેલા સઘળા સીખ ગુરુઓ કરતાં બુદ્ધિમાં, શક્તિમાં અને કાર્યની દ્રઢતામાં એ શ્રેષ્ઠ હતો પરંતુ આ વિલક્ષણ આદમીએ પોતાનું કામ ઘણી મોટી ઉમ્મરનો થયે ત્યાં સુધી નિશ્ચય કરી આરંભ્યું હોય એમ જણાતું નથી. ઓછામાં ઓછી ત્રીશ

* ગુરુ ગોવિંદની ૯૮ મી સાખીમાં કબીરનાં ઘણાંજ વખાણ કર્યાં છે, એને રાજાઓથી શ્રેષ્ઠ અને પરમેશ્વર જેવો વર્ણવ્યો છે. અને એનું સ્મરણ ચિરકાલ રહેશે, એમ કહ્યું છે.

વર્ષની ઉમ્મર થઇ ગયા પછી ઝંભે પોતાનો પ્રયત્ન જરી કર્યો; લાં સુધી એ પોતાના માની લીધેલા કર્તવ્યની તૈયારી સાથે અભ્યાસ કરવામાં રોકાયો. તે વખતના કુલિન તરણોની પેઠે એ કૌશલ્ય સંપાદન પણ વિસર્જ્યો નહિ. એ અચ્છો શીકારી હતો. અને શસ્ત્ર અસ્ત્ર વાપરવામાં કુશળ હતો. બ્યારે એ પોતાની છુપી રહેવાની જગામાંથી બહાર પડ્યો, ત્યારે સઘળા સીખ લોકોએ એકદમ એને પોતાના સ્વાભાવિક અને પરંપરાના આગેવાન તરીકે માન્યો, અને એના પિતાનું વેર લેવાને મુસલમાન જુલમગારો ઉપર એની જોડે રણ ચઢવાને આતુરતા બતાવી. પોતાના કાર્યારંભ પહેલાં આનંદપૂરમાં એના ઘરની પાસે નેણા દેવીની ટેકરી ઉપર દૂર્ગાનું દેવલ છે, તેનું વરદાન લેવાની એની ઇચ્છા થઇ. દેવીની પ્રસન્નતા સાથે લાંબી મુદત પહોંચે એવી ઘણી દેહ દમનવાળી તપશ્ચર્યાની જરૂર છે. આ બધી તપશ્ચર્યા તથા દૂધ, ઘી અને દાણાનાં બલિદાન પછી દેવીએ દર્શન દીધું અને રક્ષણ આપના બદલ મનુષ્યનો ભોગ માગ્યો. પૂજારાએ કહ્યું કે જો એ પોતાના ચારમાંથી એક પુત્રના માથાનો ભોગ આપે, તો દેવી સઘળા કરતાં વધારે સંતુષ્ટ થાય, પરંતુ છોકરાઓની માતાઓએ સ્વાભાવિક રીતે બલિદાન તરીકે પોતાના છોકરાઓ આપવાની ના કહી. ગોવિંદસિંહે પછી મિત્રોની પાસે માંગણી કરી એઓમાંના પાંચ જણાઓએ પોતાનાં માથાં આપવાની હા કહી, એમ લખ્યું છે. અને એમાંનાં એકની માંગણી સ્વિકારીને દેવીને એનો ભોગ આપવામાં આવ્યો. આ મિત્રનું નામ જણાવ્યું નથી, આ વાતમાં થોડો ઘણો ફેર પડે છે, છતાં આ નરમેઘ થયો હતો, તેમાં થોડોજ શક છે. હિંદુસ્તાનમાં પહેલાંના વખતમાં જૂદે જૂદે નામે અને રૂપે આ લોકોની તરસી દેવી વારંવાર નરમેઘ માગતી અને માત્ર બ્યારે ઇંગ્રેજ સર-

કારે વચ્ચે પડીને ધર્મને નામે થતાં આ ખૂન અટકાવ્યાં, ત્યારેજ દેવીના આચર ઉપર માણસોને બદલે બકરાંઓનાં બલિદાન અપાવા લાગ્યાં છે. ગોવિંદસિંહે આપેલું બલિદાન દેવીને પસંદ પડ્યું. અને ખરેખર પ્રારંભમાંજ કરેલું લોહીનું બલિદાન જલજી કે ગોવિંદસિંહનું ત્યાર પછીનું અરિત અને તેના બલાત્કારયુક્ત મોતની અગમચેતી હોય નહિ એમ બન્યું ! ત્યાર પછી ગુરૂએ પોતાના મતાનુયાયીઓને એકઠા કર્યા અને તેને પોતાના કાર્યના દૈવીપણા વિષે તેમજ તેના વિજય વિષે ખાત્રી થયાથી તેણે આ નવા મતના સિદ્ધાંતો બે-ધડક બોધવા માંડ્યાં, નાનકનાં સિદ્ધાંતો ખસેડીને તેમાં રાજકીય મત દાખલ કર્યો તથા અર્જુન અને હરગોવિંદ ગુરૂઓએ કરેલી સૂચના પ્રમાણે સીખ લોકો એક તંત્રે લશ્કરી પ્રજા થાય એવી ધારણા કરી. જૂના સીખ પંથના ધર્મમાં દાખલ થવાની એક ક્રિયા થતી હતી. આ ક્રિયા ગોવિંદસિંહના વખત પહેલાં બધ પડી ગઈ હતી. ગુરૂ ગોવિંદે એ ક્રિયા સીખ ધર્મમાં દાખલ થતી વખત અવશ્યની છે, એમ ઠરાવી તે ફરી જીવતી કરી. એના જોટલા એલા હાજર હતા, તે સધળાને એણે પાહુલ આપ્યું. એ ક્રિયામાં શુદ્ધ પાણીમાં સાકર પીગલાવતા, અને એને એક કટારી વતી હલાવતા. આ પાણીપર આદિ ગ્રંથના જપજીમાંથી અમુક સાખીઓ બોલવામાં આવતી, અને જે આદમી પાહુલ લેવાનો હોય, તેને એ સાકરનું પાણી થોડું પાવામાં આવતું, બાકીનું એના શરીર અને માથા ઉપર છાંટવામાં આવતું. પાહુલ લેનાર અને આપનાર “વાહ ગુરૂજી કા ખાલસા” એવા પોકાર કરતા.

* સીખ લોકોના નવા પ્રજા સત્તાથી રચાયેલા રાજ્યને ખાલસા કહેછે, એ શબ્દ હાલ મનાય છે, તેમ નહિ પણ ડા. ટૂમ્પના

ખાલસામાં ખાસ ભક્ત મંડળની સંખ્યા પાંચની રાખી છે, અને તેમાં ગુરુનો આત્મા સર્વદા સામીલ રહે છે એમ જણાવ્યું છે. માટે પોતાના પાંચ શિષ્યોને પાહુલ આપ્યાબાદ તેમની પાસેથી પોતે પાહુલ લીધું અને પોતાના નામને અંતે “સિંહ” શબ્દ ઉમેર્યો, અને આ પંચમાં દાખલ થનારા સંવ્રણા નવા માણસો આવાં નામ રાખે એવું ઠરાવ્યું. હાલના સમયમાં “સિંહ” પ્રત્યયવાળા નામવાળાજ માત્ર ખરા સીખ ગણાય છે. અને બાકીના નાનકડી સીખ પાછા હિંદુ વસ્તીમાં ભળી ગયેલા ગણાય છે.

સારપછી ગોવિંદસિંહે એ પગલું ભર્યું કે સીખ ધર્મશાસ્ત્ર પોતાના મતને મળતું કર્યું. આ કામને માટે તેણે કરતારપુરના પવિત્ર સ્થાનમાં આદિ ગ્રંથના રક્ષક રહેતા હતા, તેમની પાસે એ ગ્રંથમાં ઉમેરો કરવા દેવાની માગણી કરી. આ લોકો સોઢીઓ કહેવાતા હતા, અને એઓ રામદાસ ગુરુના વંશજો હતા. એમણે આ નવા ગુરુની સત્તા કબ્જુલ કરી નહિ. આનંદપુર અને કરતારપુરમાં એઓની મોટી મોટી જગાઓ હતી. અને એઓ સીખ ધર્મના આદ્યોજા જેવા આ પહેલાનાં થઈ પડ્યા હતા. એ મૂલ્ય પ્રતિમાની પેઠે તેમને પણ સીખા વગરનું ધર્માભિમાન થયું હતું. અને જ્યારે એમને સમજાયું કે ગુરુ ગોવિંદસિંહનો હેતુ તો સમાનતાનો પ્રબલસત્તાક મત નાનકે પ્રકટ કર્યો હતો તે કરતાં પણ વધારે છુટની રીતથી તે મતનો ઉપદેશ કરવાનો છે અને આદ્યોજાની પેઠેજ નીચામાં નીચા

મત પ્રમાણે અરખી “ખાલસાહ” ઉપરથી થયો છે. એનો શબ્દાર્થ પોતાની મીલકત એવો થાય છે. ગુરુની-ધર્મીની પોતાની ખાસ મીલકત એવો એનો લક્ષ્યાર્થ છે.

તથા બહિષ્કૃતની જાતિઓને ખાલસાના વધારે ઉંચા હક એક સરખી રીતે આપવાનો છે ત્યારે તો તરત તેઓ એની સામે થયા. ગુરૂ ગોવિંદસિંહ વેશધારી છે, એમ કહેવા લાગ્યા; અને પોતાના કબજામાંના પવિત્ર ગ્રંથમાં એના પાખંડ ધર્મ મતો ઉમેરવા દેવાની ના કહી. તેઓ કહેવા લાગ્યા કે ગોવિંદસિંહ ખરો ગુરૂ હોય તો પોતાની મેજે નવો ગ્રંથ લખે. ગોવિંદસિંહે તરતજ નવો ગ્રંથ લખવાનું શરૂ કર્યું. આ ગ્રંથ એણે ૧૬૯૬ માં પુરો કર્યો. એ લખનામાં એની ધારણા કોમપણુ અગત્યની બાબતમાં નાનકે પછાડી મુકેલા મતને ઉથલાવી નાખવાની અગર તેમાં ફેરફાર કરવાની નહોતી. એની ધારણા તો માત્ર એ હતી કે તેના ઉચ્ચેરાધ જય એવા અને ધર્માધ મતાનુયાયીઓનું લશ્કર જમાવીને સીખના નવા ધર્મ મંડળને માટે સુસલમાનો પાસેથી પંજાબ છતી લેવા માટે તેમના ઉપર પોતાની ઈચ્છા મુજબ અસર થાય એવો ગ્રંથ બનાવવાનીજ હતી. આ કરવામાં એ કેટલેક દરજ્જે ફત્તેહમંદ થયો, અને દરરોજ વધતા જતા દહાસકત મતાનુયાયીઓના લશ્કરવડે નવો ખરો ધર્મ ફેલાવતા પોતાના જીવનકર્મનો પ્રારંભ* કર્યો. એણે પહેલવહેલી કાંચાની ટેકરીઓના રવજૂત સરદારો જોડે લડાઈ કરી. આ સરદારોએ એનાપર આનંદપુર આગળ હુમલો લઈ જવાને લખ્તરો એકઠાં કર્યો હતાં. આમકોર નામના ગામની પાસે થયેલી લડાઈમાં

*મારા ખાસમિત્ર સતલજની આ તરફનાં સીખ કુટુંબોમાંના આગેવાન લાહૂરના સરદાર અતારસિંહે ગુરૂ તેગ બહાદૂર અને તેમના પુત્ર ગુરૂ ગોવિંદસિંહનાં બ્રમણો તથા સાહસોની મનોર્જનક સાખીઓનું ભાષાન્તર કરીને પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

એના બે મોટા પુત્રો અજીતસિંહ અને જોહારસિંહ મરાયા. આ જગા હાલ તીર્થ ગણાય છે. મુસલમાન પાદશાહનું લશ્કર રજપુત સરદારોની મદદે આવ્યું હતું; એમણે ગુરૂ ગોવિંદસિંહને આનંદપુરમાંથી અને મધીવારમાંથી એક પછી એક હાંકી કાઢ્યો. અહીં અગાડી એના બાકી રહેલા બે પુત્રો પકડાયા, અને એમને સરહિંદ લઈ જવામાં આવ્યા. સાં અગાડી જૌરંગજેય પાદશાહના ફરમાનથી તેમને જીવતા દાટી દેવામાં આવ્યા. ગુરૂ સતલજની દક્ષિણના અરણ્યમાં નાસતો ફરતો રહ્યો, અને ઘણાંક સાહસ કર્યો કર્યો પછી છેવટે પતિયાલાના પ્રદેશમાં તલ્લવંડી નામની જગાએ રહ્યો સીખ લોકોએ આ જગાને—હિંદુ લોકો કાશીને માને તેવી પવિત્ર માનવી એવું કહ્યું છે. દમ લેવો એટલે શ્વાસ લેવો—થાક ખાવો એ ઊપરથી આ જગાને હાલ દમદમ કહે છે, કારણ કે અહીં ગુરૂએ વિશ્રામ લીધો હતો. સાં સીખ લોકોનું મધ્ય થાનક છે અને ગુરમુખીભાષાના સહુથી ઉત્તમ લખનારાઓ અહીં મળી આવે છે. એજ રાજામાં ભાર્દ્વાજ નામનું બીજું શહેર પણ ગુરૂનું એક દમદમ કહેવાય છે. આ શહેરની પડોસમાં પોતે કેટલોક વખત રહ્યો. અહીંયાં એની કીર્તિ અને સત્તા દિવસાનુદિવસ વધતી જતી હતી.

ગુરૂગોવિંદસિંહ બ્યારે આ જગાએ રહેતો હતો, ત્યારનો હેવાલ સાખીઓમાં લખાયો છે; તે ઘણાજ મનોરંજક છે. અલખત ધર્મ ભોળપણને લીધે અતિશયોક્તિ લે છે, પરંતુ એ અતિશયોક્તિ બાદ કરતાંએ ખિત્ર સાધારણ રીતે યથાર્થ છે એમ કમુલ કરી શકાય, તે એ કે ગુરૂ ગોવિંદસિંહ એક રાજાની માફક રહેતો હતો, અને પોતાની ઉદારતા અને સખીપણને લીધે અનુયાયીઓને આકર્ષણ કરતો હતો. ચમત્કાર કરે તેજ ખરે

પેગંબર કહેવાય છે. એની પાસે પણ એ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવાનું સાધન નહોતું એમ નહિ. એ સાખીઓ ગુરૂ ગોવિંદસિંહના કરેલા ચમત્કારોનાં વર્ણનોથી ભરપૂર છે. એણે વાંઝીઆઓને છોકરાં આપ્યાં છે, ભૂત કાઢ્યાં છે, ગામોમાંથી રોગને હઠાવી કાઢ્યો છે, ખાંડ પાણી પીવા જેવું મીઠું બનાવી દીધું છે, દગાખોર આદમીને ઓધે ઉતરે એવાં અને પ્રાણહારી રોગ કરી સજ્જ કરી છે અને મરી ગયેલાં ઝાડો પર પાંદડાં ને મહોર આપ્યાં છે. એક વખતે કેટલાક હિંદુ અને મુસલમાન મળીને એના ઘોડા ચોરવા આવ્યા; આ લોકો એકદમ આંખે આંધળાજ થઈ ગયા; વળી એકવાર એક મોજણીદાર જેને કાંઈ સ્ત્રી-ખતા ખેતરનો ઢાળ કરવા મોકલ્યો હતો, તેને તેનું ગણિત એવું ભુલાવી દીધું કે એણે ગુરૂની સત્તા કબુલ કરી અને પોતે સીખ ધર્મ અંગીકાર કર્યો.

ગોવિંદસિંહ જે મોટાદથી રહેતો હતો, તેને માટે ઘણા જૂલમથી નાણાં ઉઘરાવવાની જરૂર પડતી. એના મસંદો એટલે હાથ નીચેના ગુરૂઓ શહેનશાહતના કર ઉઘરાવનારાઓને ઠેકાણે આવ્યા. અને એઓ ઘણાજ લોભી હતા, તેમજ લોકો પાસેથી જખરાઈથી નાણાં કઢાવતા. આણે કરીને ઘણો અસંતોષ ફેલાયો હતો; ઘણાકે તો સામા થતા. આમ હોવાથી ગોવિંદસિંહને મસંદોની જગાજ કાઢી નાંખવાની ફરજ પડી. અહીંથી ગોવિંદસિંહ પોતાને ઘેર આનંદપુર ગયો. વાટમાં સરહિંદ આવ્યું. અહીં અગાડી એના બે પુત્રનાં ધાતકી રીતે ખુન કરવામાં આવ્યાં હતાં. આ ખુનના વેરમાં સરહિંદનો નાશ કરી નાંખવાને તત્પર થઈ ગયેલા પોતાના મતાનુયાયીઓને સમજાવતાં ગોવિંદસિંહને મહા મુશીબત પડી. પરંતુ એણે પોતે એ શેહેરને આપ દીધો, અને પોતાના ધર્મના લોકોને આજ્ઞા કરી કે

દરેક સીખે ગંગા સ્નાને જતાં કે ત્યાંથી આવતાં જ્યારે જ્યારે જાત્રામાં સરહિંદ યાત્રાને જવાનું થાય ત્યારે સરહિંદના કોટમાંથી ખાસે ઈંટ લઈને સતલજ અગર જમના નદીમાં નાંખવી. આ પ્રમાણે ન કરે તો તેની જાત્રા નિષ્ફળ જશે; અને પવિત્ર નદીના સ્નાનથી કાંઈ પણ લાભ થશે નહિ. હાલ પણ જેજે સીખ પગ-પાગા જાત્રાએ જતાં સરહિંદ અગાડીથી જાય છે, તે આ આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે છે; પરંતુ રેલવે થવાથી આવા જાત્રાળુઓની સંખ્યા ઘણી ઘટી ગઈ છે. સરહિંદનો મોટો ભાગ ખંડેર અને છા-રાના ઢગલાઓથી ભરેલો છે. હું અહીં કેટલીક વાર ફરવા ગયો છું; અને આ જગા મને ખરેખરાત શાપિત થયેલી હોય નહિ! એવી લાગી છે.

કેટલાક કાળ પછી ગોવિંદસિંહે બહાદુરશાહની નોકરી લી-ધી. આમ કરવાનાં કારણ ખુદી રીતે જણાયાં નથી. એનું આ કૃત્ય, એના પોતાના બોધ, તેમજ અત્યાર સુધીનાં વર્તનની વિરુદ્ધ તો છેજ. આમ કરવાનાં શા કારણો હતાં, તે જણાયાં નથી. વ-ખતે પોતાનાજ સીખ લોકોને લઈને બહાદુરશાહને મદદ કરવાનું એણે માવે લીધું હોય, અને એનો હેતુ આમ કરવામાં પોતાની ઘણી ખંડખોર ચાલને લીધે ઉપજેલા વહેમ દૂર કરવાનો, તેમજ મુસલમાન પાદશાહ તરફથી થતી ધર્મ સંબંધી સત્તાવણી થોડી વાર બંધ પાડવાનો પણ હોય. ગમે તેમ હોય, પરંતુ પોતાના સીખ લોકોને લઈને એ મુસાફરી કરતો દક્ષિણમાં ગયો. દક્ષિણમાં એને કેટલાક અધવાનોએ મારી નાંખ્યો. એ લોકોના એક સગાને એણે ગુરુસાના આવેશમાં મારી નાંખ્યો હતો. આ પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૭૦૮ માં ગોદાવરીનદીને કિનારે નાદેર કરીને ગામમાં અડતાલીસ

વર્ષની ઉમ્મરે ગુરુ ગોવિંદસંહનો કાળ થયો. સીખલોકો આ જ-
ગાને* અખતલ નગર કહે છે; અને પ્રતિવર્ષે ઘણા સીખલોકો
ગુરુની સમાધની જગ્યાએ જાય છે.

ગુરુ ગોવિંદનો મત સમજવા સારૂ નાનકે નિરૂપણ કરેલા
લો લોકના સિદ્ધાંતો વિષે થોડું વિવેચન કરવું જરૂરનું છે. જેવી
રીતે મુસલમાનો અને ખ્રિસ્તિઓ પોતાનાં ધર્મ પુસ્તક ખાસ ઇશ્વર
પ્રણીત છે, એમ માને છે; તેવીજ રીતે સીખ લોકો પણ આદિ
ગ્રંથને ઇશ્વર પ્રણીત માને છે. તથાપિ નાનક અને તેની પછી
થયેલા ગુરુઓનાં પુસ્તકો ગુરુ અર્જુને એકઠાં કર્યાં છે, તેમાં
કશું એવું તેમણે પોતે કહ્યું હતું અને નવું જણાતું નથી, કે આદિ
ભક્ત કબીર જેવા સાધુઓના ઉપદેશપર પંજાબી હિંદુઓએ લક્ષ
આપ્યું તેથી વધારે લક્ષમાં લેવા લાયક તે હોય. નાનકે પોતાના
ઉપદેશની સૂચના ઘણી ખરી એ સાધુઓમાંથી લીધી છે. આદિ
ગ્રંથના સિદ્ધાંતો હિંદુમતના પ્રથમના અને શુદ્ધ રૂપના ગુણ
સિદ્ધાંતો કરતાં સહજ જૂદા પડે છે. નાનકે જાતે ગુણ સિદ્ધાંત
વાદી હતો. અને પોતાની જીંદગીનો ઘણો વખત એણે સંન્યાસ
અવસ્થામાં ગાળ્યો હતો. એના વિચાર ગુરુ ગોવિંદની પેઠે રાજ-
કીય ન હતા. એના વિચાર તો માત્ર નીતિ સંબંધીજ હતા. વ-
ધારે ઉચ્ચ મત સાથે વધારે પવિત્ર નીતિનો બોધ કરવો અને
હિંદુ ધર્મની અધમ અવસ્થા થઇને તેમાં જે અનેક દેવ દેવી-

* અખ અને ચલ, ચાલવાનું નગર; એવી વ્યુત્પત્તિ ધારીને
સર લેપલ ગ્રીરીન અખચલ નગરનો અર્થ નિર્ગમનનું શેહેર-જ્યાં-
થી ગુરુ પરલોકમાં ગયો એવો કહે છે. પણ એ શબ્દ અવિચળ
નગર એમ લાગે છે.

ઓની ઉપાસના અને વહેમ ધુસી ગયો હતો, તે કાઢીને તેની સુધારણા કરવી, એજ એનો ઉદ્દેશ હતો. નાનક ઉત્તમ પંક્તિનો અને ખરેખરો સુધારક હતો. એણે બોધેલો સીખ પંથ-આદિ ગ્રંથની ન સમજાય એવી અને અતિશયોક્તિવાળી ભાષા છતાં પણ સુધરેલી દુનિયાના શીલસુદ્ધી ભરેલા ધર્મોમાં ઉંચી પદ-વીને યોગ્ય છે; કારણ કે એની અંદરની ઉદાર કલ્પના અને રહેણી કરણીના નિયમો અને સાંસારિક બાબતો લક્ષમાં રાખી તે રચેલો છે.

નાનકના લક્ષણ અને ઉપદેશમાં એવું ઘણું છે કે જેથી અભ્યાસીને મહાન બૌદ્ધ સુધારકનું સ્મરણ થાય. એ બુદ્ધે મનુષ્ય-જાતિના કલ્યાણાર્થે કરેલી સેવાની અને તેના મતના સાતોડીપનની સારે અસર દુનિયાની વસ્તીના ચોથા ભાગપર પસરી છે.

ગુરુ નાનકના સિદ્ધાંતમાં ઇશ્વરનું એક્ય એ મુખ્ય બાબત છે. ઇશ્વર એક છે, એના જેવો બીજો કોઈ નથી. એના ગ્રંથમાં એ કહે છે કે, ‘હું બીજો કોને કહું? બીજો તો છેજ નહિ. એ નિષ્કલંકી અદ્વિતીય સઘળે વ્યાપેલો છે.’ આજ વિષય ઉપર હિંદુ અને મુસલમાનના મતની એકતા પણ સ્વીકારી છે. એ કહે છે કે, “ઇશ્વર જાણવાના બે (હિંદુ અને મુસલમાન ધર્મ) રસ્તા છે. પણ ઇશ્વર તો એકજ છે” બ્રહ્મ, હરિ, રામ, ગોવિંદ અગર ગમે તે નામથી કહીએ તોપણ ઇશ્વર અતકર્ય, અદૃશ્ય, અજન્મ અને સનાતન છે. માત્ર એનેજ અસ્તિત્વ છે; એ સઘળી વસ્તુઓનું આદિ કારણ છે, એ સઘળી કુદરત અને માણસો બધાનું બીજરૂપ છે; સઘળું એનામાંથી વિસ્તાર પામ્યું છે. જેવી રીતે હા. હારવીન ઉત્તરોત્તર ઉદ્ભેદ તથા ફેરફાર વડે પ્રાણિજાતિઓની ઉત્પત્તિ સમજાવે છે, તેવીજ રીતે નાન-

કનો સિદ્ધાંત પ્રકૃતિ સર્વશક્તિમાને શૂન્યમાંથી ઉત્પન્ન કરી એમ ન કહેતાં પ્રકટ કરેછે કે સર્વશક્તિમાનના પોતાના તત્ત્વના અનંત ભાગ થઈ જવાથી અનેક રૂપ થયાં છે. આ મત એ વેદાંત છે. આદિ અંથમાં આ વેદાંત મત ઉચ્ચા એકેશ્વર મતની સાથે ને સાથે ઠેકાણે ઠેકાણે પ્રભોધેલો છે. કોઈ જગાએ વેદાંત તો કોઈ જગાએ એકેશ્વર મત આગળ પડતો જણાય છે. પરંતુ સાધારણ રીતે કહી શકાય કે આદિ અંથમાં સઘળું ચેતનાચેતન જગત ઇશ્વરનું જ બનેલું છે, ઇશ્વરને જ માત્ર અસ્તિત્વ છે, અને ઇશ્વર વગર બીજા કશાનું અસ્તિત્વ ન હોઈને તે રહી શકતું જ નથી, એવું કહેલું છે. ઇશ્વરના સિવાય કુદરત એ માત્ર પડછાયો, માયા અને મૃગજળ જેવી છે. અંથને ૬૬૫ મે પાને કહ્યું છે કે—

૧. “એક (ઇશ્વર) અનેકમાં પસરી રહ્યો છે, અને તે સર્વ જગાએ પૂર છે. હું જ્યાં જ્યાં જોઉં છું, ત્યાં એ જ દેખાય છે.”
 “માયાના મોહક મૃગજળથી દુનિયા બ્રાંતિમાં પડી લોભાય છે. કોઈ વિરલાજ ખરું સત્ય સમજે છે.”
 “સઘળું જોવિંદમય છે. એના સિવાય બીજું કંઈ નથી. જેમ સાત હજાર મણકાની આખી માળા પરીવેલા એક દોરાને આધારે રહે છે, તેમ ઇશ્વર લંબાઈમાં ને પહોળાઈમાં સઘળે છે.”
૨. “પરપોટા ફીણ અને મોજી કાંઈ પાણીથી જૂદાં થતાં નથી.”
 “આ જગત મહાન ઘસાની રમત છે, એ સઘળે રમી રહ્યો છે, એ એક જ છે, બીજો થઈ જતો નથી.”
 વળી અંથમાં જ્યાં એકેશ્વર વાદ વિશેષ છે ત્યાં ઇશ્વરને—પોતે

બનાવેલી અને પોતાનામાંથી નિકળેલી સઘળી વસ્તુઓથી પરછે, એવો પણ વર્ણવેલો છે. જગતમાં વ્યાપ્તમાન માયાથી ઇશ્વર લિપ્ત થતો નથી, અને જળમાં છતાં તેથી લિપ્ત કમળવત્ રહેછે. અંતમાં મૂર્તિ પૂજનની વાત અનેક-દેવતા-વાદના પરિણામે આવેછે. ત્યારે માયાથી અદ્વિત ઇશ્વર અદ્વિતીય છે, એ સિદ્ધાંતની પ્રશંસા કરીને હિંદુ પૌરાણિક ધણા દેવના અસ્તિત્વનો નિષેધ કર્યો છે. પરંતુ નાનકે સ્પષ્ટરીતે હિંદુના પૌરાણિક તેત્રીશ કોડ દેવતાનો મત ખોટો છે એમ કહ્યું નથી. તથાપિ એ સઘળા દેવતા બીજી બધી વસ્તુઓની પેઠે એક મહાન ઇશ્વરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે, અને તેના કરતાં ધણાજ ઉતરતા દરજ્જાના છે, એમ બોધ કર્યો છે. નાનકે આ દુનિયામાં માણસોનું મુખ્ય કર્તવ્ય જન્મ મરણથી છૂટવાનો પ્રયત્ન કરનાતું છે, એમ કહ્યું છે. હિંદુઓ અને સીખ લોકોને સરખી રીતે મુખ્ય ભય પુનર્જન્મનો છે.

હિંદુ ધર્મનો મત એ છે કે દુનિયામાં કરેલાં સારાં નરસાં સઘળાં કર્મનો બદલો મળે છે. જેઓ સદાચરણી હોય છે, તેઓ પોતાનાં સુકૃત્યનાં ફળ ભોગવી તે પુરાં કરે ત્યાં સુધી સ્વર્ગ સુખ પામે છે. ત્યાર પછી એવા સુકૃતી પુરુષો પૃથ્વીપર મનુષ્ય દેહમાં ફરી આવે છે; અને સારામાં સારી સ્થિતિમાં અવતાર લેછે. અહીં અગાડી કરેલા ધર્મ પ્રમાણે તેમનો લવિષ્યનો અવતાર નિર્માણ થાય છે. આ પછી પુનરપિ જન્મ અને પુનરપિ મરણ અસંખ્યવાર થાય છે. જો દુનિયાપર કુકર્મ કર્યો હોય, અગર દુનિયાની લલુતામાંજ ભવ ગાળ્યો હોય, તો તે પ્રાણી નરકમાં નંખાય છે. ત્યાં દીર્ઘકાળી શિક્ષા ભોગવ્યા પછી તે પાછો લક્ષ ચોર્યાશીમાં પડે છે, અને કોઇ પ્રાણીનો અવતાર લેછે. કર્મના પ્રમાણમાં સારા અથવા ક્ષુદ્ર પ્રા-

જીનો અવતાર ધારણ કરવો પડે છે. સહુથી વધારે નકારાં કર્મ કર્યા હોય તેને બહુજ અધમ પંક્તિના પ્રાણી બનવું પડે છે. આ પ્રમાણે લક્ષ્ય ચોર્ણાશીમાં અવતર્યા અને મુઆ પછી આખરે મનુષ્ય દેહ ધારણ કરે છે; અને સત્કર્મ કરવાનો લાગ મળે છે, અને પૂર્વના દુષ્કર્મ ધોષ નાંખી શકે છે. બળી ગ્રંથમાં એમ છે કે પોતાનું વર્તન કેવું રાખવું, એ કોઈ પણ માણસના હાથમાં નથી. બધું કર્મોત્તસાર થાય છે. વિધાતાના લેખ કપાળમાં લખાયલા છે; અને એજ પ્રમાણે બધું થવાનું. પૃથક્ સ્વતંત્ર બુદ્ધિ છેજ નહિ, અને આત્મા ધણોએ સત્કર્મ કરવાનું ઇચ્છતો હોય, પરંતુ એ માયાથી ઘેરાઈ ગયેલો છે, અને માયા એને અવળેજ રસ્તે દોરે છે. ગ્રંથમાં કહે છે કે દરેક માણસના આત્મામાં સદ્ગુણ (સત્ય), મનોવિકાર (રાજસ) અને અજ્ઞાન (તમસ) એ ત્રણમાંથી એકાદ બીજાં એથી આગળ પડતું હોય છે. ત્રણમાં જે પ્રબળ હોય છે, તેના ઉપરથી તે માણસનું આદુનિયાપરતું વર્તન તેમજ પરલોકની સ્થિતિ નક્કી થાય છે.

આ પ્રમાણે હમેશ મન અગાડી રહેલા ભયનું મૂળ જે જન્મ-મરણ, તેનાથી છોડાવવાની શક્તિને લીધે સીખ પંથમાં ઘણા શિષ્યો ભેળવવાના હતા, અને એ ધર્મ મજબુત કરવાનો હતો. રોમન ક્રિસ્ટીયનિક વિશ્વાસીઓ માને છે કે સ્વર્ગ અને નર્કનાં બારણાની કુંચીઓ સેંટ પીટર નામના સંતના કબજામાં સોંપેલી છે. અને રોમન ધર્મોસન સેંટ પીટરનું સ્થાપેલું હોવાથી એ કુંચીઓ એ ધર્મના આચાર્યના હવાલામાં છે. એ ધારણાને લીધે એ ધર્મ કાયમ રહ્યો છે અને ઘણાં માણસો એ ધર્મ તરફ આકર્ષાય છે. એજ પ્રમાણે સીખ ગુરુ જન્મ મરણથી છોડાવી શકે છે, એમ તેનું કહેવું સીખ લોકો માને છે, અને એથીજ ઘણા માણસો એ ધર્મ તરફ

ખેંચાય છે. કિરોઝપુરના રણમાં જ્યારે ગુરુ ગોવિંદસિંહને પાદ-
શાહી લશ્કર જોડે લડાઈ થઈ, ને એની હાર થઈ હતી, ત્યારે એણે
સઘળા શિષ્યોને કહ્યું હતું કે જેઓ આ લડાઈમાં પડશે, તેઓ
સઘળાને મુક્તિ મળશે; અને આ પ્રમાણે મળેલી મુક્તિના સંભારણા
દાખલ એ જગાએ એક શહેર અને તળાવ બાંધવામાં આવ્યું છે.
આ જગા મુક્તાસદ કહેવાય છે, અને હાલપણ સીખ લોકોનું માનીતું
યાત્રા સ્થળ છે.

સીખ પંથવાળા માનેછેકે જેમને ગુરુએ સીખ ધર્મમાં યોગ્ય
રીતે દાખલ કરીને પોતાના ખાસ માણસો તરીકે પસંદ કર્યાં છે, અને
જેમને ઇશ્વરનું પવિત્ર નામ લેવાની ખરી રીત બતાવી છે, તેઓજ
માત્ર સર્વ શક્તિમાન હરિના નામોચ્ચારણથી જન્મમરણનાં સામાન્ય
બંધથી છુટીને મુક્તિ પામશે. કર્મવાદીના અભિપ્રાય પ્રમાણે ગુરુની
આવી કૃપા જેના નસીબમાં મુક્તિ પામવાનું લખ્યું હોય તેના પરજ
થાય છે. સીખ ગ્રંથમાં આવે કર્મવાદ બહુ વિસ્તારથી વર્ણવ્યો
નથી; કાંકે એનાવડે ગુરુની પોતાની સત્તામાં થોડી ઘણી ખામી
આવે છે. જે માણસના નસીબમાં મુક્તિ પામવાનું લખ્યું નથી
હોતું, તેને ગુરુ મુક્તિ આપી શકે નહિ, અને જેના નસીબમાં હોય
તેને મુક્તિ મળેજ.

પરંતુ સીખ લોકોને બહુધા એવો બોધ કરવામાં આવતો કે
ધાર્મિક આચરણથી અને ધીરજથી ગુરુનો બોધ ગ્રહણ કરવાથી
મનની વૃત્તિ સદાચરણ તરફ વળેછે. અને એ રીતે સત્કર્મ કરવાની
છૂટ મળે છે અને તેથી કરીને મનુષ્ય ઇચ્છાથી વધારે બળવાળું જે
કર્મ તેની ગતિ પણ ટાળી શકાય છે. આ સિદ્ધાંતો પરસ્પર વિરુદ્ધ
છે. યૂરોપમાં સ્વીડનના ધર્મ સુધારક કાલ્વિનનાં સિદ્ધાંત પણ

એવાંજ હતાં, એમાં પણ પ્રથમથી નિર્માણ કર્મ અને પ્રથમ બુદ્ધિ એ બન્નેમાં આવીજ વિરક્તતા હતી. માણસને આસપાસ આખા વિશ્વના અધારણમાં પ્રબળ અને અનિવાર્ય કર્મબદ્ધતા ઘેરી રહેલી લાગે છે તેમાંથી બચી જવાને તે કેવો આતુર હોયછે, તેજ માત્ર આ વિરોધી સિદ્ધાંતોથી જણાયછે.

અંતરનો સૌથી મહત્વનો સિદ્ધાંત એ છેકે કે ગુરૂને માન આપવું અને એની આજ્ઞા પાળવી; સંતોને માન આપવું, અને તેમની પૂજા કરવી; નહાવું, ભિક્ષા આપવી, અને માંસાહાર ન કરવો એવી આજ્ઞા અંતરમાં છે. વળી નીતિ બોધ એ છે કે જૂઠું ના ખોલવું, પરસ્ત્રી કે પરપુરુષ ગમન ન કરવું, કોપ ન કરવો, લોભ ન રાખવો, સ્વાર્થી ન થવું અને અશ્રદ્ધાળુ ન થવું; એવું પણ એમાં કહ્યું છે. કુટુંબને માથે અને દુનિયાના વ્યવહારમાં રહેલા ગૃહસ્થની સ્થિતિ સહુથી વધારે માનવંત છે એમ નાનકે કહેલું છે. સંસાર ત્યાગ કરવાથી વિશેષ સાધુતા સંપાદન કરાય એ મત વિશે તેણે બહુ સખ્ત રીતે ઉપદેશ કર્યો છે. બાહ્ય આચરણોમાં અને ધર્માચારનો સ્વીકાર કરવામાંજ ખરે ધર્મ રહેલો નથી. પરંતુ ખરો ધર્મ મનની સ્થિતિમાં રહેલો છે. જંગલોમાં અગર મઠોમાં એકાંત વાસ કરીને રહ્યા કરતાં કુટુંબમાં રહીને સંસારના ધર્મ બળવતાં છતાં માણસો ધર્મના રહસ્યનો વિચાર કરી શકે છે, એવું નાનકતું કહેવું છે. એ ખરું છે કે સીખ લોકોનાં કેટલાંક સાધુ મંડલોએ પાછળથી નાનકનો ઉપદેશ ભંગ કર્યો. એ મંડલોમાં સહુથી વધારે સંખ્યા ઉદાસી અને અકાળી સાધુઓની હતી, પરંતુ એ લોકો નાનકના મૂળ સિદ્ધાંતની વિરક્ત થોડા ઘણા ગયેલા ગણાયા છે. નાનક અને જોવિંદસિંહ બન્ને

જણાવે પ્રતિપાદન કરેલો સીખ પંથ સસાર વ્યવહારને અનુકૂળ ધણોજ આવે એવો છે.

જો કે આદિ ગ્રંથ આહ્વાણોની વિરૂદ્ધ છે, અને તેમની સન્તાનો તેમાં કેવળ અનાદર કર્યો છે, અગર તેને લેખવીજ નથી, તોપણ જાતિભેદ કહાડી નાખવાનું નાનકે છયોકે કહ્યું નથી. આમ છતાં પણ નાનકનો ઓધ સધળાં મનુષ્યને સરખાં ગણવાનો હતો; અને તેણે કાંઈ પણ ભિન્નાભિન્નતા સિવાય સધળી વર્ણુમાંથી પોતાના શિષ્યો કર્યા હતા. નાનકની પછી થયેલા ગુરૂઓના મતમાં અને નાનકના મતમાં ઘણાખરો કાંઈ તફાવત નહોતો. તેઓએ ધર્મમાં અગર સાંસારિક રહેણી કરણીમાં કાંઈપણ અગત્યનો ફેરફાર કર્યો નથી. માત્ર ગુરૂ ગોવિંદસિંહના વખતમાં ફેરફાર થયો. ગુરૂ ગોવિંદે સીખ ધર્મમાં ઘણો ફેરફાર કર્યો, અને નવી રિથતિનો આરંભ કર્યો. સીખ લોકો અગાડી જતાં જે લગાયક પ્રજા બન્યા, તેમ થવામાં નાનકની આજ્ઞા કરતાં ગુરૂ ગોવિંદના પ્રયત્નની અસર વધારે થઈ.

અમે અગાડી કહી ગયા છીએ કે, ગોવિંદસિંહનું વલણ નાનકના શુદ્ધ વેદાંત મતના કરતાં પૌરાણિક દેવતા તરફ વધારે હતું, છતાં પણ બ્યારે આનંદપૂરના સોઢીઓએ મશ્કરીમાં તથા તિરસ્કારમાં તેને પોતાનો નવો ગ્રંથ લખવાનું સૂચવ્યું, ત્યારે એને પોતાની પૂર્વે થઈ ગયેલા મહાન ગુરૂના સિદ્ધાંતપર હુમલો કરવાનું ઠીક લાગ્યું નહિ; એનો ઉદ્દેશ માત્ર સીખ બળનો જમાવ કરવાનો અને એ લોકોને હિંદુ ધર્મથી તદ્દન જૂદા પાડવાનો હતો, કે જેથી એઓ મુસલમાન સામે વધારે અસરકારક રીતે બાથ ભીડી શકે. આહ્વાણોપદિષ્ટ ધર્મનું બધારણ મુખ્યત્વે જાતિભેદ ઉપર રહેલું છે,

માટે સૌથી પહેલું પગલું જાતિભેદનો નાશ કરવાનું હતું. આથી સ્વાભાવિક રીતે આદ્યજ્ઞો એના ઉપર ગુસ્સે થયા, તેમજ બીજા હિંદી વર્ણના લોકોમાં પણ એ અપ્રિય થયો, અને એનો ભરોસો ઓછો થયો; કેમકે જે વર્ણના લોકોને એ લોક છેક ઉતરતા અને અધમ ગણાતા, તે લોકોને સીખ ધર્મમાં દાખલ કરવાથી તેઓ એમના સમાન થતા; આ પ્રમાણે પરાપૂર્વથી ચાલતા આવેલા અધિકાર ઓછા થવાને લીધે અગર સમૂજગા જતા રહેવાને લીધે હિંદી વર્ણના લોકોને એવી લાગણી થાય એ સ્વાભાવિકજ છે. નાનકનો આચાર પણ આવો હતો. પરંતુ તેણે એ આચારને ધણો અગત્યનો ગણ્યો નહોતો. આને લીધેજ નાનકના પંથમાં હિંદી વર્ણના લોક દાખલ થતાં અચકાતાં હતા. ગુરૂ ગોવિંદે તો આ આચાર સિદ્ધાંત-જાતિ બંધન તોડી નાંખવું એ-ખાસ અગત્યનું છે, એમ ઠરાવ્યું હતું.

પોતાના મતાનુયાયીઓને હિંદુઓથી જૂદા પાડવાને ગુરૂ ગોવિંદે જે બીજાં વચનો કહ્યાં છે તે વિસ્તારથી વર્ણવવા જેવાં નથી. એ વચનો મુખ્યત્વે ખોરાક, પોશાક અને પૂજનના વિધિ સંબંધી છે. બધા સીખ લોકોએ વાદળી પોશાક પહેરવો, એવું ફરમાન છે; એ રીવાજ હાલ અકાળી સિવાય બીજામાં ધણા વખતથી બંધ થયેલો છે. તેમણે તરવાર રાખવી; એ પણ એક આદા છે. તેમજ બીજા પાંચ બાબતો રાખવી. આ પાંચનાં પંજબી નામ કં થી શરૂ થાય છે માટે પાંચ કં કાર રાખવા. ૧ કેશ. સીખ લોકોએ વાળ અને દહાડી રાખવી, કાપવી નહિ. ૨ કાંડા કટારી. ૩ કાંગા (કંગીઓ) ૪ કરા. (લોહનું કંકણ) અને ૫. કહી (ધુટણ સુધી આવે એવું) ચોરણ પહેરવો હિંદુઓ ધોતીઆં પહેરે છે, તેમનાથી જૂદા દેખાવાને માટેજ એ છેલ્લો નિયમ છે. વળી સીખ

લોકોએ તમાકુ પીવી નહિ. *જ્યે ઠેકાણે હિંદુઓ તમાકુ પીએ છે; માટે આ રીવાજ જ* કરતાં બહુ મહેનત પડી હશે. અને એનાથી સારી અસર તો થઈજ નથી. સીખ લોકો આથી તમાકુના કરતાં વધારે નુકશાનકારક વ્યસનો કરે છે. એઓ અપીણ અને ભાંગ પીએ છે. મધ્ય એશિયાના ઝનુની મુસલમાનો ઉપર પણ તમાકુના આવાજ પ્રતિજ*ધની આવીજ ઉલટી નુકસાનકારક અસર થઈ છે.

દીકરાઓને દૂધપાતી કરવાના આલનો પણ પ્રતિજ*ધ કર્યો હતો. જેઓ આ પ્રમાણે દીકરીઓને મારે, તેઓને શ્રાપિત ઠરાવ્યા હતા. ગુરૂ ગોવિંદસિંહના વખતમાં તેમજ છેક પંજબને બ્રિટિશ સરકાર ખાલસા કર્યું, ત્યાં સુધી રજપૂત વગેરે જેઓને દીકરીઓ વરાવવામાં ઘણી મુશ્કેલી પડતી, એવી ઉંચી નાતોમાં આ રીવાજ ઘણોજ હતો. જમુના મહારાજ ગુલાબસિંહ જે રજપૂત કુટુંબના છે, તેનીજ વાત દાખલા તરીકે બસ થશે. આ કુટુંબમાં દીકરીઓને હમેશા મારી નાંખતા; છેક ઇ. સ. ૧૮૭૧ માં મહારાજની પૌત્રી જસવાલ પ્રાચીન કુટુંબના કુંવર સાથે ઘણીજ ધામધુમથી પરણી, ત્યાર પહેલાં એ કુટુંબથી દીકરીનાં લગ્નનો દાખલો જણાતો નથી. ગુરૂ ગોવિંદની મના છતાં પણ ઘણા કાળ સુધી સીખ લોકોમાં દીકરીઓની હત્યા કરવાનો રિવાજ છેક સાધારણ હતો. હાલ પણ પંજબમાં એવા સીખ કુટુંબો અને મુખ્યત્વે કરીને ધર્મ ગુરૂઓનાં કુટુંબો છે, કે જેમનામાં દીકરીઓની હત્યા કરવાનો રિવાજ ચાલુ હોય એમ શક. જાયલે, પંરંતુ સાધારણ રીતે ઇંગ્રેજોની સત્તાથી આખા પંજબમાંથી આ નામ

* ઉંચી વર્ણના હિંદુઓ પીતા નથી.

રદાઇ ભરેલો નકારો રિવાજ નાબુદ થયો છે. સીખ લોકોને કન્યાવિક્રય કરવાનો રિવાજ પણ વર્જ્ય ક્યો હતો. તો પણ ધણા માણસો છાના માના પૈસા લેતા અને આ પ્રતિબંધનું ઉલ્લંઘન કરતા.

સાધારણ રીતે (કસાઈને ઘેર) મારેલા જનવરનું માંસ ખાવાની સીખ લોકોમાં મના હતી. ખાવામાં જનાવરોને તરવારના એકજ ઝટકાથી મારવાં એવી આજ્ઞા હતી. જોકે ગ્રંથમાં જો માંસ ખાવાની ખાસ મનાઈ નથી, પરંતુ પરાપૂર્વથી આલ્યો આવેલો રિવાજ જતો રહેવો ધણોજ મુશ્કેલ હોય છે. એથી કરીને સાધારણ હિંદુઓની પેઠે સીખ લોકો પણ ગાયને પવિત્ર પ્રાણી માને છે. સીમાડા ઉપર જે દરોડા પડતા, તે વખતે હારેલા મુસલમાનો દાંતે તરણું લઈને સીખ લોકોને—‘અમે તમારી ગાય છીએ’ એમ કહેતા. સીખ લોકો એથી એમને મારતા નહિ. સીખ લોકો મુસલમાનોને ધણોજ ધિક્કારતા. પોશાકમાં મુસલમાનો જેવા ન દેખાવા સારજ સીખ લોકોએ ટોપી ન પહેરવી એવી આજ્ઞા છે. અધર્મ શત્રુઓ જોડે લઢવું, અને એઓ હારીને શરણે આવે, તો પણ તેમને જીવતા જવા દેવા નહિ, એમ ધર્મની આજ્ઞા છે. તેમજ મૂળ સીખ ધર્મથી દ્વંડાયલા સીખ જૈન અને જોગીઓ એમને પણ શ્રાપિત ગણ્યા છે.

આ સિવાય બીજી આમ કરવું અને આમ ન કરવું એવી નાની નાની આજ્ઞાઓ છે. એમાં સૌથી અગત્યની એ આજ્ઞા છે કે સીખ લોકોએ દરરોજ ગ્રંથ વાંચવો. આ આજ્ઞાનો અમલ થવો અશક્ય હતો, કેમકે સાધારણ રીતે સીખ લોકો અભણ હતા. એઓ ગ્રંથીઓ એટલે ગ્રંથ વાંચનારાની પાસે ગ્રંથ સાભળવા જઈનેજ સંતોષ માનતા. અગર તો ગ્રંથનો અમુક ભાગ પોતાને મોઢે કરીને એનો પાઠ કરતા.

ગુરુ ગોવિંદસિંહના પછી સીખ મતમાં કાંઈ ફેરફાર થયો નથી. પરંતુ અમે બીજે રથને વર્ણવ્યું છે તેમ કાળે કરીને ધર્મ-ક્રિયા વગેરેનાં રીત રિવાજ ધીરે ધીરે ધસાઈને નબળાં થતાં ગયાં. છેક થોડાં વર્ષ ઉપર સુધારક પંથ ઉત્પન્ન થયો. એમનો આગેવાન રાવલપિંડીનો એક ઉદાસી શકીર હતો. તેની પછી લુધીઆણા જીલ્લાનો રામસિંહ કરીને સુતાર મોટો આગેવાન થઈ પડ્યો; ધણી ઝતુની ચેલાઓ એને આવી મળ્યા. એના શિષ્યો કુકા કહેવાતા. તેઓ જૂદો પોષાક પહેરતા, ઝાળખવા સારૂ જૂદી જૂદી ગુણ સંજ્ઞા વાપરતા; અને રાજ્યકીય ટાળી બાંધી રહેતા તેથી બીજા સીખ લોકોથી જૂદા પડતા હતા.

આ લોકોએ જૂળતો ધર્મ સુધારવાની હીલચાલ કરી હતી. સીખ ધર્મમાં ફેરફાર કરીને ગુરુ ગોવિંદસિંહના વખત જેવી એની હાલત કરવી, એવી એમની ધારણા હતી. જેમ જેમ એ પંથ વધતો ગયો, તેમ તેમ એ લોકોને લોભ પણ વધતો ગયો. છેવટે એ લોકો બ્રિટિશ રાજ્યને તોડી ખાલસાની પુનઃસ્થાપના કરવાનો બોધ કરવા લાગ્યા. આ વખતે હું પંજાબની સરકારનો ચીફ સેક્રેટરી હતો, અને તે વખતે કુકાઓની વર્તણૂકથી ધણીજ શીકર અને ઉપરોધ ઉત્પન્ન થયાં હતાં. એ લોકો બંડનો બોધ કરતા હતા, તો પણ જ્યાં સુધી એમણે ઉઘાડા ઉઠીને બંડ કર્યું, અને લુધીઆના પાસેના માલેર કોટલાના મુસલમાની કર્યા ઉપર હુમલો કર્યો, ત્યાં સુધી એમને બીલકુલ છેડ્યા નહોતા. આ બંડ ધણી સખ્તાઈથી બેસાડી દીધું હતું, અને પચાસેક દિવસોને ટુંટી તપાસ કરીને તોપે ઉરાડી મૂક્યા હતા. તેજ વખતે સંઘના કુકા સંઘરોને એક રાતમાં પકડીને દેશપાર કર્યા હતા. દેશપારને ગંગા

કેટલાકને એડન, અને કેટલાક એછા મહત્વના હતા, તેમને પં-
 નખના કુદખાનામાં રાખ્યા હતા. અંગ્રાલાના અધિકારીઓએ
 બંડખોરોને તોપે ઉરાડી મૂક્યા; એ કામ પંખખની અને હિંદુ-
 સ્તાનની સરકારોએ ધણુંજ આકરું લેખવીને નાપસંદ કર્યું હતું
 તોપણ તેમણે પોતાની ફરજ ગણીને શુદ્ધ અંતઃકરણથી એમ કર્યું
 હતું, એમ ઠરાવ્યું હતું. અને ખાત્રી ભરેલી રીતે તાબડોતપ
 બંડ ખેસાડી દેવાની રાજનીતિ ધણી રીતે અગત્યની છે. એ બધું
 ગમે તેમ હોય, પરંતુ એટલું તો ખરું કે કુકા લોકો એથી કરીને
 બ્રિટિશ રાજ્યને કાંઈ પણ નુકશાન કરી શકે, એવી રીતે શરીને
 સામા થઈ શક્યા નહિ. અને જો કે હાલ કુકાનો સંપ્રદાય તદ્દન
 નાશ પામ્યો નથી, તો પણ તેમની અનીતિ ભરેલી અને બેદા
 બેદ વગરની રીતભાતને લીધે એ પંથ સીખ લોકોમાં સાધારણ
 રીતે વગોવાયો છે.

ધર્મ સિવાય બીજી બાબતોમાં સીખ લોકો હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રને
 માનતા પરંતુ વળી લગ્ન જેવી કેટલીક ધણી ઉપયોગી બાબતોમાં
 તેમના પોતાના રિવાજો જૂદા હતા. આ લગ્નાદિના રિવાજો જૂદા
 હોવાથી તેમના વારસા સંબંધી ધારા પણ જૂદાજ હતા. દીકરો ન
 હોય તો વિધવાને વારસો મળે, એવો ધારો માન્ય હતો. પરંતુ તોશાની
 સમયમાં સ્ત્રીઓ પાસે જમીન હોવાથી ધણીજ અગવડ પડતી.
 એવા વખતમાં તકરારનો પ્રડ્યો માત્ર તરવારથીજ થતો. અને પુર-
 ષોએ પોતાની તરવારના જોરે મેળવેલી જમીન સાચવવાની શક્તિ
 સ્ત્રીઓમાં નહતી. સીખ સ્ત્રીઓમાં તેમની જાતના કેટલાક સદ્ગુણો
 હતા; અને તેઓએ કેટલીક વખત કારભાર કરવામાં અને હાપણમાં
 પુરોની બરોબરી કરી છે. પતીઆલાનાં રાણી આસકુંવર, અંગ્રા-

લાનાં રાણી દયાકુંવર, અને ઘણા કાળસુધી કાન્દેયાના રાજ્ય સ-
મુહની ઉપરી હતી તે માધ સદાકુંવર એ બધાં સીખ સ્ત્રીઓની
કાબેલીયતના દર્શાવે છે, તોપણ સામાન્ય રીત સીખ સ્ત્રીને મળેલી
નગીરો વગેરે એમના યારો પોતાના લાભને અર્થે પચાવી પડતા.
વળી બીજે કોઇ વધારે બળવાન હોય અને કમળ માટે એવોજ
સખળ હક્ક ચલાવી શકતો હોય તે એના હાથમાંથી નમીન લેઈ
શકે તો તેજ પચાવી પડતો. આ હરકત દૂર કરવાને અસલના
ચાહુદી લોકોમાં જે રિવાજ હતો, તે રિવાજ દાખલ કર્યો હતો;
આ રિવાજ તે દીયરવટાનો હતો. વિધવા ઘણું કરીને પોતાના
મયત વરના ભાઈઓમાંથી પોતાની ખુશી હોય તેને પરણતી.
પરંતુ મોટા ભાઈની મરણ હોય તો ભાભીને પરણવાનો તેનો હક્ક
ગણાતો. આ જાતના લક્ષને “ચદર ડાલના” કહેછે. એનો અર્થ
ચાદર ઓઢાડવી એવો થાય છે, વળી એને કારેવા (કરીહુધ)
એટલે કે પરણેલી સ્ત્રી; એમ પણ કહેછે. કુટુંબમાં મિલકત રહે
એ હેતુથી આ જાતનાં લગ્નો દાખલ કર્યાં હતાં એટલે એ વડે
ઉત્તર થયેલાં છોકરાં “સાદી” અગર “વ્યાહ” (વિવાહ)
થી ઉત્પન્ન થયેલાં છોકરાંના જેવાંજ ઔરસ ગણાય છે. તેમના
અને સાદીથી થયેલાં છોકરાંના વારસાના હક્ક સરખા ગણાય
છે. તથાપિ પદવી તથા આબરૂની બાબતમાં “ચદર ડાલના” થી
થયેલાં છોકરાં સાદીથી થયેલાં છોકરાંથી ઉતરતાં ગણાતાં. “ચદર
ડાલના” ની રીત સુગમતા ભરેલી જણાઈ, લગાઈના હગામમાં
વિશેષે કરીને. કેમકે એવે વખતે સાદીની ધામધુમ અને ક્રિયાઓ
કરવાનું બનતું નથી. તેમજ વળી કન્યા ગુલામ અગર લગાઈમાં
પકડેલી હોવાને લીધે ધામધુમ કરાતી નથી. આવાં કારણોથી “ચદર

ડાલના” ની રીત ભાઈની સ્ત્રી ન હોય તેવી કન્યાને માટે પણ ચાલુ થઈ. પરંતુ કારેવા સ્ત્રી જો ભાભી ન હોય તો એ અને એનાં સંતાનોની કાંઈ ઝાઝી ગણના થતી નહિ. કારણ કે એ લગ્નનો હેતુ કાંઈ વારસ હસ્તગત કરવાનો નહતો. આવી સ્ત્રીઓ સાધારણ રાખેલી સ્ત્રીઓ કરતાં સહેજ ચઢીઆતી ગણાતી. “આવાં લગ્નમાં કાંઈ ક્રિયા ન હોવાને લીધે તે હમેશ શક ભરેલાં લાગતાં અને ઘણી ગુલામડીઓ પોતાના ધણીના મરણ બાદ અમે તો “ચદર ડાલના” રીતે પરણેલાં છીએ, અને તેથી વારસ છીએ, એવા ખોટા દાવા ઉઠાવવા લાગે એ જાણીતું છે. પછી થોડા જૂઠા સાહેદીઓ મેળવ્યા કે થયું. અને આ તરફના દેશોમાં કેળળ જૂઠા સાહેદી મળવા દુર્લભ નથી. મહારાજ ધુલિપસિંહને લાહોરની ગાદીના વારસ તરીકે ગણ્યો, તે પણ આવા પ્રકારનાં મહેલનાં કાવતરાંને લીધેજ હતું. ધુલિપસિંહની મા રણજીતસિંહની માત્ર ગુલામડી હતી

ધણીના ભાઈની મરણ પરણવાની ન હોય તો વિધવા પોતાની મરણમાં આવે તેને પરણી શકે છે એ સર્વત્ર કબુલ હતું. વિધવાઓ ત્રણ ત્રણવાર પણ પરણે છે એમ પણ લખ્યું છે. આવા ત્રીજા વારના લગ્નને “થેવા” કહે છે.

છોકરાઓને વારસો મળવાની એ જૂઠી જૂઠી રીત છે. એકને “ચદર બંધ” કહે છે; ફક્ત માઝ સીખ લોકોમાં એ રિવાજ છે. બીજો રિવાજ માળવા સીખ લોકોમાં ચાલે છે, એ “ભાઈબંધ” કહેવાય છે, ચદરબંધમાં છોકરાની મા હોય તેમની સખ્યા પ્રમાણે સરખા હિસ્સા પડે છે. “ભાઈબંધ” માં છોકરા પ્રમાણે. ધારો કે એક સીખ વિધવા

મૂકીને મરી જાય, અને એમાંની એકને એક, અને બીજાને ત્રણ છોકરા હોય તો અદરબંધ રિવાજ પ્રમાણે મિલકતના એ સરખા ભાગ પડે. એકના એક છોકરાને અઘો, અને બીજાના ત્રણ છોકરા વચ્ચે બીજો અઘો, એમ મિલકત વહેંચાય. ભાઈઅંધ રિવાજ પ્રમાણે મિલકતના ચાર સરખા હિસ્સા પડે, અને દરેકને સરખું મળે.

પોતે સીખ ધર્મ અંગીકાર કર્યો હોય તોપણ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી જેવી ઉચી જાતના હિંદુઓ આવાં લગ્ન કરતા નથી. તેઓ લગ્નમાં હિંદુ ધર્મ પ્રમાણેની જૂની ક્રિયા કરેછે. પરંતુ મૂળ ધર્માનુસારી સીખ લોકો આવા લોકોને જાતજાહેર જેવા ગણે છે, અને ઘણી મોટી રકમ મળ્યા વગર તેમને પોતાની દીકરીઓ દેતા નથી. વળી પરણ્યા પછી દીકરીની સાથેનો સઘજો સંબંધ તોડી નાંખે છે, અને જાણે એ મરીજ ગઈ હોય એમ વર્તે છે.

દીકરીઓને અને તેની સંતાનને ડોષપણ વખત વાગસો મળતો નથી. આ લોકોમાં દીકરીઓ જીવાનીમાં આવે કે તુરત પરણે છે. આવા જનમંડળમાં દીકરીઓને વારસો મળતો હોય તો મિલકત એક કુટુંબના કબજામાંથી બીજા કુટુંબના કબજામાં વહેલી જાય.

સતિનો રિવાજ ઉંચી જાતના સરદારોમાં સાધારણ હતો. તેઓમાં વિધવાઓને પુનર્લગ્ન કરવા દેતા નહિ. પરણેલી સ્ત્રીઓ તો શું પણ મરનારની દાસીઓ અને રાખેલી સ્ત્રીઓ પણ એની પાછળ સતિ થતી. રણજીતસિંહના મરણ સમયે *માહતાજ દેવી

---

* આ સ્ત્રી રજપુત હતી. તે રાજા અસારચંદ કટોકની અ-
નૌરસ પુત્રી હતી. તે ઘણું કરીને પોતાની રાજપુત્રીથી સતિ થઈ

નામની એની સ્ત્રી અને બીજી ત્રણ રાણીઓ સતિ થઈ હતી. રણુ-
જીતસિંહના છોકરા મહારાજા ખરકસિંહની ચિતામાં એની ચદર-
ગલની રીતે પરણેલી સ્ત્રીઓ પૈકી એક સતિ થઈ હતી. એ વણી
ખુબસુરત હતી, અને એનું નામ ઇસરકુંવર હતું. સતિ થવાની
એની મરજી નહોતી; પરંતુ ખરકસિંહના પ્રધાન રાજા ધ્યાનસિંહે
એને જળરાધથી બાળી દીધી હતી એમ કહેવાય છે. રણુજીતસિં-
હના પૌત્ર નાહોનિહાલસિંહની પાછળ તેની રાણીઓ પૈકી એ સ-
તિ થઈ હતી. પંજાબમાં થયેલા સતિના છેલ્લા એ દાખલા આ
અન્યથા જોવા હિંદુ રિવાજને જૂદા જૂદા પ્રકારનો બતાવે છે,
માટે નોંધવા લાયક છે. એકમાં આ રિવાજ નકારમાં નકારે જ-
ણાય છે, કેમકે તેમાં ધર્મને નામે બિચારી સ્ત્રીનો ઘાતકી રીતે
પ્રાણ લેવાયેલો હતો. અને બીજા દાખલામાં આ રિવાજ ઉત્તમ
પ્રકારનો જણાય છે, કેમકે એમાં પોતાના પતિની સાથે આખી
જીંદગી સ્વાર્પણ કરીને અને સ્વામિભક્તિમાં ગાળીને આખરે પોતાની
રાજખુશીથી અને ઉત્સાહયુક્ત આનંદથી સ્ત્રી પોતે બળી મરવા-

હતી, કેમકે પોતાની મેળે બળી મરવું એ દ્રોષને વહાલું ન લાગે,
પરંતુ મગર રજપુતાણીઓ પોતાનાં ઉચ્ચરક્તના અભિમાનથી
સતિ થવું એ એક પોતાનો દક્ષ સમજતી હતી. કાશ્મિરના
મહારાજાનો મોટો કોકો ખુબસુરત રાજા સચેતસિંહ બ્યારે
લાહોર આગળ મરાયો, ત્યારે તેની દસ સ્ત્રીઓ અને તેના જના-
નાની બીજી વગર પરણેલી ત્રણસેં સ્ત્રીઓ સતિ થઈ હતી. તેમાંની
કેટલીક લાહોરમાં થઈ, ને કેટલીક રામનગરમાં થઈ. કેમકે ત્યાં
તેનું મસ્તક લેઈ ગયા હતા. બીજી કેટલીક જમુમાં અથવા પોત-
પોતાને ઘેર થઈ.

તું કીર્તિવાન મોત વહોરી લેછે.

ઉપર કહ્યું તેમાં પહેલો એટલે નહારી જાતનો દાખલો ઇ. સ. ૧૮૪૫ ના સપ્ટેમ્બરની ૨૨ મી તારીખે બન્યો હતો. રાણી જીન્દ નના ભાઈ જવાહીરસિંહને ખાલસાના વિરૂદ્ધ પક્ષની તરફ ટુટેલો છે એવા વહેમ ઉપરથી ઉશ્કેરાયેલા સીખ લશ્કરે મારી નાંખ્યો હતો. આ જવાહીરસિંહ ઘણો અપકીર્તિવાન અને વિષયાસક્ત હતો, અને રાજનો પ્રધાન હતો. હાહોરના કિલ્લાની બહાર મેદાનમાં એની ક્રિયા કરવામાં આવી હતી. એની જોડે એની ચાર સ્ત્રીઓને બાળવાનું ઠરાવ્યું હતું. આ કમનસીબ સ્ત્રીઓની ઇચ્છા બળી મરવાની નહોતી, અને ઉગરવાને કાળે તેઓ ઘણા કાલાવાલા કરતી હતી. ચિતાની અગાડી મહા કમકમાટ ઉપજાવે એવો દેખાવ થઈ રહ્યો. એકેદ થઈ ગયેલા લશ્કરે આ સ્ત્રીઓના શરીર ઉપરનાં ઘરેણાં ઉતારી લીધાં નાકની વાળીઓ વગેરે તોડી લીધી. હિંદુઓમાં સતીઓ માન આપવા લાયક ગણાયછે, અને એમના છેલ્લા શબ્દો ભવિષ્યવાણી જેવા મનાયછે. રાણીની તરફથી રાજા દીનાનાથ ચિતા અગાડી હાજર હતો. એ પોતે અને બીજા ઘણાક આ કંગાલ સ્ત્રીઓને પગે પડ્યા, અને એમના આશિર્વાદ માગ્યા. સતીઓએ એને અને મહારાજાને આશિર્વાદ આપ્યો, પરંતુ ખાલસાના લશ્કરને શાંપ દીધો. સતીઓને બ્યારે પંજબનું શું થશે એમ પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે એમણે કહ્યું કે, આ વર્ષમાં પંજબની સ્વતંત્રતા જશે, અને પરતંત્ર થશે; ખાલસાનું રાજ્ય ઉધું વળશે, અને લશ્કરી સિપાઈઓની સ્ત્રીઓને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થશે. ત્યાર પછી આ સતીઓને બડભડ બળતી ચિતામાં ધકેલી દીધી. પરંતુ સતીઓનું ભાખેલું ભવિષ્ય ખરું પડ્યું અને એમનો શાપ પૂરેપૂરો ફળ્યો.

ખીજો એક ઉંચા પ્રકારનો દાખલો છે. સીખ લોકોમાં ઉંચા અને શ્રેષ્ઠ ગણાતા અટારીના સરદાર શ્યામસિંહની સ્ત્રી એની પાછળ બળી મૂક હતી. એ સરદાર સોબ્રોઓનની લડાઈમાં મરાયો હતો. ઇંગ્રેજોની સાથે લડાઈ થઈ એ એને પસંદ નહોતું, અને એનું પરિણામ શું આવશે એ પોતે સમજતો હતો. તથાપિ ખાલસાની તરફથી યુદ્ધ ચડવાનો એણે સંકલ્પ કર્યો, અને સોબ્રોઓનની લડાઈની આગલી રાત્રે એણે અંથના સમ ખાઈને નિશ્ચય કર્યો કે લડાઈમાંથી હારીને પાછા આવવુંજ નહિ. ખીજો દિવસે સવારે સફેદ લુગડાં પહેરીને તે પોતાની સફેદ ઘોડીપર સ્વાર થયો; અને પોતાનાં માણસોને કહ્યું કે, ખાલસાના ખરેખરા પુત્રો તરીકે તાબે થવા કરતાં બહેતરછે કે લડાઈમાં મરવું. લડાઈની શરૂઆતમાં સરદાર શ્યામસિંહ દરેક જગોએ ધુમતો હતો, અને સીખ લોકોને બહાદૂરીથી લડવાને ઉશ્કેરતો હતો. છેવટે જ્યારે લડાઈની સઘળી બાજુ હાથથી ગઈ એમ એને લાગ્યું ત્યારે પોતાના હાથમાંની તરવાર ધુમાવતાં ધુમાવતાં અને પોતાનાં માણસોને પોતાની પાછળ ધસવાનું કહેતાં કહેતાં આપણી પચાસમી પલટણની ઉપર એણે પોતાની ઘોડીને મારી મૂકી. આશરે પચાસેક સીખ સિપાઈ એના હુકમને તાબે થઈને ધસ્યા, પરંતુ તેમને સતલજ નદીમાં હાંકી કહાડ્યા, અને સરદાર શ્યામસિંહ સાત ગોળીથી વિધાઈ જઈને પોતાની ઘોડીપરથી મુડદું થઈને પડ્યો. લડાઈ થઈ રહ્યા પછી એનાં માણસો એનું મુડદું શોધવાની રજા માગવા આવ્યાં. સફેદ પોશાક અને લાંબી સફેદ દાઢીથી ઝોળખાઈ આવતો આ વૃદ્ધ સરદાર રણુક્ષેત્ર ઉપર જ્યાં ઘણાંજ મુડદાં પડ્યાં હતાં ત્યાંથી જડ્યો. એનાં માણસો એનું મુડદું તરાપા ઉપર નાંખીને તરીને નદી ઉતર્યા; પરંતુ અટારી જઈ પહોંચતાં ત્રણ દિવસ લાગ્યા. હાર થાય તો

જીવવું નહિ એવો જે એ સરદારનો દૃઢ નિશ્ચય હતો તે તેની સ્ત્રીને માલમ હતો, તેથી એને ખખર થતાં પરણતી વખત પહેરેલા પો-શાકની સાથે એ તો ક્યારનીએ બળી મૂકી હતી. ખંજબમાં આ છે-લ્લી સતિ થઈ હતી. અટારીના કોટની બહાર એની બળી મરવાની જગાએ અધાપિ એનો પાળીઓ ઉભો છે.

અનૌરસ છોકરાને વારસો ન મળતો; પરંતુ એવા જંગલી વખતમાં બ્યારે બળવાનની ધચ્છા એજ માત્ર કાયદો ગણાતો, ત્યારે એમ પણ બનતું કે અનૌરસ છોકરાં પોતાના જન્મથી જે હક્ક ન મળે તે જોરથી મેળવતા. આમ કેમ થઈ શકે એ ખુલ્લું જ છે. વળી જ્યાં અગાડી કોઈ સ્ત્રીપર માત્ર ચાદર નાંખવી એટલીજ કિ-યાથી હક્કદાર લગ્ન થઈ શકતાં, ત્યાં અગાડી ઔરસ કોણ અને અનૌરસ કોણ એ કહેવું મુશ્કેલ થઈ પડતું. વળી અનૌરસ અનૌ-રસમાં પણ ભેદ હતો. રાખેલી સ્ત્રીઓમાં પણ ચઢતી ઉતરતી હતી. પોતાની સ્ત્રીની સાથે લગ્ન વખતે એના પીએરથી આવેલી દાસીથી થયેલા અનૌરસ છોકરાની પદવી સાધારણ ગુલામડીથી થયેલા અ-નૌરસ છોકરાના કરતાં ચઢીઆતી ગણાતી.

પિત્રાધઓને વારસો મળવાના ધારા જૂદા જૂદા હતા. સામા-ન્યરીતે એમને વારસો ન મળે એમ હતું. કરેલા જતનના લગ્નના રિવાજથી જ આ વાત સાબીત થાય છે. પોતાના ભાઈની સ્ત્રીની સા-થે લગ્ન કરવાથી જ ભાઈનો વારસો મળે છે. તે વારસો જો એમ ન કરે તો એને મળે નહિ.

મહારાજ રણજીતસિંહ અપુત્ર મરી જનારનો વારસો ભાઈ-ઓને મિલકૂલ ન લેવા દેતો; પણ તેની મિલકત પોતે લઈ લેતો. બાહુ કરીને તો આ મિલકત એ પોતે ભારે નજરાઈ લઈને મચત.

પુરુષનાં અતલગનાં સગાંને પાછી સોંપતો. સતલજની આ બાબતોનાં રક્ષણ નીચેનાં સંસ્થાનોમાં બ્રિટિશ સરકાર પણ એમજ કરતી. બ્રિટિશ સરકારનો તો એમ કરવાનો હક્ક વિશેષ પ્રબળ હતો. કેમકે મંઝા સીખના કરતાં માળવા સીખ લોકો દિલ્લીની ગાદીને વધારે તાબે હતા. મંઝા સીખ લોકોએ તો પોતાની જમીન બજે કરીને જીતી હતી, અને તેઓ કાંઈ પણ સલામી કે વેરા વગર તે ભોગવતા. રણજીતસિંહ તો આ સધળા લૂટારા સરદારમાં વિશેષ બળીઓ હતો એટલુંજ. આ નિયમને અનુસરીને બ્રિટિશ રાજ્યે યુરીયા, અંબાલા, થાણેશ્વર, દયાલગઢ, રૂઢૈર, મુસ્તશાબાદ, ફિરોઝપૂર અને કૈથાલ જેવી ધણીએ મોટી જગીરો તેમના સરદારો અપુત્ર મરવાથી ખાલસા કરી દીધીછે. પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૬૦ પછી બ્રિટિશ સરકારે પોતાની રાજનીતિ બદલીને સધળા મુખ્ય મુખ્ય સરદારોને દત્તક લેવાનો અધિકાર આપ્યો. આથી કરીને સરકારનો ખાલસા કરી લેવાનો હક્ક સદાને માટે બંધ થયો. એ કમુલ કરવું જોઈએ કે સરકારની આ રાજનીતિ ડહાપણ ભરેલી હતી, અને એથી કરીને દેશી સંસ્થાનોની સાથેનો સરકારનો સંબંધ મજબુત થયોછે. તોપણ એ કહેવા જેવું છે કે આ રાજનીતિનો અમલ જોઈએ તે કરતાં વધારે બહોળો અને તેમને ઘટે તે કરતાં વધારે ઉદારતાથી થયો છે. આ દત્તક લેવાનો હક્ક સરકારની ઉત્તમ સેવના બદલામાં અમુક મુદત સુધીજ આપ્યો હોત, અને દરેક વખતે ચોગ્યતા જોઈને એ હક્કની મુદત વધારી શકાય અગર એ હક્ક પાછો છીનવી લેવાય એમ કંઈ હોત તો વધારે ડહાપણ ભરેલું કહેવાત કે નહિ એ તપાસવા જેવું છે. આ તો લૉર્ડ કૈનિંગે સારા નરસાનો વિચાર કર્યા વગર સધળાને સરખો હક્ક આપી દીધો. જે પ્રમાણે ઇશ્વરની બક્ષીસ સારા અને નરસા સધળા

મનુષ્યોપર સરખી થાયછે, તેમ લૉર્ડ કૅનિંગે બ્રિટિશ રાજ્યને આ દુનિયાના ઇશ્વર જેવું કર્યું; પરંતુ પરિણામે એ થયું કે, જે સરદાર આપણા રાજ્યને વશદાર અને તાબેદાર હોય તેને સારી રીતે નવા-જવાનું તેમજ જે નાફરમાન હોય તેમને સખ સજા કરવાનું એક સાધન સરકાર પાસેથી ગયું.

પ્રકરણ ૪ થું.

રણજીતસિંહના જન્મ સમયે પંજાબની સ્થિતિ.

ગુરુ ગોવિંદસિંહે પોતાના શિષ્યોને પોતે સઘળા ગુરુઓમાં છેલ્લો છે એવું કહ્યું હતું. એના મરણ સમયે સ્ત્રીજ લોકો હુમલો કરનારા અને જીત પામીને ઘણી થયેલા મુસલમાનો તરફ ઘણોજ ધિક્કાર ધરાવનારી એક મગર, મહત્વાકાંક્ષી અને લડાયક પ્રજા બની રહ્યા હતા. જે પ્રમાણે દેશમન લોકોની પૌરાણિક કથામાં જ્યુ-પિટર નામના દેવના માથામાંથી સ્ત્રીનર્વા નામની દેવી ઉત્પન્ન થઈ હતી, તેવી રીતે આ મહાન ગુરૂના મગજની શક્તિવડે વિજય મેળવવાને તદ્દન તત્પર અને હથિયારબંધ ખાલસાની ઉત્પત્તિ થઈ હતી; પરંતુ અસાર સુધી આ ચૂંટી કઢાયેલા માત્ર પ્રજાના બંધારણમાં અને લડાયક જુસ્સામાં પ્રબળ હતા; તેમજ સઘળા એકમતના હોવાથી અને સઘળાઓએ પાહુલ લીધેલું હોવાથી, તેઓને પરસ્પર મમતા પણ ઘણી હતી. તથાપિ તેઓ તેમના શત્રુઓનાં મોટાં મોટાં દળ કરતાં સંખ્યામાં ઘણાજ ઓછા હતા. તેઓ તેમના જુલમગારોની જોડે સરખાવતાં ઘણા ગરીબ હતા, તેમજ વળી પંકાયેલા નહતા.

એમના શત્રુઓ તો આખા હિંદુસ્તાનના માલિક હોવાથી ઘણા ધનવાન અને બળીઆ હતા. હિંદુસ્તાનની વસ્તી ઐરંગઝેબના વખત કરતાં હાલ ઘણી વધારે છે. તે વખતની વસ્તી થોડી હોવા છતાં પણ ઐરંગઝેબને ઇંચિજેને હાલ ખાસ કરની જે ઉપજ થાય છે, તેના કરતાં બમણી હતી. આવી એંસી કરોડની ઉપજવાળી ધનવાન મોગલ શહેનશાહતની જોડે સીખ લોકો જીવસદાની લડાઈ માંડી બેઠા. એમની બિચારાઓની પાસે પોતાનો ધર્મ, હિંમતવાન હૃદય અને પોતાની તરવાર શિવાય બીજું કંઈએ નહતું. સીખ લોકોને નસીબે ઐરંગઝેબ ધર્મીય હતો, અને એથી કરીને એણે પોતાના દરેક ખંડીઆ હિંદુરાજ્યોમાં દુષ્મનાવટ પેદા કરી હતી. આ દુષ્મનાવટને લીધે આખરે મહાન મોગલ શહેનશાહત જમીનદોસ્ત થઈ ગઈ. જે અપ્રતિષ્ઠા રાજ્યોને અમુક માણસોના જ નિતિગુણો શિવાય ટકી રહેવાનો બીજો આધાર હોતો નથી, તે હમેશ ભય વગરનાં હોતાં નથી. જુલમ રૂપી કાંટાવાળાં ઝાડોને ડહાપણ, અસ્વાર્થીપણું, અને પારમાર્થીપણું, એવાં સારાં ઈજા કરી ઉત્પન્ન થતાં નથી. નસીબ સ્વચ્છંદી છે, અને નસીબ વડે અજ્ઞાન, વિપ્રાસક્ત, ધ્રાતકી અને ધર્મીય રાજાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ઐતિહાસિક સઘળા રાજાઓ કરતાં સમગ્ર રીતે મહાન અકબર ઘણો જ પ્રતાપી અને સંપૂર્ણ રીતે બુદ્ધિશાળી રાજા હતો. અને જે એના વશને એના જેવા થયા હોત તો મોગલ શહેનશાહત આજે પણ કાયમ હોત અને ઇંચેજ વેપારીઓને અઘાપિ સુધી મયુરાસન અગાડી નમીને ઘણી નમ્રતાથી પાદશાહની મહેરબાની માગવી પડતી હોત. ઐરંગઝેબ પાદશાહમાં દુરાચરણ નહતાં, અને એનામાં ઘણાક સારા ગુણ હતા. તોપણ એ ઘણો જ ધર્મીય હતો, અને તેથી જ પરધર્મીઓ પર જુલમ કરતો હતો. જે કે એની પૂર્વે અને પછીથી થયેલા પાદશાહો

લખલૂટ ખર્ચ કરતા, પરંતુ એની શહેનશાહતનો નાશ આવાં બીજાં બધાં કારણો કરતાં વિશેષે કરીને એનાં ધર્માંધપણાને લીધે થયો હતો.

સીખ લોકો ઉપર એણે ધર્મબલાત્કાર કર્યો, તથાપિ એણે કરીને તો એઓની શ્રદ્ધા પોતાના ધર્મ ઉપર વિશેષ બેઠી. અને રિયાવવાની ધમકીથી અગર મોતની સજા કરવાની ધમકીથી એકે સીખ મુસલમાન થયો નહિ. ધર્મ નિમિત્તે મરનારના રક્તથી ધર્મનો પાયો નાંખાય છે, તેમજ અહીં થયું. સીખ પંથને કચરી નાંખવા જેટલી ઐરંમજેબમાં શક્તિ નહતી, એથી ફિલટા એ પંથના નવા-તાજ બંડોનાં હૃદય ઉશ્કેરાયાં એટલુંજ બન્યું, અને સીખ પં-થીઓના મનમાં મુસલમાનો તરફ ઘણોજ તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો. અઘાપિ પર્યંત આ તિરસ્કારના અંગારા ઓક્ષવાયા નથી, પણ માત્ર કળગાઈ ગયા છે. જે ઇંગ્રેજ સરકારનું સત્તારૂપી દગ્ગાણુ જતું રહે તો તરત એ અંગારા ભયંકર ભડકાનું રૂપ ધારણુ કરે એમ છે. દિલ્હીએ સીખ લોકોના આ તિરસ્કારને ફરીથી સચેતન થયેલો અ-નુભવ્યો છે. તેમજ વાયવ્ય પ્રાંતના અફઘાનોએ પણ એનો સ્વાદ ચાખ્યો છે, અને ખરેખાત મધ્ય એશિયાના શાહીઓ જે હિં-દુસ્તાન લૂટવાને ફરીથી ચઢી આવવાની મર્જાઈ કરે, તો સીખ લોકોનો એજ જુસ્સો ફરીથી મોટા ભડકાની પેઠે પ્રદિપ્ત થાય.

સીખ લોકોનું અને તેમના પંથના ઉદ્ભવ અને લક્ષણોનું વર્ણન અમે અગાડી કર્યું છે. તેથી હવે માત્ર શુરૂ ગોવિંદસિંહથી માંડીને તે છેક રણજીતસિંહના જન્મ સુધીનો ઇતિહાસ અમે ટુંક-માં લખી જઈશું. તેથી મહારાજ રણજીતસિંહ કેવા માણસો ઉપર રાજ કરતા હતા, અને એઓ કયા પંથના રાજ-આગેવાન થયા

હતા, તેના મૂળ સિદ્ધાંતો કેવા હતા, તે વગેરે સહજમાં સમજાય છે. મઝા સીખ લોકોના સંબંધમાં આ બહોતેર (૧૭૦૮ થી ૧૭૮૦) વર્ષનો ઇતિહાસ લખવાનાં સાધનો થોડાં અને ભરોસો રખાય નહિ એવાં છે. પરંતુ દક્ષિણ તરફના સીખ લોકોની હકીકત વિશેષ જણાયેલી છે. મુસલમાન લોકોની તવારીખો જૂદી જૂદી અને ઘણી મનોરંજક બિનાઓથી ભરપૂર છે. તેમાં નાદિરશાહ અને અહમદશાહની સ્વારીઓનાં વર્ણન છે, અને મોગલ શહેનશાહતની ધીરે ધીરે પડતી થઇને છેવટે તેના વિભાગ કેમ પડી ગયા અને શહેનશાહના સૂઆ અને પ્રતિનિધિઓ તેના તાબામાંથી નીકળીને કેવી રીતે સ્વતંત્ર થઇ ગયા, તે બધું વર્ણવ્યું છે.

ગોવિંદસિંહની પછી લશ્કરો સત્તાવાળો ગુરુ બંદા નામનો થયો હતો. બંદાએ આરંગઝેમની પછીના ત્રણ પાદશાહોના સમયમાં ઘણીજ આલાકી અને થોડી લશ્કરો કામની પ્રવીણતા બતાવી હતી. એણે પાદશાહના લશ્કરને એકથી વધારેવાર હરાવ્યાં હતાં, અને ખારીદોઆબના મુલકને ઉજડ કર્યો હતો. પોતાનાં હામરો માણસોની સાથે બંદા ઇ. સ. ૧૭૧૬ માં કેદ પકડાયો હતો અને એને દિલ્લી લઈ ગયા હતા. દિલ્લીમાં એને હાથે એના પોતાના પુત્રને મારી નાંખાવ્યો; અને પછી હરેક તરેહથી રિખાવી રિખાવીને એનો જીવ લીધો. આ જખરી હાર પછી છેક નાદિરશાહની સ્વારીના સમય સુધી સીખ લોકોની કાંઈ બિના જણાતી નથી. નાદિરશાહે સહજ પ્રયાસે દિલ્લી જીત્યું, અને લૂટ્યું. એથી મોગલ શહેનશાહત એવી નબળી પડી ગઈ કે સીખ લોકોએ હિંમત કરીને ફરીથી યુદ્ધની તૈયારી કરી. સીખ લોકોને મન સઘળા મુસલમાનો સરખા તિરસ્કાર ભરેલા હતા. પછી ગમે તો તે ઇરાની હોય, કિંવા અફઘાન હોય, કિંવા મોગલ હોય. નાદિરશાહની છુટી

છવાયી ટુકડીઓ ઉપર એમણે હલ્લા કરીને તેમને રહેઠે કરી હતી. નાદિરશાહનું ખૂન થયા ગઈ અહમદઅબદલી અફઘાનીસ્તાનનો ધણી થઈ એકો હતો. ઇ. સ. ૧૭૪૭ માં પંજાબ ઉપર સ્વારી કરી તે વખતે એનો સામાન સરંજામ પણ એવીજ રીતે લૂટી લીધો હતો. અહમદઅબદલી સીખ લોકો જોડે મેળવી લેવા જેવી નરમાશથી વર્તતો હતો. એણે દિલ્લીની સરકારને અને મરાઠાઓને હરાવ્યા હતા. અને જો સીખ લોકો એના લશ્કરમાં દાખલ થયા હોત તો એ એમને પોતાના પક્ષમાં ધણી ખુશીથી દાખલ કરત. સીખ લોકો મોગલ લોકોને ધિક્કારતા હતા એ વાત ખરી, પણ તેમને અફઘાનો કાંઈ પ્રિય નહોતા. અફઘાનોને મદદ કરીને દિલ્લીની નબળી શહેનશાહતને ખદલે મુકાબલે બળવાન રાજ્યની સ્થાપના થાય, અને પોતની કાંઈ ઉપર પરતંત્રતાની ધુંસરી વધારે સંજ્ઞાડ બેસે, એવી એમની ઇચ્છા ન હતી. ઘોડેસ્વારમાં કુશળતા, કરકસરીયા રહેણી, અને મુસાફરી કરવામાં ચપળતા, ઇત્યાદિ ગુણોએ કરીને સીખ લોકો વસમા શત્રુ થઈ પડ્યા. જો કે સારાં હથિયારવાળાં અને કવાયતી મુસલમાન લશ્કરોથી એ લોકો ધણીવાર સંજ્ઞાડ હાર ખાતા, તોપણ નાહિંમત થતા નહિ. તેઓ વિખરાઈ જતાં અને વળી પાછા તરત ધણા ટોળાબંધ એકઠા થતા. અહમદશાહ ધણો પ્રતાપી સરદાર હતો, પરંતુ એનામાં રાજ્ય ઉછું કરવાની અગર રાજવહીવટ કરવાની આવડત નહોતી. એણે લીધેલા પ્રાંતો ઝટઝટ ખોઈ દીધા. એ હિંદુસ્તાનપર દરવર્ષે સ્વારીઓ કરતો. કોઈ વખત દક્ષિણમાં છેક દિલ્લી સુધી આવતો; અને કોઈ વખત માત્ર લાહોર અગર સતલજ સુધીજ આવતો, તથાપિ આવી દરેક સ્વારી વખતે સીખ લોકો જોડે તેને લઢવું પડતું. આ લોકો દિવ-

સાનુદ્ધિવસ વધારે બળવાન થતા જતા, અને તેમને પોતાની શક્તિને માટે વધારે ખાતરજમા થતી હતી. પ્રજાસત્તાકીઓની પેઠે સમાન હક્કના ધોરણુપર કેટલાક લૂટારા સરદારો એકઠા થઇને પોતામાંના એક વધારે બળવાનના હુકમ નીચે લટવાને ટોળીઓ બંધાતી; આ ટોળીઓને મીસલ કહેતા. આ પ્રમાણે મીસલ બાંધવાથી તેઓ વધારે અજીલ થઇ પડ્યા. કેટલાક સરદારોએ અનુકૂળ સ્થળોએ કિલ્લા બાંધ્યા, અને તેઓ રફતે રફતે પંજાબના આખા મેદાનપર ફરી વળ્યા. એમણે સરહિંદ, દિનાનગર, અને લાહોરના મુસલમાન સ્થળોએ હઠાવી હઠાવીને પોતાના ગટમાં ઘાલી દીધા. લાહોરને તો એમણે એવાર ઘેરો ઘાલ્યો અને કેટલાક વખત સુધી પોતાને કબજે રાખ્યું. એમણે અમૃતસરનાં પવિત્ર સ્થળો ફરીથી બંધાવ્યાં અને ત્યાંનો અમરપણનો પાણીનો કુંડ ફરીથી ભરાવ્યો. વર્ષાનુવર્ષ ન્યારે અશ્વધાન સરદાર અહમદશાહ ચઢી આવતો ત્યારે એઓ નાસી જતા, અને જોવો એ ગયો કે તરત પોતે થોડીવાર તજી દીધેલા મુલકોનો પાછો કબજો કરી લેતા. ઇ. સ. ૧૭૬૧-૬૨ નું વર્ષ ખાસ નોંધવા લાયક છે. કેમકે સીખ લોકોના દતિહાસમાં તે વર્ષમાં ખાસ મુદ્દાનો તવજાત થયો છે. એ વર્ષમાં ખાલસા નિયમસર લશ્કરની સામે યુદ્ધમાં પ્રથમ ખડુ થયું હતું. જો કે યુદ્ધમાં એમની સંજ્ઞા હાર થઇ હતી તોપણ એથી એમનામાં પોતાની શક્તિને માટે એવો દૃઢ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો કે તેઓ બીજે વર્ષે સરહિંદનો મુલક સર કરી શક્યા, અને સતલજની આ બાજુ મોટા પાયાપર સળગી સીખ રાજ્ય સ્થાપી શક્યા.

અહમદશાહે ઇ. સ. ૧૭૬૧ માં બીજાખાનને પોતાનો સર-

હિંદનો સુખો નીમ્યો; પરંતુ જેવી અશ્વધાન સરદારની પૂઠ ફરી કે તરતજ ઘણા સીખ લોકોએ એકઠા થઈને ઝીનખાનને એના પોતાનાજ કિલ્લામાં ઘેરી લીધો, અને જો માલેર કેટલાના મુસલમાન ખાનની તરફથી મદદ આવી ન હોત તો તેઓ સરહિંદને સર કરીને ત્યાંના બધા લશ્કરનો ઘણુ કાઢી નાંખત. બીજે વર્ષે જ્યારે અહમદશાહ પાછો આવ્યો ત્યારે તેણે સરહિંદ ઉપર ઉન્મતાઈથી હુમલો લઈ જવા સાથે સીખ લોકોને સીકસ્ત આપવાનો ઠરાવ કર્યો. તે વખતે પતીઆલા પરગણાનું મુખ્ય શહેર અરનાળ હતું. એ જગ્યાએ સઘળા સીખ લોકો મળ્યા હતા. સતલજની આ બાજુના સીખ સરદારોની સાથે મંઝાસીખ જતના ઘણા સરદારો અહમદશાહ જેમ જેમ આગળ વધ્યો તેમ તેમ સતલજ ઝોળાંગીને એકઠા થયા હતા. પરંતુ અશ્વધાન સરદાર એટલી તો ઝડપથી આવ્યો હતો કે સીખ લોકો ગભરાયા. એઓ ચોતરફથી ઘેરાયા, અને એમને યુદ્ધ કરવું પડ્યું. આ યુદ્ધમાં એમનાં વીસ હજાર માણસ મરાયાં, અને ઘણાં કેદ પકડાયાં. પતીઆલાનો સરદાર આલસિંહ પણ કેદ પકડાયો, એના છુટકારાને માટે અહમદશાહે પાંચ લાખ રૂપીઆ માગ્યા, તે મહામહેનતે જેમતેમ એકઠા કરી આપ્યા. અહમદશાહ ઘણો શાણો માણસ હતો. આ પ્રમાણે પોતાનું બળ કેવું છે, તેની સીખ લોકોને ખાતરી કરીને પોતે આલસિંહને મેળવી લેવાના હેતુથી ભેટ્યો. આલસિંહને પોશાક અને રાજોનો ઇલકાબ આપ્યો.

આલસિંહને આવું અસાધારણ માન મળવાથી બીજા સીખ સરદારોને અદેખાઈ ઉત્પન્ન થઈ, અને એઓ એના ઉપર ક્રોધે ભરાયા એઓ કહેવા લાગ્યા કે આલસિંહ પુટ્યો, અને એણે ખા-

લસાને દગો દીધો આ ખિતાબ વગેરે એના દગાને માટે મળેલું ઈનામ છે, અને કોઈ સીખથી પરદેશી મુસલમાન અને વળી ખાલસાનો શત્રુ, એવાની પાસેથી ઈનામ લેવાય નહિ. જો સરદાર જસાસિંહ અલુવાલીઆએ એનો પક્ષ કર્યો ન હોત તો સીખ લોકો પોતાની હારની દાઝ આલસિંહ ઉપર કાઢત. આ સરદાર જસાસિંહ આ સમયે આલસિંહ કરતાં પણ વધારે વગવાળો સરદાર હતો. આખરે આ વાગની ચર્ચા નરમ પડી ગઈ; પરંતુ આલસિંહને પોતે અહમદશાહ દુરાનીની નોકરીમાં અને એના પક્ષમાં નથી, એવું બતાવી આપવાની જરૂર પડી.

જેવા અહમદશાહ પાછો કાબૂલ પહોંચ્યો કે સીખ લોકોએ પાછું માથું ઢાલ્યું. સતલજની ઉત્તર અને દક્ષિણની મીસલો પોત-પોતાનાં વેર અને કળ્યા કોરાણે મૂકીને ડરીથી એક વાર સરહિંદ જીતવાનો મોટો પ્રયત્ન કરવાને એકઠી થઈ. આ સ્વારીમાં આલસિંહ ઘણા ઉત્સાહથી સામિલ થયો. લાહોરની આ તરફ આવેલા કમર નામના કિલ્લાવાળા શહેરને કબજે કરીને ઘણાક મંજા સીખ લોકો સરહિંદની આબુખાબુ એકઠા થયા. આળવા સીખ સરદારો પણ તેમને આવી મળ્યા. આ પ્રમાણે મોટું ૨૩૦૦૦ આદમીનું લશ્કર એકઠું થયું. આ લશ્કર ઘણું ખર્ચ ધોડેસ્વારનું હતું. અત્યાર સુધી સીખ લોકો નિયમિત લશ્કરથી ખીતા એ વાત ઉપર મુસ્તાફ રહીને સરહિંદનો સખો જીનખાન શહેરની બહાર તેમને યુદ્ધ આપવા સાફ આવ્યો. પરંતુ એ યુદ્ધમાં જીનખાન મરાયો, અને એના લશ્કરના ધુરંધરોમાં ઉડી ગયા. પછી સીખ લોકોએ સરહિંદનો કબજો લીધો અને પોતાના ગુરનાં છોકરાંના ખુનનું વેર લેવાને એ શહેરને લૂટીને તેનો નાશ કર્યો. જીતનારા સીખ સરદારોએ સરહિંદનો મુલક પોત-

પોતામાં વહેંચી લીધો. સરહિંદ શહેર અને તેની આબુબાબુનો મુલક આલસિંહને ભાગે આવ્યો. બીજે વર્ષે બ્યારે અહમદશાહ પાછો આવ્યો, ત્યારે એણે સરહિંદ ફરીથી જીતવાનો અગર ત્યાં પોતાનો સખો મૂકવાને પ્રયત્ન કર્યો નહિ, પરંતુ સમયને અનુસરીને વાર્ષિક ખંડણી કબુલ કરાવીને સરહિંદ પગણું આલસિંહનેજ સોંપી ગયો.

આ પ્રમાણે સીખ લોકોની સ્થિતિ જીત અને હાર બન્ને વખતે સુધરતી જતી. અને જે પ્રમાણે એઓ સરહિંદ જીતતી વેળા એક સંપત્તી હઠ્યા હતા, તે જ પ્રમાણે સદાને માટે માંહેમાંહેના કબુલાનાં મૂળ દાટી દબને જો તેઓએ સંપત્તિ કર્યો હોત, તો દક્ષિણ અને પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં જેમ અરાધા થયા હતા, તેમ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં તેમના સામા ટકી શકાય નહિ એવી એક અજીત્ય પ્રજા બનત. પણ સીખ ધર્મનું સઘળાના સમાન હક્ક તરફ વલણ અને સીખ લોકોનો સ્વભાવ એ વડે કરીને કોઈએક આદમીની સત્તા પ્રમળ કરવાના દરેક યત્નમાં અંતરાય નડતા. છેવટે મહારાજ રણુજીતસિંહે આ અંતરાયનો નાશ કર્યો, અને મધ્યગા પરસ્પર વિરોધીઓને જોડ કર્યો, અને પોતાની સત્તા કબુલાવી.

ધ. સ. ૧૭૬૨ થી રણુજીતસિંહનો જન્મ થયો તે વર્ષ એટલે ઇ. સ. ૧૭૮૦ સુધીનો અથવા ખરું જોઈએ તો રણુજીતસિંહના પિતા શ્રી મહાનસિંહના મરણ અને એ પોતે સકરચખીઆ મિસલનો મુખ્ય સરદાર થયો તે વર્ષ સુધીનો એટલે ઇ. સ. ૧૭૯૧ સુધીનો *ઈતિહાસ કોઈ બીજા ગ્રંથમાંથી જોવો. આ સમય ઘણોજ અગ-

* આ સમયનો ઇતિહાસ સવિસ્તર આપ્યો હોય એવી ગાત્ર

ત્યતો અને મતોરંજક છે. આ જગ્યાએ તો માત્ર સીખ લોકોની મિસલો કેવી રીતે થઇ અને દરેકની પાસે ક્યા ક્યા પ્રાંતો હતા તે વિષે હુંકમાં લખવું જરૂરનું છે.

સાધારણ રીતે સીખ લોકોની બાર મિસલો મનાતા. જે કે તેમાંની કેટલીક તો છેક નજીવી અને નોંધવા લાયક નહોતી; પરંતુ સુગમતાની ખાતર અત્રે વર્ણવવી ઠીક પડશે મહારાજ રણજીતસિંહના જન્મ વખતે અમારા ધારવા પ્રમાણે તેઓ જે પ્રમાણમાં અગત્યની ગણાતી હતી તે અનુક્રમમાં અમે ગોઠવીએ:—

૧. ફુલકિયાં.	૭. કોઝસિંધીઆ
૨. આલુવાલીઆ.	૮. નિશાનીઆ.
૩. ભંગડ.(મંગી=ભાંગપીનારા)	૯. સકરચખીઆ.
૪. કન્હૈયા.	૧૦. હલેલવાલા.
૫. રામઘડીઆ.	૧૧. નકાઇ.
૬. સિંધપુરીઆ.	૧૨. શાહીદ.

આ મિસલોમાંથી ૨, ૩, ૪, ૫, ૯ અને ૧૧ ના પ્રાંતો સ-

ખે ચોપડીઓ છે. સર લેખકની “પંજાબ ચીફ્સ” અને “રાજાસ ઓફ પંજાબ.” પહેલા પુસ્તકમાં સતલજની ઉત્તર તરફની મિસલો જેવી કે રામઘડીઆ, ભંગી, કન્હૈયા વગેરેનું સંપૂર્ણ વર્ણન છે. બીજા ગ્રંથમાં ફુલકિયાં અને આલુવાલીઆ મિસલનો ઇતિહાસ છે.

×સર લેખક “ભંગી” કહેછે, પરંતુ એ શબ્દનો ૩૬ અર્થ ભંગીઓ એવો થાયછે; અને સીખ લોકો ભાંગ પીનારને ભંગડ કહેછે તે મજ આ મિસલનું નામ પણ “ભંગડ” કહેછે. તેથી અમે એ નામ રાખ્યું છે.—ભા. ક.

તલજની ઉત્તરે હતા, બાકીની છના પ્રાંતો સતલજની દક્ષિણે હતા.
કુલક્રિયાં—મિસલમાં એક કુટુંબના ધણા જૂદા જૂદા સર-
 દારો હતા. હાલના પતીઆલાના મહારાજ, ઝીંદ અને નાભાના
 રાજાઓ, ભાધુરના, મલોડના અને એમનાથી નાના ધણા બીજા
 સરદારો એ મિસલના છે. સીખ લોકોના રૂઝ ઇતિહાસમાં આ મિ-
 સલે ઠીક ભાગ લખ્યો છે. પરંતુ આ મિસલને ધણી મિસલ
 સાથે લગનાદિનો સંબંધ હોવા છતાં એમાં સંપ નહોતો. અને જોકે
 એ મિસલને સારા લાગ મળ્યા હતા, તથાપિ તેનો ઉપયોગ કરવા
 જેવી એમની શક્તિ નહોતી, વખતે લગનાદિ ધણા સંબંધ હોવાથી
 એ આમ બન્યું હોય; કેમકે એવા સંબંધમાં સહેજ તકરારો ઉઠે
 તો દીલ ખાટાં થઈ જાય છે, અને કુસંપ વધેછે.

આલુવાલીઆ—મિસલનો મૂળ પુરૂષ સાધોસિંહ હતો.
 એ જાતે જાટ કલાલ હતો, અને આલુ નામના ગામમાં વસ્યો
 હતો, એથી આ કુટુંબનું એ નામ પડ્યું છે. પરંતુ આ મિસલનો
 ખરો સ્થાપનાર તો સરદાર જસાસિંહ હતો. સરદાર જસાસિંહ
 સાધોસિંહથી પાંચમી પેઢીએ, ગુરૂ ગોવિંદના મરણ પછી દસ
 વર્ષે એટલે ઇ. સ. ૧૭૧૮ માં જન્મ્યો હતો. એણે સારી નામના
 કાઢી હતી. અને એ ધણો હુશિયાર તથા લશ્કરી કામમાં નિપુણ
 સરદાર હતો. સીખ ખજાને એકત્ર કરવાનો એનો જેટલો પ્રયત્ન
 બીજા કોઈએ કર્યો નથી. એનું મરણ ઇ. સ. ૧૭૮૩ માં થયું, ત્યારે
 સઘળા સીખ સરદારોમાં એ સૌથી વધારે મોભાદાર ગણાતો હતો.
 એનો ધણોખરો મુલક સતલજ અને બીઆ નદીઓની વચ્ચેમાં
 આવ્યો હતો.

* ભંગડ અથવા ભંગી—આ નામ, મિસલના પ્રખ્યાત મ-

* લાહોરમાં હજીપણ એની જૂની તોપ ભંગડોની તોપ †

રદાર હરિસિંહને ભાંગ પીવાની ઘણી આદત હતી તેથી પડયું છે. સરદાર હરિસિંહ અને એના જાંડસિંહ તથા ગાંડસિંહ નામના બન્ને ભાઇઓએ પોતાનું મથક અમૃતસર પરગણામાં કર્યું હતું. અહીંથી તેઓ આસપાસના મુલકમાં ફરી વળતા, એમ મુલતાન જતું હતું, અને ઘણાં વર્ષ એમના તાબામાં રહ્યું હતું. મહારાજ રણજીતસિંહે પોતાના શરૂ અમલમાં એમને કચરી નાખ્યા હતા. તે વિષે અમે અગાડી કહીશું. એક કાળે આ મિસલ મંઝા સીખ લોકોમાં સૌથી પ્રખળ હતી.

કન્હૈયા—મિસલ પણ ઉપર કહેલી ભાંગડના નેવીજ સત્તાવાન હતી. મહારાજ રણજીતસિંહનું લગ્ન આ મિસલમાં થયેલું હોવાથી આ મિસલનો મુલક તેમની પાસે ઘણી વખત સુધી ટક્યો હતો. આ મિસલના સરદાર જયસિંહે પોતાની નાની પૌત્રી માહાતાબકુંવર ઇ. સ. ૧૭૮૬ માં રણજીતસિંહને દીધી હતી. આ વખતે રણજીતસિંહની ઉંમર માત્ર છ વર્ષની હતી. જયસિંહ ઇ. સ. ૧૭૮૯ માં અરણ પામ્યો. આ વખતે એના દીકરાની વહુ અને માહાતાબકુંવરની મા સદાકુંવરે મિસલની આગેવાની હાથમાં લીધી. આ બાદ ઘણીજ હુશિયાર અને ગમે તે કરતાં આંચકો ન ખાય એવી હતી. એણે ઇ. સ. ૧૮૨૦ સુધી પોતાના મુલકનું પોતાના જમાઇથી રક્ષણ કર્યું. અમૃતસર અને

હેવાય છે. કહે છે કે એ તોપ એવડી મોટી છે કે એમાં દરજી પોતાની ફુકાન માંડે છે ! ! ! આ વાતના ખરાપણને માટે અમે ન્વેખમદાર નથી ! એક સીખ દેશી લશ્કરી અમલદારે અમને આ ગપ કહી છે. આ તોપ ઘણી મોટી છે એ વાત ખરી પણ ઉપલી હકીકત તો ગપજ છે !—ભા. ક.

ગુરદાસપુર પરગણાનો મોટો ભાગ આ મિસલને તાબે હતો. મહારાજાના એકના એક પુત્ર ખરકસિંહની સ્ત્રી રાણી અંદાકુંવર પણ આ જ કુટુંબની હતી. સદાકુંવરની પેઠે એનું જીવન પણ કટાકટીના અને અગત્યના બનાવોથી ભરપૂર છે. નાનક અને ગોળિય દસિંહના ઉદાર પંથવડે સ્ત્રી જોડોમાં સ્ત્રીઓની સત્તા કેવી પ્રમળ હતી, એ આ બે ખટપટી રાણીઓનાં સાહસકર્મોથી જણાય છે.

રામઘડીઆ—મિસલનો કનૈયા મિસલની જોડે અમૃતસરના પવિત્ર શહેરમાં અને આબુખાબુનાં પરગણાંમાં ભાગ હતો. જ્યારે આ મિસલ પૂર જોરમાં હતી, તે વખતે એનું લશ્કર આઠ હજાર સિપાઇઓનું હતું. સરદાર જસાસિંહ આ મિસલના આગેવાનોમાં સૌથી પ્રખ્યાત હતો. ઈ. સ. ૧૭૫૮ 'માં' જસાસિંહ આ મિસલનો આગેવાન થયો, એણે અમૃતસરને કિલ્લેબંધ કરીને એના અમુક ભાગની આબુખાબુ માટીની ઉચી દિવાલ કરી લીધી. અને “રામરવની” એટલે ઈશ્વરનો કિલ્લો એવું એનું નામ પાડ્યું. દક્ષી શહેનશાહતના જલધર દોઆબના સુબા આદિનાબેગે એનાપર હુમલો કર્યો અને એનો નાશ કર્યો. પરંતુ એ સુબાના મરણ બાદ જસાસિંહે એ કિલ્લો ફરી બંધાવ્યો, અને એનું નામ રામગઢ પાડ્યું. આ નામ ઉપરથી આખી મિસલનું નામ રામઘડિયા પડ્યું છે.

સરદાર જસાસિંહ પ્રખ્યાત લડવૈયો હતો, અને દૂર દૂરના દેશોપર ચઢાઇઓ કરતો. એ લૂટતો લૂટતો છેક દિલ્લીના કોટ નુધી જતો. એક વખતે તો એ છેક દિલ્લી શહેરની અંદર ધુરયો હતો; અને મોગલ દરબારવાડામાંથી ચાર તોપો લઇ આવ્યો હતો. ચીરતનો સુબો એને ખંડણી આપતો હતો.

એક વખતે સિંધપુરિયા મિસલ ઘણીજ જોરાવર હતી. જસાસિંહ આલુવાલિયા અને પતિયાલાના આલસિંહ પ્રખ્યાતિમાં આવ્યા, તે પહેલાં આ મિસલનો સ્થાપનાર સરદાર કપુરસિંહ ઘણું કરીને સૌથી કીર્તિવાન સરદાર હતો, ને નવાજ કહેવાતો. સીખ સરદારે મુસલમાન ઇલ્કાબ ધારણ કર્યો હોય, તેવા આ અને બીજા ઘણા થોડાજ દાખલા માલમ પડે છે. અમૃતસરની પાસેના ફૈઝુલપુરના ફૈઝુલાખાનનાં ગામડાં અને પરગણાં એણે લઈ લીધાં; અને એને સિંધપુર નામ આપ્યું. આ ઉપરથી એ મિસલનું નામ સિંધપુરિયા કહેવાય છે. એ મિસલને ફૈઝુલપુરિયા પણ કહે છે. આ સરદાર ઇ. સ. ૧૭૫૩ માં મરણ પામ્યો. ત્યાર બાદ એના મુલક એના ભત્રીજા ખુશાલસિંહ અને તેના વંશજોના હાથમાં ગયો. પણ કપુરસિંહના મરણ પછી સરદાર જસાસિંહ આલુવાલિયા ઘણો વગવાળો માણસ થઈ પડ્યો. આ મિસલના હાથમાં હુધીઆણા, નુરપુર, જલંધર અને અંબાલા પરગણાનો વાયવ્ય ભાગ હતો.

કોડાસિંધિયા—આ નામ સરદાર કોડાસિંહ ઉપરથી પડ્યું છે. એના તાબામાં મૂખ્યત્વે કરીને જમના અને માંકડા નદીની વચ્ચેનો મુલક હતો. આ મિસલમાં હાલસીયા કુટુંબ ઘણું જોરાવર હતું. અને હાલ પણ સતલજની આ બાજુનાં સંસ્થાનોમાં આ કુટુંબનું એક રાજ્ય છે. ચીલોંડીનો સરદાર બાવેલસિંહ પણ આ મિસલમાં પ્રખ્યાત માણસ હતો. એનું ગયાળ ગયું છે.

નિશાનિયા—મિસલ દોઝપણ કાળે ઘણી દમવાળી નહોતી. એઓ ખાલસાનું નિશાન ઉચકનાર હતા, તેથી એમનું એ નામ પડ્યું હતું. આ મિસલના સૌથી જળાર સરદાર જયસિંહે ઇ. સ.

૧૭૬૩ માં સરહિંદની જીત થઇ ત્યારપછી પોતાની જગીરો મેળવી હતી. આ મિસલના લોકોની પાસે અંબાલા, લીદરાન, શાહ-આદ, અમલોહ અને બીજા પ્રાંતો હતા.

સકરચખિયા—મિસલની મૂળ જગીર કાંઇ વધારે નહોતી. એ મિસલનો છેલ્લો આગેવાન રણજીતસિંહ હતો; અને એથીજ એ મિસલ પ્રખ્યાત છે. મહારાજના ઇતિહાસ સાથે આ મિસલનો ઇતિહાસ આવી જશે.

સરદાર તારાસિંહની આગેવાનીવાળી મિસલનું નામ એના ગામના નામ ઉપરથી દુલેવાલિયા પડ્યું હતું. એ સરદાર અને એના અનુયાયીઓની પાસે જલ્દિયર દોઆબના ઉપલા ભાગનો ઘણો ભાગ, અંબાલા અને લુધીઆનાનો ઉત્તર ભાગ અને ફિરોજપુરની કેટલીક જગીરો હતી. મુલતાની દિશા તરફ લાહોર અને ઘોઘેઘરાની વચ્ચેના નક્કીના મુલકમાં નક્કાઇઓ રહેતા હતા. આ મિસલ કોઇપણ કાળે જોરાવર નહોતી. એમના લશ્કરમાં બેએક હજાર ઘોડેસ્વાર, તથા થોડી ઉંટ ઉપરની દરેક દિશામાં ફેરવી શકાય એવી તોપો હતી. પરંતુ પંજબના આ પ્રાંતના જાટ લોકો પોતાની બહાદુરીને માટે મશહુર છે, અને તેમણે સરદાર હિરાસિંહ અને રામસિંહની આગેવાની નીચે રહીને ઘોઘેઘરા, કાશુર અને શરકપુરમાં નવ લાખ રૂપિયાની વાર્ષિક પેદાશની જગીરો મેળવી હતી.

છેક છેલી મિસલ શાહિંદની કહેવાય છે. એ સમયે તો ધર્મગુરુઓ પણ સાધારણ માણસોની પેઠેજ લડતા. એમ છતાં પણ આ મિસલ લઢવૈયાની ટોળી કરતાં એક ધાર્મિક મંડળીને વધારે મળતી છે. ખાલસા જતેજ યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થયેલું ધર્મ-

મંડળ હતું. શાહિદ મિસલનો સ્થાપનાર તળવંડીના મઠનો સદા-
સિંહ હતો. આ જગાએ ગુરુગોવિંદસિંહે થાક ખાધો હતો. એ
જગાને દમદમ કહે છે, તે અગાડી કહી ગયા છીએ. જલંધરના
મુસલમાન સુઆની સાથે લડતાં આ સરદાર મરાયો હતો. કહે
છે કે એતું માથું કપાયા પછી પણ એના ધડે ઘોડેથી પડ્યા
પહેલાં થોડે સુધી દોડ કરીને કેટલાક શત્રુઓને કાપી નાંખ્યા,
આથી એતું “શાહિદ” એટલે ખાલસાને અર્થે પ્રાણ આપનાર
એવું નામ પડ્યું. એના અનુયાયીઓ પણ શાહિદ કહેવાયા.

આ મિસલ પોતે એકલી યુદ્ધે ચઢતી નહિ; પરંતુ બીજી મિ-
સલોની જોડે મળીને યુદ્ધે જતી. એણે રાણીઆ, ખૂરી અને જ-
રાહીની આસપાસ જગીરો મેળવી હતી. અદાપિ દમદમતું પવિત્ર
સ્થળ આ મિસલના વંશજોના હાથમાં છે.

અહારમા સૈકામાં અને ઝોગણીશમા સૈકાના આરંભમાં સી-
ખ લોકોની લડાયક મિસલો આ પ્રમાણે હતી. પરંતુ આ મિસલો-
માં નિરંતર ફેરફાર થતો, અને એમના મુલકની માલીફી વારે ઘ-
ડીએ બદલાતી. આ મિસલો પોતાના સામાન્ય શત્રુ મુસલમા-
નોની સાથે લડતી તેના કરતાં માંહોમાંહે વધારે લડતી. મહારાજ
રણજીતસિંહે બ્રિટિશ સરકારના રક્ષણ તળે નહોતી એવી બધી
મિસલોને કચરી નાંખી ત્યારેજ એમના માંહોમાંહેના કજીઆનો
અંત આવ્યો. એક મિસલવાળાને પણ માંહોમાંહે કજીઆ થતા,
અને કેટલીકવાર એક તો કેટલીક વાર બીજો એમ સરદારો આગેવા-
ન થતા. સીખ-ધર્મ બંધારણને લીધે આમ બનતું હતું. રાજ કે ઉપરી
એવું એ પંથમાં કાંઈ નહોતું. એના મૂળ સિદ્ધાંતજ સરખાપણાના

હતા. અમે સ્વતંત્ર સિપાઇઓ છીએ, એવી દરેક સીખ શેખી મારતો. ખાલસાની શરૂઆતમાં જ્યારે બધા ઉત્સાહી હતા, અને જ્યારે કોઇ અમુક સરદારની સત્તાનું પ્રાપ્ત્ય થયું નહોતું ત્યારે “અમે સ્વતંત્ર છીએ” એવું કહેતા, તે લગભગ ખરું કહેવાય એમ હતું. પરંતુ ધીરે ધીરે કેટલાક સરદારોનું બળ વધતું ગયું, ત્યારે તેમના નબળા પાડોશીઓને પોતાના અચાવની ખાતર કોઇ બળવાન સરદારના રક્ષણમાં રહેવાની ખાસ જરૂર પડી. જો એઓ એમ કરે નહિ તો બીજા જબરા પડોશીઓ એમનાં પર ચઢી આવે, અગર આ બળવાન સરદારોજ એમને પચાવી પડે. માટે પોતાના રક્ષણ માટે લશ્કરી નોકરી કરવાની બોલીથી તેઓ આવા સરદારના તાબેદાર થઈ રહ્યા.

આવા સમયમાં સીખ સરદાર પોતાના અનુયાયીઓ પાસે માત્ર એક લોહો અને બેઠું સિવાય બીજા કશાની આશા રાખતો નહિ. તેમજ સિપાઇને પણ બીજું કંઈ જોઈતું નહિ; માત્ર સરદાર પોતાનું રક્ષણ કરે, અને ગુરૂ અને મંથિરને નામે લૂટવા સા-રૂ પોતાની સાથે આવવા દે એટલે થયું. પગાર બગારની પંચાતજ નહોતી. જો કે સઘળા સીખ લોકો માનવામાં તો સરખા ગણાતા હતા; તથાપિ અમરસિંહ મજીઠીઓ જે એક તીરથી ઝાડ વીંધી નોંખતો અને હુરિસિંહ નવલો જે તરવારને એક ફટકે વાઘ કાપી શકતો હતો, તેના જેવો કોઇપણ જબરા સખ્સ ધણી સહેલાઈથી પોતાની જોડે સિપાઇઓને એકઠા કરી શકતો, અને પોતે સરદારપદ ધારણ કરતો. અગાડી જતાં એવો સમય આવ્યો કે સીખ લોકોએ પોતાને ધણી વહાલી સ્વતંત્રતા જે માત્ર સ્વમવત્તાનામનીજ રહી હતી, તે પણ કેટલેક દરજ્જે તથા દમને યાહુદી લોકોની પેઠે પોતાનો રાજ કરાવ્યો.

સતલજની ઉત્તર અથવા દક્ષિણ તરફનાં સઘળા મોટાં રાજ કુટુંબોની શરૂઆત ઉપર કહ્યું તેમજ થઈ છે બળ એજ હક. એ ન્યાયને આધારે તરવાર અને બાહુબળથી સ્ત્રીજ લોકોના મંડળનું બંધારણ રચાયું છે. જગતમાં સઘળી જગાએ બળવાન પ્રજાનો ઉદ્ભવ એમજ થાય છે. પોતાના બળ અને જીત વડે મોહ પમાડીને ઘણા સિપાઇઓને એકઠા કરવા, એવી દરેક સ્ત્રીજ સરદારને આકાંક્ષા હતી. પછી તે સિપાઇઓ ગમે તે હોય, અને પોતાની પાસે આવ્યા પહેલાં તેમની ચાલચલગત ગમે તેવી હોય, તેની તેઓને દરકાર નહોતી. જે માત્ર તેઓ સારી રીતે ઘોડે બેસી અને લઠી જાણે તો જસ. ઘણુંકરીને દરેક સ્ત્રીજને આ બે વાનાં તો જરૂર આવડતાં. આ સમયમાં દરેક ગામડું દિલ્લા જેવું થઈ પડ્યું હતું. આજીબાજીનું મેદાન બધું દ્રષ્ટિએ પડે, એ પ્રમાણે દરેક ગામ ટેકરીપર બાંધેલું હતું ગામના રસ્તા ભાગ્યેજ બે આદમી જોડે જોડે ચાલી શકે એવા ઘણાજ સાંકડા હતા; અને જેવી સ્થિતિ ચાલુદી અને સેમેરીટન જનમડળની થઈ હતી, તેવીજ સ્ત્રીજ લોકોની થઈ હતી. પાડોશી એટલે શત્રુ, એમ બન્યું હતું; અને દરેક ખેડુત જોડે હથિયારબધ આદમી હોય તોજ ખેતી કરી શકતો. જે પોતે જોરાવર ન હોય, અને રક્ષણ ન કરી શકે એવો હોય તો કોઈપણ આદમી પોતાની જમીન, પોતાનો ઘોડો અને પોતાની સ્ત્રી પોતાની પાસે રહેશે એવો ખાત્રીબધ નહોતો. એ વાત ખરી કે સ્ત્રીજ સરદારો મુસલમાનોને લૂટવાથી અગર મુસલમાન પાદશાહના લશ્કરને લૂટવાથી ઘણા ખુશી થતા, પણ એમ કરવામાં તેઓની સ્વદેશભક્તિના કરતાં લૂટવાની ઘાનત વિશેષ પ્રબળ હતી. અને એઓ લૂટવામાં મોરા તારાનો ભેદ રાખ્યા વગર બધાને લૂટતા ! આ જગાએ ન્યાયની ખાતર એક વાત તો કહેવી

જોઈએ કે તેઓ લડવામાં રાક્ષસની પેઠે નહિ, પણ માણસની પેઠે વર્તતા. આ બાબતમાં તેઓ મધ્ય હિંદુસ્તાનના પિંઢરા કરતાં અને ખંગાળાના ધાડપાડુઓ કરતાં ઘણાજ ચઢીઆતા હતા. આ-બા સીખ ઇતિહાસમાં સીખ લોકોએ લલમ વખતે ઘેરાંઓની લાજ ભૂટવાના અને માણસો ઉપર જીલમ કરવાના દાખલા ઘણાજ થોડા માલમ પડેછે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં આવા જીલમના દાખલા ઠેકાણે ઠેકાણે માલમ પડે છે.

એ ખરૂંછે કે ઘણી સ્વરૂપવાનં જાટની છોડીઓને સીખ લોકો ધાડ વખત પકડી જતા; પરંતુ ઘણીખરી તો એઓ પોતાની રાજપુત્રીથી નીકળી જતી. જાટની છોડીઓ નાનપણથી હિંમતવાન અને જોરાવર હોય એજ મારો ઘણી એમજ સાંભળતી; અને તેથી પોતાનું ગામ બાળનારા અને ભાઈભાંડુઓને મારી નાંખનારા હોવા છતાં પણ જે લડીને લઈ જાય, અને પોતાની જોડે લગ્ન કરે, તેવા બહાદુર સીખને રાજપુત્રીથી તાબે થતી સીખ લોકો એશક લૂટારાનો ધંધો કરતા હતા; અને દોર વાળી જવાં એ એમનો ખાસ આખરૂ ભરેલો ધંધો હતો. કેટલાક સૈફ ઉપર સરહંદના રેફોર્ટ પહોંચી લોકો પણ એવોજ ધંધો કરતા. એમ છતાં સીખ લોકો પોતાના ધર્મને માટે ઘણા આગ્રહી હતા; અને પોતાના ગુરૂને મારી નાંખવાને લીધે અને ધર્મસ્થળોનો નાશ કરવાને લીધે, અને લાંબા વખતથી એમને પોતાના પગતજે કચરી ઘાલ્યા હતા માટે મુસલમાન લોકો ઉપર તેમને ઘણોજ તિરસ્કાર હતો. આ કારણોને લીધે કેટલેક દરજ્જે તેમની પ્રતિષ્ઠા હતી. અને એમની સ્વારીઓ અને ધાડ વગેરેના હેતુમાં પ્રજાસમગ્રનો લાભ હોય એમ જણાતું.

સીખ લોકોના લશ્કરને “દળખાલસા” એટલે “ધૈર્યરતુંદળ” અથવા “બુદ્ધદળ” લશ્કર એમ કહેતા. એનો મોટો ભાગ ઘોડેસ્વાર હતો. એમને કાઠીઆવડ કહેતા હતા. એઓ પોતે પોતાનો ઘોડો રાખતા, અને એ બદલે લૂટમાંથી તેમને એવડો ભાગ મળતો હતો. દરેક સરદાર પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પોતાના સિપાઇઓને ઘોડા અને હથિયાર પૂરા પાડતો. આવા સિપાઇઓ ખારગીર કહેવાતા. જીતાયેલા દેશમાં ખંડણી તરીકે ઘોડા તો ખાસ લેવાતાજ, અને તેથી જીત થઈ કે, તરત પાયદળ લશ્કરને ઘોડા આપીને તેમનું ઘોડેસ્વારનું લશ્કર બનાવી દેતા. પાયદળ લશ્કર ઉતરતા દરબજાનું ગણાતું અને તેને માત્ર ચોકી પહોરાનું અને એવું બીજું કામ સોંપતા. સીખ લોકોની લડાઇઓ હમેશ ઘોડેસ્વારની લડાઇઓ હતી; માત્ર અકાળી લોકોની પાયદળ પલટણો ચઢીઆતી ગણાતી. અકાળીઓ ધર્મયુસ્ત ઝનુનીઓ હતા. તેઓ આસ્માની રંગનો પોશાક પહેરતા, અને પાઘડીની આજુ બાજુ લોહનું ચક્કર પહેરતા. આ ચક્કર શોભાને માટે તેમજ હથિયાર તરીકે વપરાતું. હથિયાર તરીકે એ બહુ અસરકારક નહોતું.

અકાળીઓની બીજી ખાસ નિશાનીમાં એઓ પાઘડીમાં છરી ખોસતા, ખભે તરવાર લટકાવતા, અને જાડી લાકડી રાખતા. ભાંગ પીને મસ્ત બનેલા આ ધર્મઝનુનીઓ કોઈ ગામ વગેરે પર હુમલો કરવો હોય તો ઘણુંકરીને આગળ થતા, અને વખતે ઘણું પરાક્રમ કરતા. પણ આ લોકો કાયદાના બંધનમાં નહોતા; તેમજ અનિશ્ચિત હતા. શાન્તિના વખતમાં એઓ ઘણા નિર્મલાદ હક ભોગવતા હતા. પાયદળ તીરકામમાં વાપરતું, થોડી બંદુકો પણ હતી;

પણ બંદુકના દારૂની બહુ છત નહોતી; તેમજ સીખ લોકોને બંદુકનો દારૂ વાપરવો થોડો ગમતો. એમની પાસે બંદુક હોય તો એઓ કદિ ઝંપતા નહિ. આજ કારણને લીધે તેમનું તોપખાતું નજીવું હતું, જે કે મહારાજ રણજીતસિંહના તાબામાં ફ્રેચ અને ઈટાલીઅન લોકોના હાથ નીચે ઘણુંજ જખડું અને સારી ગોઠવણવાળું તોપખાતું હતું; પરંતુ આખર સુધી પણ લશ્કરના એ ખાતાપ્રતિ ખરા સીખ લોકોને અણુગમો હતો; અને એમાં સુખ્યત્વે કરીને ખુસલમાન લોકોને દાખલ કરતા. લડાઈમાં મળતી લૂટ બધા સરખે હિસ્સે વહેંચી લેતા. જે કોઈ સિપાઈ ધાયલ થતો તો તેને જરૂર બદલો મળતો. તેમજ જે કોઈ સિપાઈ મરી ગયો તો તેના છોકરાને અગર કોઈપણ પાસેના સગાને એની જગાપર દાખલ કરતા.

હિંદુ નામ થોડાં હોઇને વળી ઘણાખરાને અંતે “ સિંહ ” શબ્દ લગાડેલો હોવાથી સીખ લોકોના આગેવાનો અને સરદારો કાંઈ ખાસ નામથી ઓળખતા. ઘણીખરી વખત આ નામ તેમની જન્મભૂમિ ઉપરથી અગર એમણે સર કરેલાં કોઈ શહેર ઉપરથી પાડવામાં આવતું. જેમકે જસાસિંહ આલુવાલીઆ, કેટલીક વખતે કોઈ જાતિ ગુણ અગર સારાં નકારાં ખાસ લક્ષણપરથી પણ નામ પાડતા. એના થોડા દાખલા અહીં આપીશું. જેમકે નિધાનસિંહ પંજહથ્યા (લડાઈમાં ઘણો બળવાન હોવાથી—પાંચ હાથ વાળો.) લેહનાસિંહ ચીમની (નીચો હોવાથી—ટુંકો.) મોહરસિંહ લાંબા. (ઉંચો હોવાથી.) શેરસિંહ કમળા (એવકુફ.) કરમસિંહ નિર્મલ (કલંક વગરનો). સીખ ઇતિહાસમાં આવાં સેંકડો નામ ભરેલાં

છે. આમાંનાં ઘણાંક તો હાલના સમયમાં સીખ લોકોમાં કુટુંબની જૂની આબરૂ ભરેલી અડક તરીકે વપરાય છે.

પ્રકરણ ૫ મું.

મહારાજ રણજીતસિંહ.

કોઇપણ મુસાફર પંજાબમાં મુસાફરી કરી આવે, અને રણજીતસિંહનો અહેરો કેવો હતો એ જાણ્યા વગર રહે, એમ બનેજ નહિ. એના મરણને અર્ધું સૈકું થઇ ગયું છે તે છતાં એતું નામ ઘેર ઘેર ગવાઇ રહ્યું છે. એની છબી મોટા શ્રીમંતથી માંડીને ગરીબ ગુરખાં સુધી ઘેરેઘેર રાખી હોય છે. અમૃતસર અને દિલ્હીના હાથીદાંતપર છબી ચિતરનારાઓ ખસુસ કરીને એની છબી ઘણી ચિતરે છે. એઓ બહુધા એને પુખ્ત ઉમરનો અગર ધરડો ચિતરે છે. એની જુવાનીની છબી કવચિત્ જ મળે છે. લાહોરના દરબારમાં શરૂઆતમાં ઉચા હુન્નરોને ઉત્તેજન નહોતું આપાતું. જો કે એનો દેખાવ ભૂલાય નહિ એવો અને અસરકારક હતો, તોપણ વૃદ્ધાવસ્થામાં રણજીતસિંહ બીલકુલ સ્વરૂપવાન નહોતો. ઘણું સખ્ત કામ, ઘણીક સ્વારીઓ પર જવાની મહેનત, દારૂનો ઘણોજ ઉપયોગ, અને વિપયાસક્રાપણ; એઓએ કરીને એને વૃદ્ધાવસ્થા વહેલી પ્રાપ્ત થઇ હતી. પચાસ વર્ષની ઉમ્મરે તો એ ઘસાઇ ગયેલો ધરડો ખખ થઇ રહ્યો હતો.

મહારાજતું વર્ણન ઘણા સમકાલીન માણસોએ લખ્યું છે.

તેમાંથી ઘેરન લુગલે લખેલું વર્ણન અમે અત્રે આપીએ છીએ. એ વર્ણન જોઈએ એવું આગેહૂબ છે. એ કહેછે કે:—

“રણજીતસિંહ કદે ઠીંગણો હતો, અને મોં ઉપરથી ધણો હલકો દેખાતો હતો. જો એની મહાન યુદ્ધિથી એ વિખ્યાત ન થયો હોય, તો એના સામું જોવાનું આપણને મન પણ ન થાય. એમને આખા પંજાબમાં કદરૂપામાં કદરૂપો અને જેતું મોં જોવાથી આપણા મન ઉપર એને માટે બીલકુલ સારી અસર ન થાય એવો લાગ્યો, એમ કહું તો બીલકુલ અતિશયોક્તિ કરી ન કહેવાય. એની ડાબી આંખ જે તદ્દન બંધ રહેછે, તેના કરતાં એની જમણી આંખને લીધે એનો ચહેરો ધણોજ નકારો દેખાયછે. જમણી આંખ રોગને લીધે હમેશાં ફાટીને ફાટી રહેછે; તેમજ હમેશાં ડોળો આમ તેમ ફર્યા કરેછે. એના મોં ઉપરના શિતળાના ડાઘા એક બીજામાં મળી ગયા નથી, અને તેઓ દરેક એની ઝાંખી બદામી રંગની આમડી પર કાળા ડાઘા જેવા દેખાય છે. એતું નાક સીધું, ટુંકું અને ટેરવા અગાડી ધુલેલું છે. એના દાંત હજી પણ સારા દેખાય છે. એની દહાડી કાબરચિત્રી અને બન્ને ગાલ અને ઉપરના હોઠ ઉપર આછી છે. હડપચીની નીચે એની દહાડી ગુંચાઈ ગયેલી દેખાય છે. એના બન્ને ખભા પહોળા અને માથું ખભામાં પેશી ગયેલું છે. એના જેવા ઠીંગણા માણસને હોય એના કરતાં એતું માથું પ્રમાણમાં ઘણું મોટું છે, અને સહેલાઈથી આમ તેમ ફરી શકતું ના હોય એવું જણાય છે. ગરદન જાડી ભરાવવાળી છે. હાથ અને પગ પાતળા છે; ડાબો હાથ અને પગ જૂઠા થઈ ગયેલા. એના હાથના પંઝા નાના અને ઘાટદાર છે. કોઈ પણ અર્જન

હ્યો માણસ મળવા આવે ત્યારે કોઇ વખત વાત કરતાં સામા આદમીનો હાથ પોતાના હાથમાં પકડી રાખવાની એને ટેવ છે. આ પ્રમાણે અર્ધા અર્ધા કલાક સુધી એ કોઇનો હાથ પકડી રાખે છે. આમ સામા આદમીનાં આંગળાં જથ્થુ દબાવી રાખેછે, તેથી એના મનની ઉશ્કેરાયેલી સ્થિતિ માલુમ પડી આવેછે. એના પોશાકથી એનું કદરૂપ ઉલટું વધેછે. શિયાળામાં એનો પોશાક પાઘડીથી માંડીને તે છેક મોજાં અને જોડા સુધી કેસરીઆ રંગનો હોય છે. પણ એ જ્યારે પોતાના પગ વાળીને સાધારણ અંગ્રેજી ચુરસી ઉપર દેશી બેઠકે બેસેછે, ત્યારે તો એ ઘણોજ ખરાબ દેખાય છે; પરંતુ જ્યારે એ પોતાની કાળી ઢાલ પોતાની પીઠે બાંધી દબાવે છે ત્યારે એ ખરેખર પોતાની પૂર્ણ શક્તિથી ખીલી નીકળેછે. એના અંતઃકરણનો જુસ્સો જાણે કે પ્રદિપ્ત થઇને બહાર નીકળી આવેછે, અને કોઇથી મનાય નહિ એવું આચલ્ય જણાય છે. જો કે એનું અર્ધાગ પક્ષાઘાતથી જૂઠું પડી ગયેલું છે, તોપણ એ પોતાના ઘોડાને ઘણીજ સહેલાઈથી ડમળે રાખે છે.”

ખરેખર આ વર્ણન એવું આબેહૂબ છે કે રણજીતસિંહને માટે પ્રથમ તો અશ્વીજ ઉત્પન્ન થાય. સામાન્ય રીતે પંજાબમાં શીળીનો દુઃખદાયક રોગ બહુ ફેર વર્તાવતો. હાલ ગૌશિતળાનો પ્રચાર છતાં પણ આ દુષ્ટ રોગ ઘણાંને કદરૂપાં બનાવેછે. રણજીતસિંહ જો કે નીચો અને શીળીથી કદરૂપો થયેલો હતો, તોપણ ઇ. સ. ૧૮૩૪ માં એને પક્ષાઘાત થયો, તે પહેલાં નમુનેદાર સિપાઇ બન્યો હતો. જાતે મજબૂત, પાતળો, ચાલાક, હિંમતવાન અને થાક ખમી શકે એવો હતો. એને ઘોડે બેસતાં ઘણુંજ સરસ આવડતું; અને બીલકુલ થાક્યા વગર આખો દિવસ ઘોડાની પીઠપર

રહી શકતો. એને ઘોડાનો તો ખાસ શોખ હતો એટલો શોખ હતો કે એ એક છર કહી શકાય. એની અશ્વશાળા ઘણી મોટી હતી. અને ખાસ પોતાનેજ બેસવાને હિંદુસ્તાન, અરબસ્તાન, અને ઇરાનના દરેક ભાગમાંથી ઘોડા આણીને એકઠા કર્યા હતા. તે અચ્છો શિકારી અને નિપુણ શસ્ત્રધારી હતો. તે ઇ. સ. ૧૮૩૧ માં ફેબ્રુઆરીમાં પોતાના અને મુકીનરના ઘોડેસવાર સાથે ખીલા ઉખાડવાની અને તરવારની રમતની સરતો જીત્યો હતો. એનો પોશાખ તદ્દન સાદો હતો. શિયાળામાં અને વસંતઋતુમાં એ ઘણું કરીને કેસરી-આ રંગની કાશ્મિરનાં ગરમ લૂગડાં પહેરતો હતો; અને ઉનાળા માં ઘોળા મલમલનાં લૂગડાં પહેરતો હતો. ખાસ રાજકીય પ્રસંગ સિવાય ધરેણું પહેરતો નહિ. દેશી રાજ અને દરબારી માણસોમાં જોઓ ઘણાજ બુદ્ધિશાળી અને સારા હોયછે, તેઓ બહુધા સાદાજ રહેછે. યુરોપિયનોની હેઠે જોઓ શરીર શણગારને ધિક્કારેછે. શરીર શણગાર તો સ્ત્રીઓ અને જંગલી લોકો સાથે છે, એમ માનેછે. ઇંદોરના સ્વર્ગવાસી મહારાજ તુકાજીરાવ હોલકર, રાજ સર દિનકરરાવ અને નિઝામ સરકારના મહાન પ્રધાન સર સાલાર-જંગ, હંમેશ પોતાના ગરીબમાં ગરીબ નોકરના જોવોજ સાદો પોશાક પહેરતા. પરંતુ રણજીતસિંહને મશહુર થવાને જવાબીરતી ગરજજ નહોતી. એ બ્યારે આંધળો, નબળો અને અર્ધાંગે જન્મેલ પડી ગયેલો હતો, ત્યારે પણ એના દબદબાવાળા જુરસાદાર અને લડાયક સરદારો ઉપર એનો દાબ કેટલો બધો હતો એ ખરેખાર અજાણ્ય જોવું છે. ઇ. સ. ૧૮૩૧ માં લોર્ડ વિલ્યમ બેન્ટિન્કની પાસે એના સરદાર કુકીર અઝીઝુદ્દીનને એલચી તરીકે મોકલ્યો હતો. એક ધંત્રેજ અમલદારે વાતચીતમાં એમને પ્રજ્ઞું કે મહાન

હારાજની ક્ષમ આંખ કાણી છે ? આ વખતે એણે કહ્યું કે મહારાજના મુખાર્વિંદનો પ્રતાપ-તેજ-એવો તો છે કે હું એમના મોં સામું અઘાપિ જોઈ શક્યો નથી કે તમને જવાબ દઈ શકું.

ખરેખાત રણજીતસિંહમાં મહાન પુરૂષોનાં કેટલાંક ખાસ લક્ષણો ધણાજ સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં. સાધારણ નીતિ અને આપણા જનમંડળની રીતોને અનુસરીને જોઈએ તો એનામાં ખીલકુલ નીતિ નહોતી. જેમ ખેતરમાં વાવ્યા વગરના નકામા છોડવા ધણાએ ઉર્ગી નીકળે છે, તેમ રણજીતસિંહમાં માણસજાતના હૃદયમાં ઉદ્ભવ પામતા ધણા દુર્ગુણો અને નબળાઈ ધણી હતી. અને પ્રથમ દ્રષ્ટિ-એજ એતું નીતિસ્વરૂપ એના બહારના આવરણના જેવું જ ઠીંગણું અને હિમાઈ ગયેલા જેવું જણાતું. સ્વાર્થા, લોભી અને જૂઠો, ધણાજ વહેમી અને ખેશરમરીતે દારૂડીઓ, તેમજ રંડીયાજ હતો. માનવતા સદ્ગુણોનો એનામાં અંશ નહોતો. પરંતુ એઓની ગેરહાજરી ખુલ્લી દેખાતી હતી તે છતાં પણ એ મહાન પુરૂષ હતો. સીઝર અને સિકંદરથી માંડીને તે નેપોલિયન પર્યંત દરેક પ્રખ્યાત સરદારની પેઠેજ એનામાં પણ બુદ્ધિપ્રાપ્ત્ય અને નીતિનો યોગ નહોતો થયો. એનામાં એવા ગુણો હતા કે જે ગુણો વગર એણે પાર પાડેલાં મહાભારત ડામો પાર પાડે નહિ; અને એ ગુણોને લીધેજ એ એક મહાન પુરૂષ હતો. એનામાં દરેક ગૃહસ્થમાં હોયછે એવા સામાન્ય સદ્ગુણો નહોતા; પરંતુ એ સદ્ગુણો નહોતા તેથી કરીને કાંઈ એની વિલક્ષણ શક્તિમાં ન્યૂનતા આવતી નથી. એનામાં હુકમ પળાવવાની સ્વાભાવિક શક્તિ હતી. અને એ રાજ્ય કરવાનેજ જન્મ્યો હતો. એની આજ્ઞાઓ માનવીજ પડે એમ હતું એની આજ્ઞાને;

અનાદર કરવાને કોઇની તાકાદ નહોતી, માટેજ દરેક માણસ એની આરા પ્રમાણે વર્તે. પોતાની જીંદગીનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં પણ સીખ લોકો, અમીરો, ધર્મગુરુઓ અને પ્રજા સમસ્ત ઉપર એની સત્તા કેટલી બધી હતી, તે ઉપરથીજ એની મોટાઇનું માપ થાય છે.

એ ધણોજ હિંમતવાન હતો, અને હિંમતની સાથે એનામાં ગમેતેવી અડચણ આવી પડે તોપણ ડગે નહિ એનું ખતિલાપણું હતું. હું જે કામ માથે લઉં તે બીસ નાજ નય, એવો પોતાની શક્તિમાં ભગેસો હોવાથી એણે માથે લીધેલું કાંઈ પણ કામ નિષ્ફળ ગયુંજ નથી, રાજ્યદરબારી બાબતમાં એનું ડહાપણ ધણુંજ હતું. ઇંગ્રેજ લોકો ભરોસો રાખવા લાયક દોસ્ત છે, અને જે તેની જોડે દુસ્મનાવટ કરીએ તો તેઓ ધણા ભયંકર શત્રુઓ છે; આ વાંતની પોતાની ખાત્રી હોવાથી એ ઇંગ્રેજ સરકારનો ચુસ્ત મિત્ર હતો. આ બાબતથી એનું રાજ્ય બાબતમાં ડહાપણ ખાત્રી ભરેલી રીતે સિદ્ધ થાયછે. પોતે જ્યાં સુધી રાજ્ય કંઈ ત્યાં સુધી ગમે તે લાલચો મળતી, અને ઇંગ્રેજ લોકો સતલજની આ બાજુમાં રાજ જીતી લેવામાં વચ્ચે આવ્યા હતા, તે છતાં એ પોતે ઇંગ્રેજોનો મિત્ર રહ્યો હતો. એના મરણ પછી પણ આ મૈત્રીની ખ્યાતિ એવી તો બળવાન હતી કે ઇંગ્રેજોનું લસ્કર અફઘાનીસ્તાનમાં કપાઈ ગયું હતું, અને પંજાબમાં ખળભળાટ થઈ રહ્યો હતો, તે છતાં પણ રણજીતસિંહનો દારૂડીઓ અને નબળો દીકરો મહારાજ શેરસિંહ ઇંગ્રેજ લોકોની મૈત્રીને દબતાથી વળંગી રહ્યો હતો. રણજીતસિંહમાં પોતાના તાબાનાં માણસો ડહાપણથી સારી રીતે પસંદ કરવાનો શુણ હતો. આ શુણ યુદ્ધવાનપણાની ઉદ્દૃષ્ટ નિશાની

છે. આ ઉપયોગી ગુણ ન હોવાને લીધે ઘણા ઉત્કૃષ્ટ યુદ્ધિવાન આ-
દમીઓનાં કાર્ય લગ થયાંછે એ માણસને પારખી શકતો. રણ-
જીતસિંહમાં આ ગુણ હોવાને લીધે એવા નોકરા અને કટાકટીના
વખતમાં પણ એનાં માણસો એની નોકરી તાબુખી ભરેલી સારી
રીતથી કરતાં. એ પોતે સ્વભાવે તો લોભી અને બલાત્કારે નાણાં
કઢાવે એવો હતો, પરંતુ સારી નોકરી કર્યાનો ઉદારતાથી સારો
બદલો આપવામાંજ લાભ સમજતો, અને તેથી પોતાની મેળવેલી
લૂટ ઉદારતાથી વહેંચતો. એના માનીતાઓને એ મોટી મોટી જ-
ગીરો આપતો, અગર ઘણાં વર્ષોસન આપતો. આમ કરવું ખાસ
જરૂરનું હતું. કેમકે એ લોકોને રણજીતસિંહ બોલાવે કે તરત લ-
શ્કરી સિપાઇઓને લઇને હાજર થવું પડતું; અને એમની ઉપજનો
ઘણો ખરો ભાગ આ લોકોના ખર્ચમાં તણાઇ જતો. રણજીતસિંહ
ખાસે જે જે હતું, તે બધું બીજા કોઇની ખાસેથી નિર્દયતાથી લઇ
લીધેલુંજ હતું. યૂરોપના મોંટકાલો અગર જ્યાં જુગારીઓ એકઠા
થતા હોય ત્યાં જેમ નિરંતર દ્રષ્ટિએ પડેછે તેમ પૈસાનો લોભ,
અતિ તૃષ્ણા, વાંકળપણું, એ બધા દુર્ગુણો એક બીજાના નિકટ
સંબંધીઓ છે.

મહારાજ રણજીતસિંહના ઘણા દોષ દુર્ગુણો છુપાવીએ, અને
તેનું વર્ણન ન કરીએ તો ખરો ઇતિહાસ ન લખવાનો દોષ આવે
છે. તથાપિ એની અને એના દોષની સારાસારની તુલના કરની વ
અન એ પોતે જે કાળમાં અને જે જનમંડળમાં થઈ ગયોછે, તેની
સ્થિતિ પણ ધ્યાનમાં લેવી જોઇએ. એમ ન કરીએ તો એની
તુલના વાજબી કરી કહેવાય નહિ. દરેક સમયમાં અને દરેક જનમંડ-
ળમાં ગુણ દુર્ગુણનું ધોરણ ખાસ જૂદું જૂદું હોય છે. જે કૃત્ય આજ

આપણને ઘણુંજ નહારે અને અપકીર્તિ ભર્યું લાગતું હોય, તે આ-
જ સો વર્ષ પછી આજરૂ ભર્યું ગણાતું થાય. સુધરેલા લોકોના
દુર્ગુણો જંગલી લોકોના દુર્ગુણો કરતાં ચોક્કસ હોતા નથી. માત્ર
એટલું કે એ દુર્ગુણો ઉપરથી ઢાંકવાનો ડાળ કરવો ફીક લાગતો હોય
તો તે ઢાંકવામાં આવે છે. ખરાબ વર્તનનાં માણસો પણ સદ્ગુણી
કહેવડાવવાનો પ્રયત્ન કરીને સદ્ગુણી ગ્રેષ્ઠનાં અંગીકાર કરતાં હોય
એમ જણાય છે. ઇંગ્લાંડની ગાદીએ જ્યારે જ્યોર્જ રાજાઓ હતા,
ત્યારે ઇંગ્રેજો લાહોર દરબારના અમીરોની પેઠેજ છડેચોક ખુબ દાડ
પીતા. ઇંગ્રેજોમાં કહેવત તરીકે બોલાતું “અમીરના જેવો પીધેલો”
એ વાડબજ અઢારમા સૈકામાં ઇંગ્લાંડમાં અમીર વર્ગની આદનો ફેવી
હતી, તે ફીક બતાવે છે. પરંતુ હાલ એ રિવાજ બદલાઈ ગયો છે,
અને ઇંગ્રેજોમાં દાડનો પ્રચાર ઓછો થયો છે, અગર તો છડેચોક ન
પીતાં શુભ રીતે પીવાય છે. સ્ત્રી પુરૂષના સંબંધ પરત્વે પંજાબની
નીતિ ઘણીજ હલકી હતી, તથાપિ સ્ત્રીખ લોકો એવું બહાનું બતાવી
શકે કે સ્ત્રીઓની હાલત ઉતરતી હતી. કેળવણી અગર લોક
વિચારને લીધે જેમ પશ્ચિમ યુરોપમાં ગણાય છે, તેમ પંજાબમાં
સ્ત્રીઓ કદીએ ઉચી ગણાતી નહિ; અને આવા જનમંડળમાં પુરૂષો
તથા સ્ત્રીઓ તરફથી પરિવ્રતાઈની ઉચ્ચ મનોવૃત્તિની આશા રખા-
યજ નહિ. પરંતુ હાલનાં લખાણોની શહાદત ઉપર વિશ્વાસ રાખીએ
તો પારીસનું હાલનું જનમંડળ ઇ. સ. ૧૮૩૦ ના પંજાબના જન
મંડળ જેવુંજ તદન બગડેલું છે. મહારાજ રણજીતસિંહ જ્યારે હોળી
ખેલતો હતો ત્યારે લાહોરના બજારોમાં શરમભરેલો દેખાવ નજરે
પડતો; પરંતુ એ દેખાવ હાલ ઇ. સ. ૧૮૯૨ માં લંડનમાં પિંકડી
લીમાં રાત્રે બનતા દેખાવ કરતાં વધારે શરમ ભરેલા ન હતા

રાજકીય બાબતમાં પણ રણજીતસિંહની તુલના કરતાં સમય અને જનમંડળની સ્થિતિ યાદ રાખવાં જોઈએ. દરેક સાંખ સરદારને જીલમ, દગો અને લોભ એ તો મુખ્ય જરૂરનાં હતાં. અંધમ થઈ ગયેલા અને ખવાઈ ગયેલા જનમંડળમાં દરેક માણસને પોતાના પર આવેલા હુમલાથી બચવાને અને પોતાના જન માલતું રક્ષણ કરવાને તત્પર રહેવા સાથે એની જરૂર પડતી.

મહારાજ અને દરબારીઓએ લશ્કરી અને રાજકીય બાબતમાં બળ અને દગો ફટકો વાપર્યો છે, આ બનાવને તેઓની રહેણી અને જનમંડળ તરફ જોતાં ધણાજ સાધારણ ગણવા જોઈએ. એમને એમ વર્ત્યા વગર ચાલેજ નહિ એવું હતું. પોતાના પંજા અને દાંત વાપર્યા સાથે જો કોઈ સિંહને ઠપકો દેવાય તોજ આવા વર્તન સાથે મહારાજને ઠપકો દેવાય. આજે પણ અફઘાનીસ્તાનનો અમીર રણજીતસિંહને ધોરણેજ પોતાના દેશમાં રાજ ચલાવે છે. આ અમીર ઇંગ્લેન્ડ રાજ્યનો ખાડિયો મિત્ર છે, છતાં ઇંગ્લેન્ડ સરકાર એને લગાર પણ ઠપકો આપતી નથી. કારણ કે આવી જંગલી પ્રજાઓને માટે ધણા કરડા ઉપાયોની જરૂર છે, એમ સરકાર જાણે છે. કોઈ પ્રજા કાયદાથી અંકુશમાં રહે છે, અને કોઈને જલાદની તરવાર અગર શંસી વશ કરી શકે છે. મહારાજ રણજીતસિંહના ગુણાવગુણની તુલના કરતાં ઉપર કહેલી બાબતોનો પુખ્ત વિચાર કરવો જોઈએ; અને એનું મહત્વ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.

અમે રણજીતસિંહને માત્ર એક શરવીર પુરૂષ અને રાજ્યકર્તા તરીકે ચિતરવાને શક્તિમાન થઈએ છીએ. વિરલા મેનુષ્યોની ધૃતિ-હાસમાં ઘણીજ માનપ્રદ નોંધ રખાય છે, અને તેઓ નિર્વિવાદ

રીતે મહાન પુરુષ થઇ ગયા એમ ગણાય છે. જે આપણા મન-
માંથી રણજીતસિંહનો પ્રતિકૂલ અભિપ્રાય કાઢી નાંખીએ અને
શ્દીને અનુસરતા સદ્ગુણોને ધ્યાનમાં ન લેતાં માત્ર જે વિરલા
ગુણોવડે માણસ બીજા માણસો કરતાં શ્રેષ્ઠ થઇ પડે છે, તેવા
ગુણોનેજ લક્ષમાં લઇએ તો રણજીતસિંહ એક મહાન પુરુષ ગ-
ણવાને યોગ્ય હતો એમ સિદ્ધ થાય છે. એના જેવી તરંગીઅત પા-
મેલા માણસોમાં હોય તેવા, અને તે કાળમાં પ્રસરેલા હલકા અને
સાધારણ દુર્ગુણો એનામાં ધણા હતા; છતાં પોતાની લશ્કરી ખુ-
દ્દિથી મેળવેલા મુલકપર એણે એવી રીતે રાજ્ય કર્યું છે કે જેથી
એની ગણના તે સૈકાના સધળા રાજનીતિજ્ઞ માણસોની પ્રથમ પં-
ક્તિમાં થાય છે.

મહારાજનાં સધળાં લક્ષણોમાં સ્વાર્થપરાયણતાનું વિશેષ પ્રા-
બલ્ય હતું. એના કોઈ પણ સરદારને એ ચહાનો હતો, અગર ઉપ-
કારની નજરે નેતો હતો, એમ કહી શકાયું નથી. જે આ બાબ
તને કોઈ પણ અપવાદ હોય તો તે જમાદાર ખુશાલસિંહ હતો.
એ સરદાર ઉપર એની મમતા હતી; પરંતુ આ માણસ આછી
શક્તિનો અને નીચ આદતોવાળો હતો. પોતાના નોકરોની સાથે
આવી વર્તણૂક હોવા છતાં પણ રણજીતસિંહ તરફ એઓ એને
ધટે નહિ એવા વફાદાર હતા. કુપુરથલાના સરદાર ફૂતેસિંહની તરફ
રણજીતસિંહ દોસ્તીનું ધણુંજ ડોળ ઉઘાડી રીતે બતાવતો. અતુટ
મૈત્રી બતાવવાને એણે એની સાથે પોતાની પાંચડી અદલબદલ કરી
હતી. આ સરદાર એના વાવટા નીચે વીશ વર્ષ સુધી લલચ્યો હતો.
આટલું છતાં પણ રણજીતસિંહે એની જગીર લઈ લેવાનો પ્રયત્ન
કર્યો હતો. સરદાર હરિસિંહ નળવો ખાલસાના સ્તંભ જેવો ધ-

જોન નિડર સેનાપતિ હતો. રણજીતસિંહનીજ નોકરીમાં અશ્વધાનો જોડે લડતાં એ મરાયો હતો. એનું મરણ થયું કે તરતજ રણજીતસિંહે એની મોટી જગીર સંઘળી કબજે કરી લીધી, અને એના દીકરાઓને લગભગ ગરીબ કરી મૂક્યા. દોલત અને પદવી વંશપરંપરા ઉતરે એ એને પસંદ નહતું. રોમનો રાજા ટારકવીનીઅસ મુપરબસ જેમ પોતાના બગીચામાં જે ફુલઝાડ ઉંચું વધ્યું તેને કાપી નાખતો તે પ્રમાણે પોતાના દરબારમાં જે જે સરદાર જખરા થાય તેમને નરમ કરવા એ એનો સિદ્ધાંત હતો. એ સૈકાનાં શરૂ વર્ષોમાં સરદાર ફૂતેસિંહ કલીઆનવાળો જખરામાં જખરા સીખ સરદાર હતો. એક વખતે વઝીરાબાદમાં રણજીતસિંહે એ સરદારને કહ્યું કે આપનું લશ્કર એક બાજુએ જૂડું ઉભું રાખો એટલે હું તે કેટલું છે તે જોઈ શકું. ત્યાં જેટલું લશ્કર હતું તેનો ઘણો મોટો ભાગ સરદાર ફૂતેસિંહના વાવટા સાથે ગયો. આ જોઈને એને ઘણું ખોટું લાગ્યું. રણજીતસિંહના જેવા અદેખા સ્વભાવવાળા માણસને અદેખાઈ ઉત્પન્ન થવાને આટલું બસ હતું. પછી તરતજ ઇ. સ. ૧૮૦૭ માં નારાયણગઢના ઘેરા વખતે સરદાર ફૂતેસિંહ મહારાજની જોડે મુખ્ય સેનાપતિ તરીકે હતો. એક પખવાડીઆ સુધી ઘેરા ઘાલ્યા છતાં પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. ત્યારે મહારાજાએ ફૂતેસિંહને એના આજસ સાથે ઠપકાની પેઠે વ્યંગમાં કહ્યું કે, સરદાર ફૂતેસિંહને રણસંગ્રામમાં લશ્કરની સાથે જવા કરતાં અમારી હજુરમાં રહેવું વધારે પસંદ પડે છે. આવા અયોગ્ય વ્યંગથી સરદાર ફૂતેસિંહને ગુસ્સો આવ્યો, અને કિલ્લામાં ભગદાળું પાડીને એકદમ હલ્લો કર્યો. પરંતુ આ જગા વિકટ હતી તેથી એને પાછું હટવું પડ્યું, અને એમ કરતાં એ મરાયો. આ પ્રમાણે મહારા-

જાએ પોતાના પ્રતિસ્પર્ધાને ખસેડ્યો, અને એની જગીર ખીજ સરદારને આપી.

સઘળી સીખ મિસલોમાં રામધડીઆ મિસલ એક ઘણી બળવાન મિસલ હતી. રણુજીતસિંહે જ્યારે એને તોડવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યારે એણે એ મિસલના આગેવાન સરદાર જોધસિંહ ઉપર ધણુંજ હેત બતાવવાનો ઢોંગ કર્યો. મેને એ મિસલની જોડે દોસ્તીનો કરાર કર્યો અને અમૃતસરના દેવળમાં આદિગ્રંથની હજુરમાં એ દસ્તાવેજ ઉપર અબલુ રાજાઓની પેઠે પોતાની હથેળીને ફેસરના રંગમાં બોળીને છાપ મારી. કેટલાંક વર્ષ સુધી રણુજીતસિંહે આ દોસ્તી નિભાવી, કારણ કે સરદાર જોધસિંહ એનો એકનિષ્ઠ અનુયાયી થયો હતો, અને એતું લશ્કર ઘણી સ્વારીઓમાં ઉપયોગી થઈ પડ્યું હતું. પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૧૬ માં સરદાર જોધસિંહનું મૃત્યુ થયું હતું, તેથી મહારાજને તક મળી. એના વારસોને નાઘોન અગાડી વારસા સંજ્ઞાથી ગોઠવણ કરવાને બહાને પોતાનીહજુરમાં બોલાવ્યા. સત્કાર કરવાનો તંબુ લશ્કરથી ઘેરી લઈને એમને બંદીવાન કર્યા અને પછી અમૃતસર ચઢાઈ કરીને રામધડીઆની બધી જગીર લઈ લીધી.

વઝીરાબાદના પ્રખ્યાત શત્રુવીર સરદારની સાથે પણ રણુજીતસિંહ આ પ્રમાણે વર્ત્યો. એ સરદારનું નામ પણ જોધસિંહ હતું. મહારાજને લાગ્યું કે એ સરદાર ઘણો બળવાન છે, અને એના ઉપર હુમલો થાય એમ નથી. એથી એને દોસ્તીદાવે લાહોર બોલાવ્યો. વહેમ આવવાથી એ સરદાર પોતાની સાથે ધણું લશ્કર લઈને આવ્યો. રણુજીતસિંહે એ લશ્કર પાછું મોકલી દેવાની વિનંતિ કરી.

એ સરદાર મહા ટેકીસો હતો અને હું બીહીને લશ્કર રાખું છું એમ ન દેખાય માટે એણે માત્ર પચ્ચીશ માણસ રાખીને બાકીના લશ્કરને રજા આપી. બીજે દિવસે એટલાં થોડાં માણસો સહિત એ દરબારમાં ગયો, અને તે પોતાનાં માણસોને પણ બહાર મૂકી ગયો. મહારાજાએ એતું ઘણું સન્માન કર્યું. મુલાકાત દરમ્યાન એકાએક મહારાજાએ ઉઠીને પોતાનાં માણસોને એ સરદારને પકડી લેવાને ઇશારત કરી. પરંતુ આ સરદારે પોતાની તરવાર મ્યાનમાંથી કાઢીને કહ્યું કે હું કદિ જીવતો નહિ પકડાઉં, અને શત્રુો કદિ પણ પીઠ નહિ બતાવું; આવી જાગ્રો એની આવી હિંમતને લીધે મહારાજા ઉપર ઘણી સારી અસર થઈ અને એ સરદારને કિંમતી બક્ષીસો, આખરૂં અને વધારે જાગીર આપીને વિદાય કર્યા. આટલે સુધી તો આ વાત સરદારને તેમજ રણજીતસિંહને આખરૂં ભરેલી છે; પરંતુ થોડી મુદત પછી સરદાર જોધસિંહ નાની ઉંમરના પુત્ર મૂંડીને મરણ મામ્યો. આ વખતે એણે એની સવળી જાગીર લઈ લીધી. સરદાર જોધસિંહનો મોટો છોકરો લાયક ઉંમરનો થાય ત્યારે વઝીરખાદ પાછું આવવાનું એણે વચન આપ્યું હતું, પણ આ વચન તેણે પાળ્યું નહિ. કદાચ વચન આપતી વખતે પણુ એ વચન પાળવાની એની ઇચ્છા નહિ હોય.

સરદારોથી પોતાની પાસે વધારે દોઢત હોય એમ ઉઘાડું જણાવાતું નહિ. બટાલાના યુવાન સરદારો પોતાની બહેનને સરદાર શેરસિંહ જોડે પરણાવી, ત્યારે એ કુટુંબોએ લગ્ન પ્રસંગે બે લાખ રૂપીઆ ખરચ્યા. શુબરાતવાળા પરગણામાં આવો લગ્ન સમારંજ

પ્રથમ કદિ થયો નહોતો. કન્યાની માએ કોઈને મોઢે પુલ મારી હશે કે અમારે ત્યાં તો એ કોઠાર ભરીને રૂપીઆ છે. રણજીતસિંહે જ્યારે આ બધી વાતો જાણી ત્યારે એણે તરત એ સરદારને કહાવ્યું કે જે કુટુંબો લગ્નમાં આટલું બધું ખર્ચ કરી શકે તે મને રૂ. ૫૦૦૦૦ ખંડણીના પણ આપી શકે. આ પ્રમાણે એમની પાસેથી આટલા રૂપીઆ પડાવ્યા.

આટલો લોભી હોવા છતાં રણજીતસિંહ ધાતકી અને લોહીનો તરસ્યો નહોતો લડાઈમાં જીત મળ્યા પછી અગર કિલ્લો તામે થયા પછી સામા લોકોએ એને જીતતાં ગમે જોટલી જહોમત આપી હોય તોપણ જીતાયેલા શત્રુઓને નરમાશ અને માયા દેખાડતો. એના દરબારમાં એણે જેમની જાગીરો લઈ લીધી હોય એવા ઘણાએ સરદારો હતા. એવા લોકોને યોગ્ય નોકરી આપતો, એઓ દૈવને વશ થઈને એના તાબામાં રહેતા. પૂર્વ તરફના લોકો જે બન્યું તે બનવાનું જ હતું એમ માનનારા છે, અને તેથી ગમે તેટલું તુકસાન થયું હોય તોપણ તેમ થવાનું જ હતું, અને મિથ્યા નહોતું જ થવાનું એમ જાણીને ચિત્તને શાંત રાખે છે. આ પ્રમાણે જે જે મિસલ અને સરદારોને એણે જીત્યા હતા, એઓ બરોગરીઆ અને પ્રતિસ્પર્ધા મટીને આમરસર એના તાબેદાર થઈ રહ્યા હતા. આ પ્રમાણે એના દરબારમાં ઘણા મુસલમાન, ખાન અને અમીરો હતા. ગુરુગોવિંદસિંહ તો આ લોકોને ટુંકાજ કરી દે, પરંતુ રણજીતસિંહે ડહાપણ વાપરીને એઓને પોતાની પાસે રાખ્યા હતા. એમના રહેવાથી પશ્ચિમના પ્રાંતોમાં એની સત્તા વિશેષ પ્રગળ બની હતી. શીઆલ, લેઆ ડીવાંના અને બરત જાનના મુખ્યમાનોના આગેવાનોના તેમજ મુલ-

તાનના નવાખ મુઝાફરખાનનું કુટુંબ આ પ્રમાણે મહારાજના આગ્રય નીચે રહેલું હતું.

દુનિયામાં સૌથી પ્રખ્યાત હીરો-કોહીનુર, અને તે કાળમાં કોહીનુરના જેવીજ પ્રખ્યાતી પામેલી પેશાવરના અશ્વધાન મુખ્યાની ઘોડી લેલીએ એમના હાથમાં શી રીતે આવ્યા, તે વાત રણુજીતસિંહનો સ્વભાવ કેવો મમતી અને ગમે તે કામ કરવામાં આગ્રહ ન ખાય એવો હતો, એ ખતાવનારાં સર્વોત્તમ ઉદાહરણ છે. આ બાબત રણુજીતસિંહના સ્વભાવને લગતી હોવાને લીધે ઐતિહાસિક વિષયનાં પ્રકરણો કરતાં આ પ્રકરણનેજ વધારે અતુકૂળ છે, માટે તે અહીંજ લખીએ છીએ.

કોહીનુર તો જગજહેર છે, એટલે એનું વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. મહાભારતવાળા પાંડવોની પાસે એ હીરો હતો એમ મનાયલું છે, અને શ્રીકૃષ્ણ તથા સત્રાજીત યાદવની પાસે પણ એ હતો. ત્યાર પછી એક સોળમા સૈકાના ઇતિહાસમાં એનું નામ જોવામાં આવે છે. દિલ્લીના શાહજહાન અને ઐરંગઝેબ પાદશાહોના તખ્તનો આ હીરો મુખ્ય શણગાર હતો. ત્યારબાદ લુટારાના સરદાર નાદિરશાહે જ્યારે દિલ્લી લૂટ્યું ત્યારે તેના હાથમાં કોહીનુર ગયો હતો. નાદિરશાહનું ખુન થયા બાદ એ હીરો અહમદશાહ અબ્દલ્લીના હાથમાં આવ્યો, અને છેવટે ઇ. સ. ૧૮૧૩ માં જ્યારે રણુજીતસિંહને એ હીરો લઈ લેવાનો પ્રસંગ મળ્યો, ત્યારે એ શાહસુજાના કબજામાં હતો. અશ્વધાનીસ્તાનના આ રાજાને એના ભાગે ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યો હતો, તેથી તેખંજીમાં તેના શરણે આવ્યો હતો. અશ્વધાનીસ્તાનની ગાદીએ ચઢી બેસનાર રાજાની વિરૂદ્ધ વાપરી શકાય એવું

આ સાધન-શાહસુળ-પોતાના દેશમાં આવ્યું જાણી મહારાજએ રાજકીય કારણોને લીધે અને સુખ્યત્વે કરીને પ્રખ્યાત હીરો લેવાની ધાનત હોવાને લીધે એને લાહોરમાં આશ્રય આપ્યો. સીખ ખખર લખનારાઓ લખે છે કે શાહસુળની બેગમ શાહબેગમે મહારાજને કહેણ મોકલ્યું હતું કે જો આપ મારા પતિને આશ્રય આપશો, અને પેશાવરનો મુઘો ફતેખાન જે અમારો કટ્ટો શત્રુ છે, તેને સોંપી નહિ દો તો તમને કોહીતુર નજર કરીશું. મહારાજએ આ માગણી તત્કાળ સ્વીકારી, અને આ પદબ્રષ્ટ રાજને ઘણાંજ માન આપી સાથે લાહોર લાવવાને પોતાના વિશ્વાસુ સરદાર મોહમમદને મોકલ્યો.

શાહસુળ જૂદી વાત કહેછે, કે ત્યાં સુધી એને લાહોરમાં તેડી આણીને એને માટે તૈયાર રાખેલા ઘરમાં ઉતારે આપ્યો ત્યાં સુધી કોહીતુરનું નામે કોઈ બોલ્યું નહોતું. ત્યાં રહ્યા બાદ રણજીતસિંહે એકદમ પોતાનું માણસ મોકલીને કોહીતુરની એકદમ ખુલ્લી રીતે માગણી કરી. બિચારા શાહસુળએ કહ્યું કે જો હીરો મારી પાસે નથી. રણજીતસિંહે ફરી માગણી કરીને કહેવડવ્યું કે એના બદલામાં હું ઘણી જગીર આપીશ; પણ શાહસુળએ કહ્યું કે જો હીરો કોઈ શાહુકારને ત્યાં ગીરે મૂક્યો છે; અને બ્યારે આપણી વચ્ચે દોસ્તી વધશે, અને જર જમીનથી વધારે મક્કમ થશે, ત્યારે એ શાહુકારને ત્યાંથી છોડવી આણીશું. રણજીતસિંહને આથી ગુસ્સો ચઢ્યો. ગુસ્સાના આવેશમાં પૂર્વ તરફના પેરોણાગતના ધર્મ પણ તે ભૂલી ગયો. એણે શાહસુળના ઘરની ચોતરફ ચોકી પહેરા મૂક્યા અને ઘરમાંથી બહાર નીકળનાર દરેક માણસના ઝાડા લેવા શરૂ કર્યા,

અને અંદર ખોરાક જતો બંધ કર્યો. શાહસુજનએ પોતાના અધ્યાન મિત્રોને પાંખળ ઉપર સ્વારી કરીને પોતાને છોડાવવાને માટે લખ્યા હોય એવા ખોટા કાગળ ઉભા કર્યા, અને પોતે પકડ્યા હોય એવો ડોળ કર્યો.

શાહસુજનને ગોવિંદગઢમાં કેદ કરવાની ધમકી દીધી. વારંવાર માગણી કરીને એને કંટાળી નાંખ્યો. એતું કુટુંબ અને નોકર ત્યાહરો અર્ધા ભૂખે મરી ગયાં; અને એને જ્યારે લાગ્યું કે વધારે વાર હઠ કરવાથી એને ઠાં તો કેદ કરશે, અગર એતું મોત આવશે; ત્યારે બપોળે મહીના સુધી હઠ કર્યો બાદ બિચારા શાહસુજનએ-જો રણજીતસિંહ સોગન ખાધને એના મિત્ર થાય, અને એતું રક્ષણ કરે, તો-કેહીતુર આપવાતું વચન આપ્યું. મહારાજનએ આદિઅંધના અને દશમા ગુરના અંધના સોગન ખાધને એક લેખ કરી આપ્યો કે હું શાહસુજનનો હમેશને માટે મિત્ર થાઉં છું, અને એને કાપુલની ગાદીએ બેસાડવાને પ્રયત્ન કરીશ. આ દસ્તાવેજ થયા પછી શાહસુજનએ રણજીતસિંહને જાતે આવીને કેહીતુર લખ જવા આમંત્રણ કર્યું. રણજીતસિંહ થોડા હજુરીઆઓની સાથે શાહસુજનને મહેલે ગયો. સઘળા ચુપાચુપ બેઠા, એક કલાક સુધી આમ બેસી રહ્યા પછી મહારાજનએ પોતાના આ તવા મિત્રને-ખરૂં કહીએ તો કેદીને-પોતાને આવવાતું કારણ કહ્યું. શાહે પોતાના નોકરોને હીરો લાવવાનો હુકમ કર્યો. એક પોટકું આપ્યું, અને છોડ્યું. મહારાજ પોતે જ હીરો લેવાને તકથી રહ્યા હતો તેજ તે છો એવું જોયું કે તરત લઈ લીધો અને ઉડીને ચાલવા માંડ્યું. શાહસુજનને સક્ષાત્ અકરામ કરવા પણ ઉભો રહ્યો નહિ. આટલેથી પાત્યું નહિ. થોડા વખત પછી

એને ખખર પહી કે શાહની પાસે ખીનું કિંમતી જવાબીર છે. એથી એણે પોતાની એક રાણી અને સરદાર બાઇ ગમસિંહને શાહસુ-
જને ઘેર મોકલ્યાં, અને જનાના સુદ્ધાં જડતી લધને જે કિંમતી
માલમ પડે તે લાવવાનો હુકમ કર્યો. આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું.
કહે છે કે રાણીએ શાહની લોડીઓ અને પડે યેગમના શરીરની
પણ જડતી લીધી, અને એમનું જે જે કિંમતી હતું તે સર્વસ્વ
મહારાજએ લઇ લીધું.

ઇ. સ. ૧૮૪૯ સુધી કોહીનુર લાહોરમાં રહ્યો આ સાલમાં
પંજાબ ખાલસા કર્યું ત્યારે ઈંગ્લાંડનાં મહારાણી સાહેબને કોહીનુર
તામે થવાની નિશાની દાખલ નજર કરવામાં આવ્યો. ઇંગ્રેજ લોકોને
સીખ લોકોએ જે યુદ્ધ કરવાની ફરજ પાડી હતી, તે યુદ્ધમાં એ
લોકો હારવાને લીધે એ હીરા પર જીતનાર તરીકે ઇંગ્રેજનો હક્ક
હતો. આ વાત કોરાણે મૂકીએ તોપણ દિલ્લીની ગાદીનાં હક્કદાર
અને વારસ તરીકે કેસરેહિંદ એ હીરાનાં ખરા માલિક હતાં.

પ્રખ્યાત ઘોડી લૈલીની વાત દુકાણમાં કહેવાય એવી છે. એ
ઘોડી પોતાની ખુબસુરતીને માટે આખા અરધાનીસ્તાન અને પં-
જાબમાં મશહૂર હતી. ઇ. સ. ૧૮૨૬ માં એ ઘોડીની માગણી
કરી હતી. એણે એ ઘોડી આપવાની કહી. એ સમયે ખલીફા
સૈયદ અહમદ પેશાવરના ડુંગરામાં સીખ લોકોની સામે જીહાદ
ઉઠવવાને ઉશ્કેરણી કરતો હતો. રણજીતસિંહે તરતજ સર્વોત્તમ સી-
ખ સરદાર બુદ્ધિસિંહ સિંધનવાલિયાને એના ઉપર હુમલો કરવાને
અને લૈલી લેવાને મોકલ્યો. બન્ને બાજુ ધણાં માણસો મરાયાં છતાં
એણે દુશ્મનોને હરાવ્યા એ જ્યારે પેશાવર પહોંચ્યો ત્યારે લૈલી મ-
રણ પામી છે એવું એણે સાંભળ્યું; પરંતુ જ્યારે એ લાહોર પામે

આવ્યો ત્યારે એને ખબર પડી કે એ વાત જૂઠી હતી. તરતજ કુ-
માર ખરકસિંહના ઉપરીપણા નીચે બીજું લશ્કર મોકલવામાં આ-
વ્યું. એ લશ્કરને હુકમ હતો કે લૈલીને વેચાતી અગર જીલમથી
લેવી; અને તે છતાં પણ ન આવે તો પેશાવરની સુબેદારી પરથી
ચારમહમદને ખરતર કરવો. કુમાર પેશાવર પહોંચ્યો. ચારમહમદને
લાગ્યું કે જો ઘોડી આપું તો મારી આવજ જાય; તેથી એ ડુંગ-
રામાં નાઠો. ખરકસિંહ આઠ મહિના સુધી પેશાવરમાં રહ્યો અને
સરદાર સુલતાન મહમદખાનને પેશાવરનો સુબો બનાવીને પોતે
પાછો આવ્યો. સીખ લશ્કર અટકથી અગાડી નહિ ગયું હોય
એટલામાં તો ચારમહમદ પાછો આવ્યો, અને નવા સુબાને હાંકી
કહાડ્યો. અટકના સીખ લશ્કરના સેનાપતિ જનરલ વેન્ટ્યુરાને
મહારાજાએ ઘોડી લાવવાનું આ કામ સોંપ્યું. એને કહ્યું હતું કે
તે જે કાંઈ કિંમત માગે તે આપવી, પણ જો ના કહેવામાં આવે
તો લડાઈ ફરી ચાલુ કરવી. ચારમહમદ રણુજીતસિંહને જવાબ
આપવાનાં ગદલાં તલ્લાં કરતો હતો, તેટલામાં ખલીફ સૈયદ અહમદે
ડુંગરાઓમાંથી ઉતરી આવીને પેશાવરની ઉત્તર તરફનાં ગામડાં
લૂટવા માંડ્યાં. એને હાંકી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરતાં લડાઈ થઈ તેના
ચારમહમદ મરાયો. આમ છતાં પણ લૈલી મળી નહિ. જનરલ-
વેન્ટ્યુરાએ સૈયદ અહમદને હરાવ્યો અને પેશાવર અગાડી છાવણી
નાખી તથા સુલતાન મહમદખાનની પાસે લૈલીની માગણી કરી. જો
ઘોડી આવે તો પેશાવરની સુબેદારી પર બહાલ કરવાની લા-
સત આપી. આમ છતાં પણ સુલતાન મહમદે એના બાઇની પે-

ઠેજ નેપાળે તેટલાં બહાનાં કહાડ્યાં છેવટે એના મહેલમાં એને ઘેરી લીધો અને ઘોડી આપે ત્યાં સુધી કેદ કરવાની બીક બતાવી ત્યારેજ અંતનો બદલો મળ્યો. જનરલને એ ઘોડી મળી. એને લાહોર લઈ જવામાં આવી; અને મહારાજને ઘોડી મળી તેથી ધણો ઉત્સવ કર્યો.

અમુક વર્ષો કાલે નહિ છેતરે એ કહેવાતું નથી, તેથી ખરે ખરી એજ ઘોડી આપી કે બીજી એ હજી પણ શક ભરેલું છે. ઇ. સ. ૧૮૭૧ માં જ્યારે મહારાજ ગવર્નર જનરલની મુલાકાતે આવ્યા, ત્યારે લૈલી નામનો તપખીરીઆ રંગનો ઘોડો બતાવવામાં આવ્યો હતો. જ્યારે હુગલ લાહોર ગયો હતો ત્યારે એની વિનંતિ ઉપરથી એને એ પ્રખ્યાત ઘોડો દેખાડવામાં આવ્યો હતો. મહારાજએ કહ્યું હતું કે એની કિંમત સાઠ લાખ રૂપીયા અને બાર હજાર માણસ પડીશે. મતલબ કે એને માટે થએલી લડાઈમાં એટલો ખર્ચ થયો છે અને એટલાં માણસ મુઆં છે. હુગલના વર્ણન પ્રમાણે એ ઘેરા રાખેલી જેવા અને કાળી છાંટવાળા રંગનો હતો. એના પગમાં સોનાનાં કલ્લાં પહેરાવ્યાં હતાં, અને એના ઉપર કિંમતી ઝુલો ગાંઠેલી હતી. પેશાવરથી મહામુકેલીએ આણેલો આજ ઘોડો હતો એમ બેન્ટગુરાએ હુગલને કહ્યું હતું. પરંતુ સીખ શોદનાં લખાણોમાં લૈલી એ ઘોડો નહિ પણ ઘોડી હતી, એમ માલમ પડે છે; અને નામ ઉપરથી પણ એ ઘોડી હોય એમ જણાય છે. આ પ્રમાણે જો કે લૈલી એ ઘોડો હતો કે ઘોડી એ શુભવર્ણીમાં રહી ગયું છે, તો પણ એટલું તો નક્કી છે કે દ્રોણનો નાશ થયો ત્યારથી અત્યાર સુધી

લૈલી જેવો બીજો એક પણ ઘોડો નથી થઈ ગયો કે જેને માટે આટલી પંચાત થઈ હોય, અને જેને માટે થએલી લડાઈઓમાં આટલા બધા બહાદુર યોદ્ધાઓનો ધાણ વળ્યો હોય. લાકડાનો ઘોડો બનાવીને દુશ્મનો તેમાં પેશીને દ્રોણમાં પેઠા હતા એ પ્રસિદ્ધ છે. મહા રાજા રણજીતસિંહ ઘણાજ નિશાળાજ હતો, અને વારંવાર ઘણા કેરી દારૂ પીતો. આ દુર્વ્યસનેજ એનો અંત આણ્યો હતો. હિંદુસ્તાનના ઘણા રાજાઓનો આ દુર્વ્યસનેજ ધાણ કાઢ્યો છે. રાજાઓ લોક વિચારની બીલકુલ દરકાર રાખ્યા વગર આવાં દુર્વ્યસનમાં પડે છે કેમકે તેમના રાજ્યમાં તેમને આવા દુર્વ્યસનથી દૂર રાખે એવો લોક વચાર બીલકુલ પ્રબળ નથી.

પોતાના સ્વદેશીઓની નિંદા કરવામાં હોંશીલા કેટલાક ઇંગ્લેન્ડ લખનારાઓ કહેછે કે ઇંગ્લેન્ડ લોકોએ હિંદુસ્તાન જીત્યું ત્યાર પહેલાં હિંદુઓ તદ્દન નિર્વ્યસની હતા, અને દારૂ પીવાના ખૂરાબ્યસનને પરદેશીઓએ આ દેશમાં દાખલ કર્યું. આ વાત પંજાબ અને તેમાં પણ સૌખ લોકોને લાગુ પડતી નથી. તેઓ પ્રથમથીજ ખુબ પીનારી જાત છે. ગયા પ્રકરણમાં જે વર્ણન છે તે કાળે સૌખ લોકોને ઇંગ્લેન્ડ લોકનું નામ માત્ર પણ જાણવામાં નહોતું. પતીઆલાનો રાજા અમરસિંહ ઇ. સ. ૧૭૮૧ માં દારૂથીજ મરી ગયો હતો. એનો બાપ શાહૂલસિંહ ઇ. સ. ૧૭૫૩ માં, તેમજ એનો નાનો બાઈ લાલસિંહ પણ એજ દુર્વ્યસનથી મરી ગયો હતો. ઘણું કરીને દરેક મોટા કુટુંબમાં જેવા જઈએ તો આવા દાખલા નીકળે. તરવાર અગર સીસો એ જે વસ્તુઓજ ખાલસાના ઉમરાવોનો ધાણ કાઢનાર હતી.

મહાગાન રણજીતસિંહને માટે ખાસ મનપસદ દારૂ ગાળવામાં આવતો હતો. અનાજના કહોવાણુમાથી એ દારૂ ગાળતા એમાં માંસ-રસ, અરીણુ, કસ્તુરી અને ખીખં ઘણાં વમાણુ ઉમેરતા. આ દારૂ ધણુજ જલદ થતો. દરરોજ સાંજે અને રાત્રે રણજીતસિંહ આ દારૂ બેહદ પીતો. એના દગ્ગારીઓ એને ખુશ કરવાને એની જોડે પીવામાં સાંભીલ થતા, અને એ બધા પણ એના જોવાજ નિશાળાજ થઈ ગયા હતા. માત્ર મુસલમાન ફકીરો જ એની હજુરમાં હતા તેઓ પીતા નહિ. રણજીતસિંહ આ પ્રમાણે પીતો એમાં કશું નવાઈ જેવું નથી. એ કાળે આમ પીવાનો રિવાજ હતો. એટલો દારૂ પીતો તોપણ મહારાજાનીમેલે બરોબર વખતે કામદાજ કરવાને શક્તિવાન હતો. એના દગ્ગારમાં આવનાર દરેક પરદેશી એની ખુદ્દિ, નવું જાણવાની ધણીજ ઉત્ક્રિષ્ટ આકાંક્ષા અને એનું સામાન્ય જ્ઞાન જોઈને છક થઈ ગયો છે. ખીખં દેશોનાં રીત રીવાજ અને રાજ બધારણુ વિષે વાતચીત કરવાનો અને યૂરોપનાં લશ્કર તથા લડાઈઓ સંગી હકીકત જાણવાનો એને ઘણોજ શોખ હતો. ખુશ કરીને પરદેશીઓ તરફ એની રીતભાત સામા માણસને ખુશ કરે એવી હતી. એના વખતમાં લાહોર ગયેલા ધણુ મુબારકોએ પોતાના અહેવાલ લખ્યા છે. એ અહેવાલ ઉપરથી પોતાની પાસેના માણસોનું ચિત્ર રણજીતસિંહ કેવું હરી લેતો હતો, એ ખુલ્લું જણાય છે.

ઇતિહાસમાં દૃઢ રાજકર્તા તરીકે અને યુદ્ધકૌશલ્યમાં પ્રવીણ તરીકે પ્રખ્યાતિ પામેલા ધણુખગ નરોની પેઠે રણજીતસિંહના ઉપર સ્ત્રીઓનું ધણુંજ ચલણુ હતું. ધંનખની સ્ત્રીઓની રીતભાત અને

નીતિ સંબંધી સામે વિચાર ઉત્પન્ન થાય, એવો એનો જાતિઅનુ-
ભવ નહતો. એની દાદા માઇદેશજીને એના બાપે એક બ્રાહ્મણ જોડે
દુરાચાર કરવા માટે મારી નાખી હતી. રણજીતસિંહે પોતે પણ
પોતાની મા રણી રાજકુંવર-જે માઇ માલવાઈ કહેવાતી, તેને એ-
વાજ કારણે પોતાને હાથે મારી નાખી હતી એમ કહેવાય છે.
એની પોતાની રણીઓ અને રખાતોને માટે પણ એવી નહારી વાતો
કહેવાય છે આ બાબત એટલી તો નહારી છે કે અમે એને માટે આ
જગાએ કાંઈ વધારે લખી શકતા નથી. પોતાની પછી ગાદીના વારસ
ખરકસિંહના જન્મ પછી પોતાના જનાનાના દુરાચારની વાતો પર
રણજીતસિંહ ખીલકૂલ દરકાર રાખતો નહિ. એની મહેરબાની થાય
એવા હેતુથી અગર રાજકીય ખટપટને લીધે એની સ્ત્રીઓ ધણું
ખોટાં છોકરાં એનાં પોતાનાં છોકરાં તરીકે ધુસાડી દેતી. પક્ષ મં-
હારાજથી આ વાત છુપી રહેતી નહિ; તથાપિ એ છોકરાંઓ પો-
તાનાં જ માનવો હોય એવો ડોળ કરતો. અંદરખાનેથી ખરી વાત
જાણતો હોવાથી કાંઈક દુઃખદ ગમતની ખાતર એ એમ પણ કહેતો.
કે મને આટલું બધું પુત્રપુત્ર આવી અસાધારણ રીતે કેમ પ્રાપ્ત
થાય છે ! પોતાના દીકરા ખરકસિંહ અને પૌત્ર નાહોનિહાલસિંહને
એજ પોતાના ઝાાનામાંથી ગેરઆગરૂદાર સ્ત્રીઓ આપી હતી. મ-
હારાજ ખરકસિંહના મોત વખતે જોર જીલમથી સત્તી કરી હતી
તે ખુબચુરત ઈશરકુંવર આ પ્રમાણે જ ગણેલી હતી.

રણજીતસિંહને પગલેતરની અઢાર સ્ત્રીઓ હતી, તેમાંની નવને
એ જૂના રિવાજ પ્રમાણે પરણ્યો હતો; અને નવના ઉપર “ ચદર
ડાલી ” હતી. “ ચદરડાલના ” એ ક્રિયાનું અમે અગાડી વર્ણન કરી

મયા છીએ. આ બધા સ્ત્રીઓમાંથી માત્ર યોડીનું જ અહીં* વર્ણન કરવું જરૂરનું છે.

રણજીતસિંહની સૈન્ય પહેલી રાણી મહાતાબકુંવર હતી. એની સાથે એનું લગ્ન ઇ. સ. ૧૭૮૬ માં થયું હતું, અને એ લગ્નથી રણજીતસિંહનો વગ બહુ વધ્યો હતો. કારણ કે કન્હૈયા મિસલના બળવાન જયસિંહની એ પૌત્રી અને વારસ હતી. એની મા—રણજીતસિંહની સાસુ—વિધવા સદાકુંવર બહી ખબરદાર અને મશહૂર સ્ત્રી હતી. એણે બાળપણ કે જો એની દીકરીનું ચલણ મહારાજ ઉપર મખતું હોય તો એને છોકરો જન્મવો જોઈએ. આથી મહારાજ સ્વામીમાં હતા, તેવામાં એણે એક છોકરો આપ્યો અને પોતાની દીકરીનોજ હોય એમ ચલાવી દીધું. આ છોકરાનું નામ ઇશ્વરસિંહ હતું. એ માત્ર દોઢ વર્ષ જીવ્યો. સદાકુંવરે બીજી વાર એક નહિ પણ જોડકું જન્માવવાનું નક્કી કર્યું. ઇ. સ. ૧૮૦૭ માં રણજીતસિંહ સતલજની આ પાસનાં સંસ્થાનો ઉપર ચઢ્યો, સારે સદાકુંવરે મહાતાબકુંવરના દહાડાની વાત ફેલાવી મહારાજ પાછો આવ્યો. સારે એને જોડીયા છોકરો બતાવવામાં આવ્યા. તેમાંનો એક ખાતરીની પાસેથી વેચાતો લીધો હતો, અને બીજો માર્ક સદાકુંવરની એક દાસીનો છોકરો હતો. રણજીતસિંહે પ્રથમ તો એમને પોતાના છોકરા તરીકે કબૂલવાની આનાકાની કરી; પરંતુ બીજે વર્ષે જ્યારે એને ઈંગ્રેજોની સાથે સતલજની આ પાસનાં સંસ્થાનોના સબંધમાં લગભગ તકરાર ઉઠી હતી, તે વખતે પોતાની બચાવક સામ્યનું મન મનાવી લે-

* સિસ્તર બયાન સાર સર લેખલચીઝનનુ "પંખબ ચીઝ" નામનુ પુસ્તક જોવું.

વાની જરૂર પડી. એવી માનુને રામપીપા મિસલનો ખાસ વગ હતો. આથી એણે એ છોકરાઓને પોતાના દીકરા તરીકે કબૂલ્યા, અને એમને રાજકુવર કહેવડાવ્યા. આમાંનો એક તારાસિંહ જન્મથી મૂર્ખ હતો; પણ બીજે શેરસિંહ ધણોજ રૂપાળો, બહાદુર અને અવિચારી નીકળ્યો. નાહોનિહાલસિંહની પત્ની એ માદીએ આવ્યો હતો. પરંતુ સિંધનસાનીઆ ઉમરાવોએ એને ઇ. સ. ૧૮૪૩ માં મારી નાખ્યો હતો.

નાહોનિહાલસિંહના અમીર રામસિંહની દીકરી રાજકુવર રણજીતસિંહની બીજી રાણી હતી. એ. ઇ. સ. ૧૭૯૮ માં પ્રણીત હતી. એમને ચાર વર્ષ પછી એણે ખરકસિંહને જન્મ આપ્યો હતો. રાણીએ એને દાણીમોમાંથી રણજીતસિંહને ખરેખરો જન્મેનો એરસ અમર અર્થનેરસ માત્ર આ એકજ છોકરો હતો. રણજીતસિંહ પછી ખરકમિંહ વગર અડચણે ગાદી પર બેઠો. પરંતુ જાતે કમચક્ષતો હોવાથી પોતાના લોભી દીકરા નાહોનિહાલસિંહ અને જમુના રાજના હાથમાં રમકડા બનેલા હતા. એઓએ એનો ખપ થઇ રહ્યો એટલે એને મારી નાખ્યો. નાહોનિહાલસિંહ પોતાના બાપને દહ દધને આવનો હતો તે વખતે એને પણ મારી નાખવામાં આવ્યો.

મહારાજની બીજી રાણીઓનું વર્ણન બહુ અંગતનું નથી. અમૃતસરની ગણિકા શુદ્ધબેગમને મહારાજ ઇ. સ. ૧૮૨૩ માં ઘણા દુનંદબા સાથે જુના રિવાજ પ્રમાણે પરણ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૮૦૬ માં પોતાની તરણ અવસ્થામાં મહારાજ મોરાન નામની બીજી પ્રખ્યાત ગણિકાને વશ થઇ ગયો હતો. આ સ્ત્રીની એના ઉપર બહુ સત્તા હતી, અને હેળીના દહાડામાં દારૂથી ચક્રચૂર થઇને પોતાની જોડે મોરાનને

દાથી ઉપર ખેસાડીને રણજીતસિંહ બહાર નીકળના લગારે સ્થરમાતો નહિ રણજીતસિંહ પાસેથી મોરારને ફિરોઝપૂર બહિસ મેળવ્યું, અને તે કબજે લેવાને લશ્કર મોકલ્યું. તથાપિ એનું કાઈ નવજ્યુ મહિ. લોકો માનતા કે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની એ કાંઈ સ્ત્રી છે. એ કંપનીની મશ્કરી દાખલ. મોરારનના નામ અને ચિન્હવાળા સીક્ષ પાડવામાં આવ્યા હતા.

ખીજી એક સ્ત્રીએ મહારાજના મરણ પછી નહાર નામ કહેવું હતું. આ સ્ત્રી તે મહારાજ ધુલિપસિંહની નામબદ્ધી મા જન્મ હતી. આ સ્ત્રીનો બાપ માનસિંહ દરબારનો સવાર હતો. નાચ કરવામાં અને અદામાં એ ઘણી પ્રવિણ કહેવાતી હતી; એથી એણે ઘરમાં મહારાજનું મન હરણ કરી લીધું, અને એણે એને જનનાનામાં ખેસાડી, સાધારણ રીતે જનનાની હાલત અને ઉપર કહી ગયા છીએ; પરંતુ એના દુનચારે તો લાહોરના દરબારને અચ્ચામાં ત્રાપ્યું. એ છકે એક અનીતિ કરતી. ગુલ નામનો એક દરબારી હલકો નોકર-પાણી મોરાર-ધુલિપસિંહનો બાપ છે, એમ બધા માનતા એનો બાપ અને તે હો, પણ મહારાજ રણજીતસિંહ તો નહિજ. કેમકે એના જન્મકાળ પહેલા ઘણાં વર્ષોથી મહારાજને પક્ષધાત થયો હતો. જન્મની સાથે મહારાજને કાઈપણ રીતનું લક્ષ પણ થયું નહોતું. વળી ઘણા તો ધારતા કે ધુલિપસિંહ જન્મને પેટે જન્મ્યોજ નહોતો. જમુના રાજા ગુલાબસિંહ અને ધ્યાનસિંહે કાઈ કાવત્રાને અંગે—મહારાજના ખરા ને ખોટા સઘળા વારસો માર્યા બન્ય, ત્યારે વાગ્સ તરીકે ઠોકી ખેસાડવાને માટે એને દરબારમાં આણ્યો હતો એટલું તો ખર કે જન્મ અને એ છોકરાને ઘણી મુદત સુધી જમુના દરબારમાં છાનાં

રાખ્યાં હતાં, અને તાકડસર જહાર પાડ્યાં હતાં. એ ગમે તેમ હોય, પરંતુ શૈરસિંહના મરણ પછી જે દુઃખદાયક અરાજકનો સમય આવ્યો હતો તે વખતે, અને જ્યારે રાજ્યનો ખર્ચ કચરો ઉપર તરી આવ્યો હતો તે વખતે જિંદન અને તેનો છેલ્લો ચાર નાજ લાલસિંહ પૂરજહારમાં હતાં. તે કાળમાં એમણે ઘણાં મશહૂર અને નામોશી ભર્યા કામો કર્યા છે; અને મુખ્યત્વે કરીને એનાં દુરાચરનું અને એના નાલાયક ચારને લીધેજ સીખ વિગ્રહ થયો હતો. એમને લીધેજ સીખ રાજ્યનો અંત આવ્યો છે. સીખ વિગ્રહને અને જ્યારે બ્રિટિશ લશ્કરે લાહોરમાં ગયું ત્યારે હુલિયસિંહ નવ વર્ષનું છોકરું અને નામનો મહારાજ હતો. પંજાબને પોતાના રાજ્યમાં ભેગા દેરાની અગર લાંબુ રહેવાની ઈંગ્રેજ સરકારની મરજી નહોતી. પંજાબને માટે નામનો રાજા જોઈતા હતો, અને જે તે વખતે ગાદી ઉપર હોય તેને કબૂલ સંભવાની જરૂર હતી. આથી કરીને રખાતના અને પાણી બરનારાનાં કહેવાતા છોકરાને પંજાબના સિંહના તખ્ત ઉપર બહાલ કર્યો. ખરેખાર એ વખતે આવા સિંહાસન ઉપર આવા માણસને બેઠેલો જોઈને ભાગ્યદેવી હસતી હશે !

મકરણ ૬ હું.

રણજીતસિંહનો દરબાર.

અમારા ઈંગ્રેજ વાંચનારાઓને મહારાજા કંઈ કંઈ લઘાઈઓ લ-
હ્યા, અને તેમણે ક્યા ક્યા રાજાઓને પદચ્યુત કરીને તેમનાં રાજ્ય-
ને ખાલસા કરી દીધાં, એનો માત્ર શુભક અહેવાલ રસિક લાગતો
નહિ. રણજીતસિંહ જાને માણસ તરીકે કેવો હતો, આપી અજાણ્ય
પામવા જેવી ફતેહ એને શી રીતે મળી, અને એની પાસે રહેનારા
અમીરો કેવા પ્રકારના હતા, એવું એવું જાણવાની એમને વખતે ઉત્ક-
ંહ થશે. અમે આ પ્રકરણમાં મહારાજાના મુખ્ય મુખ્ય દરબારીઓનાં
વર્ણન આલેખવાનો પ્રયત્ન કરીશું. ધણી વર્ષ પહેલાં જ્યારે એ ચરિત્ર-
વાળા દરબારીઓ જીવતા હતા, ત્યારે જાતિ અનુભવથી અગર તેમ-
ના દીકરાઓ અથવા સોબતીઓથી મળેલાં બરોસાલાયક વર્ણન
ઉપરથી આમાંનાં કેટલાંક ચરિત્રચિત્રો અમે જાતે દોરેલાં છે.

પોતાના તાજાના અધિકારીઓની આગવી ચાલ ચલગત કેવી
હતી, એની દરકાર ન રાખે એવો રણજીતસિંહ ધીટ હતો. જ્યાં સુ-
ધી કોઈ પણ આદમી દરબારી નોકરીમાં અથવા રણક્ષેત્રમાં એની
સારી નોકરી બજાવે ત્યાં સુધી એ એનો વિશ્વાસ રાખતો, અને એને
નવાજતો. પરંતુ એને એમ લાગે કે મારો વિશ્વાસ સામા આદમી-
એ તોડ્યો, અથવા મેં પમદ કરેલો માણસ નાલાયક અથવા જ્ઞે-
ષ્ટ એ તેવો યોગ્યતાવાળો નથી કે તરત તે એને તિરસ્કારથી વેમળા
ફેંકી દેતો. એવા બો તિરસ્કારથી કે એવા માણસને સજા કરવી એ
પણ એને તુચ્છ લાગતું. ઇ. સ ૧૮૧૮માં મુલતાન લીધું, ત્યાર પ-

છીથી તે એ બળવાન રાજ્ય થઇ પડ્યા ત્યાર સુધીનું એનું ચરિત્ર
 એતાં એના અમલદારો કેવા નિમકદલાલીથી એની નોકરી બળવતા, એ
 જોઇને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. બાળ્યે જ કોઇ અમલદાર નિમકદરા-
 મ નિવડ્યો હશે એ વાત ખરી હતી કે બંડ કરવાથી અગર દગો
 કરવાથી કાંઈ વળે એમ નહોતું કેમકે રાજ્યના દરેક ખાતામાં સા-
 ધારણી રીતે લેવું રૂસ્વત વગેરે બધી ફેલાઈ રહી હતી. પોતે પોતાને
 માટે નક્કી કરાવેલી રકમ રાજના ખજાનામાં આપે તો કાંઈ પ્રણ
 અમલદાર રૈયતને ભરણ મુજબ નીચેથી શકતો હતો. રૈયત ઉપરનો
 આ જુલમ માત્ર તે સામી થાય સારે જ અટકતો. પંજાબની
 ગરમ મિનજી રૈયત અમુક હદની પાર જુલમ થતાં જરૂર સામી
 થતી. જેહલમ પરગણાની જાટ, સીખ અને મુસલમાન રૈયત
 જૂના કાળથી લેવાતા આવેલા કરોના કરતાં જો વધારે લૂટ-કર-
 લેવાય તો સાંખે એવી નહોતી. જો અમુક હદ-કે જો હદ સુધી તો
 સરકાર જુલમ કરે એમ એ લોકો માનતા, તેનાથી વધારે જુલમ
 થતો કે તરત જ એ લોકો અને એમ ॥ ખીજા જાતબાધો લડવાને
 તૈયાર થતા અને પરિણામે ઘણી જ હેમત પડતી.

જરૂર પડે સારે લશ્કર પૂડ પાડવાના કનરવી એખે મગફ-
 રોને જાગીરો આપી હતી આ તં લશ્કર મિવાય તેઓ ખામ પોતાનાં
 મિજસેળીઆં હથિયારદાર માખસો રાખતા પોતાની જાગીરોમાં
 તેઓ લગભગ રાજા જેવાજ હતો. વળી કેટલાકને પ્તેમની જાગીર
 'સિવાય' અમુક પ્રાંત ઉપર હકુમત ચલાવવાનું 'સોં' થું હતું. રાજની
 'વળે' ઉધરાવેલી એજ માત્ર હકુમત હતી. 'સીખ સગદારો' માણાં
 'ધીરનારાઓ' અને આહાણુ આડતીઆએને આ કામ 'સોંપી' દેતા; અને

તેથી નાણાં ધીંગનાગ અને આવા બ્રાહ્મણ આડતીઆઓ આ જાત-
નું કાંઈ કામ કરતા સીંખ સરદારો પોતાની હકસાધ લખને વેગળા
રહેતા. તેઓ હકસાધ લે છે, તેનો તપાસ કંવાની દરદાર સીંખ સં-
વકાર ભાગ્યેજ રાખતી હિંદુસ્તાનના કેટલાંક ખડિયાં રાજ્યોમાં-તે
જયપત્ત પંજાબમાં આવેલો હતો તેવા-રિવાજ હાલ પણ આલે છે.
મહા-નામ સિંધીઆના દરબારીઓને મોટી મોટી જગીરો અપાયેલી
હતી. એઓ કોઈ પણ દિવસ પોતાની જગીર પર જતા નહિ; પરંતુ
ઉપજ નિયમમર કંવાલીઅરમાં મળે જાય એમ કરતા. આવી
કરની જગીરો પર દરેક જાતનો જુલમ અને લુચ્ચાઈ સાધારણ
હતી કોઈ લોભી બ્રાહ્મણ કે વાણીઓ ઉપજ અને ન્યાય વગેરેનો
અધો કારભાર કરતો. એને સહેજ નામનો પગાર મળતો; પરંતુ
એવા લોકો પોતાના ધણીના ઉપજમાંથી ચોરીને અથવા તે લોકોને
નીચોવીને ધણી તાલેવર થઈ જતા.

મહારાજ રણજીતસિંહ ધાર્મિક નહિ પણ વહેમી માણસ હતો.
જુવાનીમાં નિગ્રુથ અને દુરાચારી હોવાથી, તથા મોટપણે લડાયક
અને રાજદરબારી ધમાધમીમાં મશગૂલ હોવાથી ગુરૂ નાનકના પં-
થનું રહસ્ય સમજવાની અને ગુરૂ ગોવિંદે કરેલા વર્તનતા, ગુપ્તવણ
જગેલા નિયમોને અનુમગવાની એને ઇચ્છા તેમજ પુરસદ હતી નહિ.
એ તો સમયને અનુમરનારો હતો. જે સિદ્ધાંત વડે પોતે જેમના ઉ-
પર ગજ કમ્તો હતો તે જંગલી જાટ લોકો ઉપર એની સંતોષ-
કેષ દૃઢ જામે, એ સિદ્ધાંત એને પસંદ હતો. આથી કરીને જુરૂર
પ્રસંગે સીંખ દેવાલયોને અને ગુરૂઓને એ મોટી મોટી બક્ષિસો
અપાતો. સીંખ ધર્મના કેટલાંક વગવાળા આગેવાનો જેઓ આમાં

અથવા ભાઈ કહેવાતા, તેઓ એના દરબારમાં આગરની નોકરીઓ પર હતા. આવા ધર્મના આગેવાનો પણ હાલના સીખ ધર્મગુરુઓની પેઠેજ અગ્રાન હતા. એઓ જેવું તેવું બણેલા હતા, અને જ્યાં સુધી પોતાને ઠીક પૈસા મળે, ત્યાં સુધી અવિદિત સંપ્રદાયને માટે ચક્રમપોશી કરે એવા હતા. સીખ ધર્મનો ઉદ્દેશ મુસલમાની ધર્મનો ઉચ્છેદ કરવો, મુસલમાનોને સલામ પણ કરવી નહિ, તેમની સોંપત કરવી નહિ, અગર ગમે તે શરતે પણ તેમની સાથે સલાહ કરવી નહિ એવો હતો. આમ છતાં પણ મહારાજના કેટલાક ધણુ વિશ્વાસુ દરબારીઓ આ તિરસ્કૃત જાતના હતા. બ્રાહ્મણોએ ગુરુગોત્રિવંદને જાતિભેદ અને એમનો પરાપૂર્વનો અધિકાર ન માનવાને માટે જાતિઅહાર દર્શો હતો, અને વગોવ્યો હતો. એથી બ્રાહ્મણોને પણ સીખ લોકોએ નોકર ન રાખવા એવું ગુરુગોત્રિવંદનું ખાસ ફરમાન હતું. આમ છતાં પણ જમાદાર ખુશાલસિંહ, રાજા તેજસિંહ, રાજા સાહિબદયાળ, રાજા રણીઆરામ, દિવાન અન્નેધ્યાપ્રસાદ, પંડિત શંકરનાથ અને બીજા ઘણાએ આગેવાન દરબારીઓ બ્રાહ્મણ હતા. આવા માણસોને મહારાજ પોતે ધર્મ સંગ્રામી ઉદાસીન વૃત્તિનો હોવાને લીધે તેમજ સ્વાર્થને લીધે ગણતે. ધર્મ સંગ્રામી છૂટનો તો એને ખ્યાલે નહોતો કોઈ પણ વખતે અને કોઈ પણ દેશમાં ધર્મ સંગ્રામી છૂટ નિઃસ્પૃહા અથવા સ્વાર્થ સિવાય બીજા કોઈ દહતર કારણોથી હોય, એ શક પડતું છે જ્યારે માણસોને અમુક સિદ્ધાંત ઉપર દૃઢ અને ઝનુની વિશ્વાસ ચોંટ છે, ત્યારે તેઓ બીજા સિદ્ધાંત અગર મતને કોઈ પણ આદર્શ માને એ ખમી શકતા નથી. જ્યારે અમુક સિદ્ધાંતના ખરાપણા વિષે લગાર પણ શક ઉત્પન્ન થાય ત્યારેજ ધર્મધેલાપણું જતું રહે છે, અને પરિણામે

ધર્મનો કિત્તાફ નયજો અને ધીમે પડે છે. મહારાજ રણજીતસિંહના મનમાંથી ધર્મજનન જન્મને અન્યધર્મીઓને આશ્રય આપવાની ઇચ્છા ગમે ને દારણથી કિત્તજ થઈ હોય, તોપણ એટલું તો ખરૂં કે એને લીધે એની કારકીર્દીપર ઘણીજ સારી અસર થઈ હતી. એના વર્તનનું અનુસરણ ખીજાં સીખ રાજ્યોએ તત્કાળ કર્યું. ગુરૂગોવિંદે કિત્તજ કરેલી પરધર્મીઓ પ્રતિ અપ્રસન્નતા, મુસલમાન ધર્મની પરધર્મીઓ તરફની અપ્રસન્નતાના જોવીજ સમ્મ હતી; પરંતુ હાલ એ અપ્રસન્નતાનું ખીલકુલ ચિન્હ પણ જણાતું નથી. સત્તરજની આ પાગનાં સઘળાં સીખ રાજ્યોમાં મોટું શતિઆશાનું રાજ્ય છે. આ રાજ્યમાં છેલ્લા લગ્ન રાજગોના સમયમાં મુખ્ય પ્રધાન અને પરરાજ્યના સંબંધનો અધિકારી મુસલમાન છે. ખલીફા સૈયદ મહમદ હુસેન અને હુસેન બન્ને પશ્ચાત્તુશિયાર, પ્રમાણિક અને લામકીવાળા અમલદારો છે ખીજા કોઈ પણ દેશી રાજ્યમાં એમનાથી ચઢીઆતું માણસ મળે નહિ એવા છે. એઓ પોતાનું કામ ઘણી સારી રીતે બજાવે છે. એજ પ્રમાણે કુપરથલા, નાબા અને જીંદનાં સીખ રાજ્યોમાં પણ મુસલમાન અમલદારો આજરદાર અને જોખમવાળા ઓછા ઉપર છે. બ્રાહ્મણો સંબંધી ગુરૂગોવિંદનો પ્રતિબંધ અમલમાં આવ્યો હોય એમ જણાતું નથી. કેમકે જે માણસ એક વાર એ ધર્મમાં આવ્યો હોય, તેના ઉપર હિંદુધર્મની અસર જાયુની રહી જાય છે; અને હડડડનો સીખ પણ બ્રાહ્મણની પવિત્રાઇની વિરુદ્ધ જાહેર રીતે બોલી શકતો નથી. માત્ર બ્રાહ્મણ અને મુસલમાન એ બન્ને જનોની સળવહીવટ કરવાની યોગ્યતા વંશપરપરાયી ચાલી આવે છે. સંબંધમન્દિદાંત તો મમે તેમ કરમાવે પરંતુ આવી ઉપયોગી જાતને જાતલ કરીને રાજ મલાવવું એ વસ્તુતઃ અસંભાવ્યજ હતું.

પ્રજાસત્તાઓ બલેને બધા મનુષ્યોની પુરિદ્ધ પરત્વે સમાનતા માને અને (Democracies may the equality) એમ કહે; પણ અમેરિકા અને યુરોપનાં પ્રજાસત્તાક ગન્યતો વહીવટ તેમનો સિદ્ધાંત ખોટો પાડે છે. ગજ ચલાવવું એ એક હુન્નર છે, અને અપવાદ સરીકે આ હુન્નરની ત-બીઅત ન લીધેયો કોઇક ધણોજ હુશિયાં વિરસો આદમી એમાં ધણો કુશળ નીવડે, પરંતુ આધાણ પુરિદ્ધનાં માણસને એ હુન્નર ધણીજ જહેમત અને રજવી હાથ કરવો પડે છે. એમ કંવામાં વંશપરપરાની લાયકી અને એ ધધો કરનારી અમુક જાતિના હોવું અને પોતાની વશખ્યાતિ, એ જોને હાય છે તેને એ હુન્નર હાથ કરવામાં ધણીજ સરળતા લાગે છે. હવે રણજીતસિંહનાં વખતમાં રાજ વહીવટ કરવા ા પરંપરાવાસી આદાણ અને મુમલમાન એ જોજ જાતો હતી. આદાણો હિંદુ રાજમવ્યવસ્થા ચલાવનાર હતા. તેમણે ગજયકીર્તિ અને રાજ્યભય રજપૂતોને સોપી દીધા હતાં. પોતે હુશિયારીથી જધી ખરી સત્તા પોતાના હાથમાં રાખી હતી આદાણો ગજઓના ધર્મગુરુઓ અને દુનિયાના વ્યવહાર અને ગજ કાયબારમાં સલાહકારો હતા. એમની સત્તા રાજઓની મત્તા કરતાં પણ પ્રજાળ હતી. રાજનું રાજ્ય કહેવાતું પરંતુ રાજ્યવહીવટ અને મના એઓ ચલાવતા. મુસલમાનોનું પણ એમજ હતું. સેકડો વર્ષ સુધા તેઓહિંદુસ્તાન પર ચડાઇઓ કરતા અગર જીત મેળવીને અહિં આં લસંદરી બળથી રાજ્ય ચલાવતા. અને જો કે મુમલમાની વખતમાં ધણા મુસલમાન અધિકારીઓ હતા. તોપણ જો હિંદુ ગજઓતાં એમજે તારા કયો હતો, તેમાં જપુત રાજઓની પડે મુમલમાનાને પણ આદાણો વગર ચાલ્યું નહોતું. આ અધિકારીઓ મળ વવાનીની માયે આવેલા અથવા સરદારોના અગર અધિકારીઓના વંશજો હતા યજી ધણા હિં-

હુઆ વટલીને સુસલમાન થયેલા હતા, અને એઓને સારા હાદા મળ્યા હતા. આ બધા વટલનારા હિંદુઓ પોતે ઉંચી અને રાજ્ય-વહીવટ કરનારી નાતોના હતા. રાજ્યકર્તાની પ્રીતિ સંપાદન કરવાને તેનો ધર્મ અંગીકાર કરવો, એજ એક તરેહના અલૌકિક વિચક્ષણુ પણી ખુલી સાખીતી જણાય છે.

આવા લોકોની કેળવણીથી બુદ્ધિ અગાડી બિચારા જાટ લોકો શું કરી શકે? જાટ લોકોમાં તેમનાં પોતાનાં ઢોર જેટલીજ અક્ષમ હતી. જાટ લોકો તો બિચારા ખેતી કરી શકે, અગર જડસાની પેઠે લલ્લે શકે. જો બુદ્ધિની તુલના કરવા બેસીએ તો બ્રાહ્મણ અને સુસલમાનો અગાડી જાટ લોકો સાસ કેળવાયેલા આર્ય ઘોડા અગાડી ગાડાના ઘોડા જેવા જંગલી હતા. પોતાની જાંદગીના આરંભમાંજ રણજીતસિંહને આ જ્ઞાત સમજાઈ હતી. સરદાર કૃત્તેસિંહ કલ્યાણવાળા જેને માટે અગાડી કહી ગયા છીએ, તેણે ઇ. સ. ૧૮૦૭ માં પોતે નારાયણગઢનો કિલ્લો ત લઈ શક્યો, અને ધા વાગવાથી મરનો હતો તે વખતે રણજીતસિંહને આગ્રહ પૂર્વક આ વાત કહી હતી. કહેવાય છે કે એણે શીખામણ દીધી હતી કે જાટને કોઈ દિવસ દરબારી હકુમતની નોકરી આપવી નહિ, એમને તો લડવામાંજ રાખવા. આ વાત ખરી હોય કે ખોટી હોય, પણ એટલું તો સોડસ છે કે મહારાજા; આજ ધોરણે વર્તેલો હતો. એના બહાદૂર અને મોટા-સેનાપતિઓ જાટ હતા. પરંતુ એના અમલદારો અને વિશ્વાસુ સલાહકારો બ્રાહ્મણો; રજપૂત, સુસલમાનો અને વખતે દિવાન શાવનમલની પેઠે ક્ષત્રી પણ હતા. જેમ તે વખતે હતું તેમજ હાલ પણ છે. જો પહેડીયા ઇંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય થયું છે, પણ જાટ લોકોનાં પોતાનાં મુખ્ય જાતિ

લક્ષણો ગદલાયાં નથી. હજી પણ એઓ કેળાણીની આભર્યા વ-
મરના, માબાએ બુદ્ધિના છે અને રહણી કરણી તથા વિચારમાં રણ-
જીતસિંહે તેમને થોડાં વરસ સુધી એક પ્રગ્નના ડોળમાં આપ્યા
હતા, તે વખતના જેવાજ સાદા છે.

મહારાજના દરબારમાં આવનાર પરદેશીને સૌથી આગળ
પડતો આદમી મહારાજનો પર રાજ્યના પ્રધાન ફકીર અહલુદીન
બાધતો હતો. એ અને એના બાઈઓ જુરફીન અને ઇમામુદીન
બોખારાના ધણજ આગરદર કુટુંબમાં જન્મ્યા હતા. એ પ્રાંતમાં
એના ધણ વંશજો હાલ પણ રહેછે. એનો બાપ ગુલામ મોહિયુદીન
ફરિયાર હકીમ હતો. ઇ. સ. ૧૭૯૯ માં લાહોરનો મુખ્ય હકીમ
જેને ત્યાં અહલુદીન શીખનો હતો, તેણે એને મહારાજની તહેના-
તમાં મૂક્યો. લાહોર છતાં પછી તરતજ મહારાજની આંખો સખ
દુખવા આવી હતી. આ તરણ હકીમની ફાંચવારી અને સલાળને
લીધે મહારાજની એના ઉપર મમતા થઈ. મહારાજએ એને કેટ-
લાંક ગામ અપ્યાં અને પોતાનો ખાસ હકીમ નામ્યો. જેમ જેમ
મહારાજનો મુલક વધતો ગયો, તેમ તેમ અહલુદીનની દોલત અને
ખગીર પણ વધતી ગઈ. ઇ. સ. ૧૮૦૮ માં બ્યારે ઇંગ્રેજ લોકોએ
મહારાજને સતલજની આ બાજુનાં સંરચાનો પર ચઢી આવતો
ઘટકાગ્યો, ત્યારે અહલુદીનનીજ ઘણી સલાહને અનુસરીજ એણે
ઇંગ્રેજ લોકો જોડે લડાઈ કરી નહિ. એ પ્રસંગથી અહલુદીનની
સલાહના ડહાપણની મહારાજને એટલી તો ખાતરી થઈ કે પછીથી
દરેક જોખમ ભરેલું કામ એની સલાહ વગર કરતો નહિ. યુરોપિયન
સોડા અને બ્રિટિશ સરકારને લગતા દરેક કામમાં અહલુદીનને ખ

સૂચ કરીને નીમવામાં આવ્યો હતો. અને એની ડહાપણ ભરેલી તથા નિષ્પક્ષપાત સલાહને લીધેજ મહારાજના લાંગા રાજસભ્યમાં ફિત્તે જે જોડે એને ધાડી દોગતી ટકી રહી હતી. ઇંગ્રેજ રાજ ઉપર મહારાજને એટલો તો ભરૂંસો હતો કે રક્ષણાર્થે યોગ્ય માણસે સોંપીને પોતે અજીનુદીનને લાહોર સોંપીને લાંગી લાળી સ્વારીએ ઉપર જતો. અજીનુદીન કોઈ કોઈ વખત બચકરી નોકરીપર પણ જતો; પરંતુ જ્યારે એવચી તરીકે કોઈને મોકલવું પડતું, ત્યારે તો ખાસ કરીને એનેજ પસંદ કરતો અને દરેક વખતે તે ધાર્યું કામ રસ્તે ચડાવતો. આ પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૮૩૧ માં લોર્ડ પિલ્કન બેન્ટિન્કની પાસે, અને ઇ. સ. ૧૮૩૫ માં અમીર હાસત મહમદની પાસે એજ ગયો હતો. ઇ. સ. ૧૮૩૧ માં ઇતિહાસમાં કીનખાખના ક્ષેત્રનામે ઓળખાતી રૂપર મુકામે ગવર્નર જનરલની સાથે થયેલી મુલાકાત વખતે તેમજ ઇ. સ. ૧૮૩૮ માં લોર્ડ આર્ચલાંડની જોડે ફિરોઝપૂર મુકામે થયેલી મુલાકાત વખતે ફકીર અજીનુદીનને ધણુંજ જોખમ ભરેલું કામ સોંપ્યું હતું. ખરેખાર રણજીતસિંહના દરબારીઓમાં એ ધણેજ હુશિયાર અને બેશક સૌથી વધારે પ્રમાણિક હતો. અજીનુદીનનો સ્વભાવ એવા તો સારો અને રીતભાત એવી તો ખરા દરબારીઓના જેવી લાપકી ભરેલી હતી, કે એના ઉધાડા શત્રુ ધણાજ યોડા હતા. બેશક ઘણા માણસો એની સત્તાની ઈર્ષા કરતા હતા. એના લોકપ્રિયપણાનું એક કારણ એ હતું કે એ ધર્મ સંજની દુરાગ્રહી નહોતો. એ પોતે સુશી હતો. આ જીવને મુસલમાનોજ ખીજ પરધર્મીઓના જેવા ધર્મભ્રષ્ટ માનેછે; પરંતુ પૂર્વ તરફના ઘણા વિદ્વાનો અને કવિઓ આ ધર્મ માનનારા થઈ ગયાછે. કુરાનની શુદ્ધ સિદ્ધાંતો એને ગમતા નહિ, અને દરેક ધર્મ સરખો માન આપવા

લાયક અને સરખો ખોડખાણ વાળો લાગતો હતો. એક સમયે રણજીતસિંહે એને હિંદુ ધર્મ સારો કે મુસલમાન ધર્મ સારો એવું પૂછ્યું હતું. એણે કહ્યું કે હું એક મોટી મહાનદીના વેહની વચ્ચેના અર્ધ તરફ હોઉં એવો છું હું દરેક જમીન દેખું પણ બંને દિશામાં મને ભેદ જણાતો નથી. અજીતદીનની ખોજવાની છટા ધણી સારી હતી. એના સમયમાં એ સર્વોત્કૃષ્ટ વક્તા ગણાતો હતો, અને એની ખોજવાની છટાની પેઠે એનું લખાણ પણ એવુંજ અરસ હતું. પૂર્વ તરફના ધોરણ પ્રમાણે જોતાં એણે લખેલા રાજકીય દસ્તાવેજો સુંદરતાના અને સારી રસગાના નમુના છે. પૂર્વ તરફની સધળી વિદ્યાઓમાં એ ઘણો કુશળ હતો, અને વિધાને ઉચ્ચતમ આપવામાં સારાસાર સમજે એવો અને ઉદાર હતો. એણે લાહોરમાં ફારસી અને અરબી શીખવાની પાઠશાળા ખોલવાને ખર્ચ ઉઘાડી હતી. બાંને ગ્રંથ ત્રીસ ચાળીસ વરસમાં થયેલા ઘણા ખર્ચ આરબી વિદ્યાને આ શીખેલા હતા.

કવિ તરીકે પણ અજીતદીન ઉચ્ચ પંક્તિ ધરાવે છે. સુંદરી લોકો લખે છે તેવી એની ગૂઢાર્થ ફારસી કવિતા ઘણી સુંદર, સરળ અને ઘણા જ પદલાક્ષિય-શૈલીવાળી છે. આમે સુંદરી કવિઓની કવિતા કેવી હોય છે એ જણાય માટે એની કવિતાની કેટલીક કડીઓ નીચે આપીએ છીએ.

“ જો તું આ જગતનો ખારીકોથી તપાસ કરીશ તો તે તને

“ વાદળાના છાંયડાની પેઠે વહી જતું ક્ષણિક-દેખાશે.

“ જ્યારે તું કંઈ કરી શકતો નથી સારે મિથ્યા મનોરથોથી

“ શીદને હેરાન થાય છે.

“અહંભાવ મનમાંથી દહાડી નાખ અને તારાં કૃત્યો ઈશ્વરની
“ઈચ્છાનુસાર છે એમ સમજ.

“તેને તું તારૂં સ્વાર્પણ નિશ્ચય કર.

“એની કૃપાનો અનુભવ થાય ત્યાં સુધી ધીરજ ધરીને થોજ.

“જે સુખ તું અનુભવે છે તે એનીજ કૃપાનું ફળ છે એમ માની

“એનો ઉપકાર માન.

“હુનિયાની નંજળથી અલગ રહે, ઈશ્વરમાંજ આનંદ માન,

“અને એનો કૃપાસ્વાદ આખવાને ઉત્સુક રહે.

“હું “અહમ્” એમ મારે માટે વગર વિચારે બોલું ?

“ડાહ્યા માણસો મને મૂર્તિપૂજક ધારણે, પણ જેઓ ખરા

“જ્ઞાની છે અને ખરા તત્ત્વને ઓળખી શકે એવા છે, તે તો

“સમજે છે કે જે દોષ પણ દેહધારી એમ માને કે હું ઈશ્વરથી

“ભિન્ન છું તો તે અજ્ઞાન છે.

“તું રૂસ્તમ, જાણ, અને સોદસાળ જેવા પદેશવાનનો પણ

“જય કરવાને સમર્થ હોય તો પણ તારૂં પોતાનું સ્થાયિત્વ પાણીના

“પરપોરા જેવું અંચળ અને નાશવંત છે.

“તું ગમે તેવા તર્ક વિતર્ક કરે તોપણ ઈશ્વરની ગતિ તારાથી

“કળાવાની નથી.

“સર્વ ઈશ્વરશ્રદ્ધીન છે એમ હું બોલું છું તો પછી હું ખીન્ન

“પાખંડથી સ્વતંત્ર રહું તો સાફ.”

લાહોરના વિવેકરહિત અને જંગલી દરબારમાં માત્ર ફકીર અઝીઝુદ્દીન ધણોજ તાજીમ તવાજી અને ધણોજ વિવેકી તેમજ લખ્યાશવાળો હતો. પરદેશીઓને આ તકાવત તરત જણાઇ આવતો. દિલ્હી અને બેંગ્ગાલાના મુસલમાન દરબારોમાં જે તાજીમ તવાજી સાધારણ હતી, તે અભણ સીખ રાજના પ્રધાનમાં ઉલટી કેટલી વિચીત્ર જણાતી. બેરન ચાર્લ્સ લુગલ ઇ.સ. ૧૮૩૫-૩૬ માં પંજાબમાં મુસાફરીએ ગયો હતો. પંજાબ ઇંગ્રેજ સરકારે ખાલસા કર્યું તેની પૂર્વે એ બેરનના સિવાય બીજા કોઇએ એવો આનંદદાયક અહેવાલ લખ્યો નથી. એ બેરનના ઉપર ફકીર અઝીઝુદ્દીનનાં જાતિ લક્ષણોએ ધણી અસર કરી હતી. એની જોડે થયેલી ખુશ્તુમાવાતચીતતા ધણા પ્રસંગો એણે વર્ણવ્યા છે. મહારાજા અને યૂરોપિયનોની વચ્ચે અઝીઝુદ્દીન હમેશ મધ્યસ્થ હતો. બેરનની પરાણાચારી પણ એનેજ સોંપેલી હતી. આ જુવાન મુસાફરની હંશિયારી અને ગુણોથી છક થઇ જઇને મહારાજાએ એને પોતાની નોકરીમાં રાખવાનું ધાર્યું, અને અઝીઝુદ્દીનની મારફતે છ હજાર રૂપિયાના મોટા પગારથી નોકર રહેવાનું લગભગ કબુલ કરાવ્યું હતું પણ ખર્ચ ફારશી ભાષામાં સાધારણ રીતે વાતચીત કરતાં જે ધણાં લખ્યાશ-ભરેલાં વખાણ કરવામાં આવે છે, તેવાં વખાણો અને મીઠી જુવાન હોવા છતાં પણ બેરનના મનમાં આ પ્રધાનને માટે આનંદાશ્ચર્યની લાગણી ઉત્પન્ન થઇ હતી એમ જણાય છે.

ઇ. સ. ૧૮૪૨ માં લોર્ડ એલેન્ગરોની હજુરમાં સીખ એલચી. ન મોકલીને દેખીતું અપમાન જેવું કરવામાં આવ્યું હતું. તેનું કારણ સમજાવવાને ઇ. સ. ૧૮૪૨ માં ફીરોજપૂર મુકામે ભરાનાર મોટા દ-

રબારમાં અજીઝુદીનને મોકલવામાં આવ્યો હતો. આ કામ તેણે એવી તો હુશિયારી અને સભ્યતાથી બજાવ્યું કે ગવર્નર જનરલે એને ભરદરબારમાં ઇંગ્રેજ અને સીપ સબ્યની મૈત્રીનો રક્ષક કહ્યો હતો. લોડ એલનપરોએ એને પોતાની સોનાની ધડીઆળ બક્ષિસ આપી હતી. અમે બ્યારે લાહોરમાં હતા, ત્યારે કેટલાંક વર્ષ સુધી અજીઝુદીનને પુત્ર અમારા સેક્રેટરીઓમાંનો એક હતો. તેની પાસે આ ધડીઆળ અમે ઘણી વાર જોયું છે. ઇ. સ. ૧૮૪૫ ના ડિસેમ્બર મહિનામાં પહેલા સીપવિગ્રહમાં એ લોદાની જખરી હાર થઇ તે પહેલાં થોડીજ મુદત પર અજીઝુદીનનું મરણ થયું હતું. મરતાં મરતાં પણ સતલજ નદી તરફ સીપ લસ્કર ન મોકલવું એમ એણે કહ્યું હતું. આ પ્રમાણે લાહોર દરબાર અને ઇંગ્રેજ સરકારની સારી સલાહ આપીને તેણે છેલ્લી નોકરી બજાવી હતી. એની આ સલાહ વ્યર્થ ગઇ હતી. એના કુટુંબનાં ઘણાં માણસોને અમે ઝાળખીએ છીએ, એ બધામાં એનો ભત્રીજો સમસુદીન એને વધારે મળતો આવે છે. એ હાલ સ્વર્ગવાસી થયો છે, પણ ઘણાં વર્ષ સુધી અમારો ઘાડો મિત્ર હતો. હિંદુસ્તાનમાં એના જેવી સુધરેલી રીત રિવાજવાળો અને મધુર છટાદાર ફારસી બોલનાર અમે જાણે કોઈ જોયો નથી. અજીઝુદીનના બંને નાના ભાઇ ઈમામુદીન અને નુરુદીનને તેમના મોટા ભાઇ જેવી મોટી પદવી ન છતાં પણ આખા પ્રાંતમાં બધા માન આપતા. અને ઇ. સ. ૧૮૪૬ ના વિગ્રહ પછી બ્યારે શબ લાલસિંહને રાજદ્રોહને માટે પદચ્યુત કર્યો, ત્યારે હુલીપસિંહ મોટા થાય ત્યાં સુધી નુરુદીનને રાજ કરનાર મંડળીનો સલાસદ નીચ્યો હતો. અજીઝુદીન દરબારમાં “ફકીરસાહેબ” એ નામથી સાધારણ રી તે ઝાળખાતો હતો. એ કુટુંબ ફકીર એ ઉપનામ મગરૂરી સાથ

રાખી રહ્યું હતું. ફરી જોડલે ગરીબ સાધુ એવું કાંઈ નહોતું. એ સ-
ધળા ભાઈઓ ધણા પૈસાદાર હતા. નુરહીનને દરબારમાં “ખલીફા
સાહેબ” કહેતા. બીજા ભાઈ ઇમામુદ્દીન રણજીતસિંહના રાજ્યમાં
અને મહારાજા શેરસિંહના વખત સુધી અમૃતસરના ખ્યાલ અર્થે
કરેલા ગોવિંદગઢનો સૂબો હતો.

દરબારમાં બીજા એ મુસલમાન અગ્રણી હતા. એક તો મુસ્તા-
નનો નવાબ સરફરખાન અને બીજા એનો નાનો ભાઈ જુલફાર-
ખાન. આ બંને બહાદુર વૃદ્ધ નવાબો મુઝફ્ફરખાનના દીકરા હતા.
આ નવાબ, રણજીતસિંહે એના ગઢ ઉપર હડલો કરીને કોઠમાં બ-
ગદાળું પાડ્યું હતું ત્યાં અગાડી લડતાં લડતાં હાથમાં તરવાર સ-
હિત પોતાની જાતનાં ધણાં માણસો અને પોતાના પાંચ પુત્રોની
સાથે કપાઈ મુઓ હતો. મહારાજાને આ વખતના જેવી જબરી મ-
હેનત કદિએ પડી નહોતી, અને નવાબ મુઝફ્ફરખાનના જેવી બહા-
દુરીથી કોમ્રએ સામું થયું નહોતું. પરંતુ જ્યારે મુસ્તાન ઉપર પોતા-
ની સત્તા કાયમ થઈ, અને એ પ્રાંત થાળે પડ્યો ત્યારે મહારાજાએ
પોતાના હારેલા શત્રુના દીકરાઓને ધણું માન અને માયા દાખવી.
એઓને લાહોરમાં બોલાવ્યા, અને એમને સારી જીવાઈ આપી.
તેમના વંશજોને આ જીવાઈ બ્રિટીશ સરકારે પણ ચાલુ રાખી હતી.

રણજીતસિંહના લાહોર દરબારમાં બીજા હારેલો મુસલમાન સ-
રદાર ખુદાયારખાન પણ હતો. એ તિવાણુ જાતનો સરદાર હતો.
પચાસ તિવાણુ ઘોડેસ્વારોના ઉપરી તરીકે એને એનાં સગાં સહિત
લાહોરમાં આણ્યો હતો. આખા પંજાબમાં આ લોકો દેખાવડા અને
નિડર હતા. તિવાણો ફક્કડ દેખાવને માટે હમેશ મશહુર છે.
ઈંગ્લેન્ડ અમલદારોના હાથ નીચે એમણે ઘણી બહાદુરી બતાવી છે.

લાગ્યો. એ ધણો પૈસાવાળો થઇ ગયો. દરબારમાં જે જે આવે તે બધાની પાસેથી પોતાનો મહારાજની સાથેનો વગ કામે લગાડવા સારૂ એ લાંચ રૂશવત લેતો. એ નાના પ્રકારની લશ્કરી નોકરી પર પણ જતો. ઇ. સ. ૧૮૩૨ માં એને કુમાર ચૌરસિંહના હાથ નીચે કાશ્મીરનો સૂબો બનાવ્યો હતો; ત્યાં અગાડી તેણે બહુ જીલમ કર્યો હતો. એ વર્ષ તાંગીનું હતું ખરું; પરંતુ એના જીલમને લીધે ત્યાં દુષ્કાળ પડ્યો હતો. એનામાં કોઇ ખાસ તરેહની શક્તિ નહોતી. જે કે એમ કહેવાય છે કે મહારાજ પ્રથમ મુલાકાતેજ એની ખુબસુરતી જોઇને રાજ થઇ ગયો હતો, તથાપિ એની મોટી ઉંમરે લીધેલી તસ્વીરો ઉપરથી એ બિલકુલ દેખાવડો જણાતો નથી. એ તો ઉલટા રાજા જેવો, નીચ અને બિલકુલ દેખાવડો ન કહેવાય, એવો દેખાય છે. એ દરબારમાં લોકપ્રિય નહોતો. જ્યાં જાય ત્યાં હમેશ એ ઝાઝો વતો જીલમગાર માલમ પડતો.

જબાદાર ખુશાલસિંહનો ભત્રિજો તેજસિંહ એના પછી લાહોર આવ્યો હતો. એ પણ મહારાજનો માનીતો થઇ પડ્યો, અને એને રાજનું પદ મળ્યું હતું. ઈંગ્રેજ જોડેના પ્રથમ વિચ્છેદમાં એને સીખ લશ્કરનો સેનાપતિ નીમ્યો હતો. આ વખતે એના ઉપર દગાતુ અને ખીકણપણાનું તહોમત આવ્યું હતું. પરંતુ આ કાળે સીખ લશ્કરની સ્થિતિ એવી તો શક બરેલી હતી, અને જે જે સંયોગો વચ્ચે એ સેનાપતિ નીમાયો હતો, તે એવા તો કઠણ હતા કે જેઓએ તે કાળે તેજસિંહની વર્તાણુકનું લક્ષપૂર્વક અવલોકન કર્યું હતું તેઓ એને માથે માત્ર નખળા અને અદદ મનનો હોવા સિવાય બીજું કંઈ બોલતાનું સુકતા નથી.

મહારાજના હડવૈયા સરદારોનાં હુલિસિંહ નગનો ધણીજ પ્રખ્યાત હતો. એના ઉપર મહારાજની ધણીજ પ્રીતિ હતી. મહારાજની પેઠે એ પણ ગુજરાતવાળા સહેરનાં જન્મ્યો હતો. મહારાજના બંધા સરદારો કરતાં એ સરદાર વધારે બહાદૂર હતો, એટલુંજ નહિ પણ ધણો ચતુર હતો. સધળી ધણીજ વિકટ સ્વારીઓનું કામ એને સોંપવાનાં આવતું. ઈ. સ. ૧૮૧૮ માં મુસ્તાન સર કરવાનાં એ કુખ્ય હતો. ત્યાર પછી ખીજે વર્ષે કાશ્મિર પર ચડવાના લક્ષ્મીના એક ભાગનો સેનાપતિ હતો; ત્યાર બાદ તે કાશ્મિરનો સૂબો નિભાવ્યો હતો; પરંતુ એની હુકમી રાજ ચલાવવાનાં પહોંચતી નહિ. કાશ્મિરમાં એ એવો અગ્રિય ઘટ પડ્યો કે મહારાજને એને બોલાવી લેવો પડ્યો. ત્યાર કહે તે પંજાબની સરદાર પર આવેલા હુઝારાનો સૂબો થયો. તે પછી પૈશાવરનો સૂબો થયો, ત્યાં અગાડી ઈ. સ. ૧૮૩૭ માં અફઘાનો નેડેની દરાહટીની લડાઈમાં એ મરણ્યો.

હુલિસિંહ નગના કરતાં ઉતરતો ખીજો પ્રખ્યાત હાજયક યોદ્ધા સરદાર ચતરસિંહ ભીંધતવાલીઆ હતો. આ સરદાર પોતાનાં બળ અને હિંમતવડે ખાલસાનો સ્થાન ગણ્યો. એ પંજાબના ધણીજ બળવાન કુટુંબનો હતો. મહારાજ રણુછતસિંહ પણ એજ કુટુંબનો હતો. ભીંધતવાલીઆ જાત ધણી તોરાલી હતી. ચતરસિંહ, એનો ભાઈ લેહકસિંહ અને ભત્રિજો અછતસિંહ, રણુછતસિંહના મરણ પહેલાં અને સાર પછીનાં કાવત્રાંઓમાં આવેલા હતા.

રાજા ગુલામસિંહ, રાજા ધ્યાનસિંહ અને રાજા મુચેતસિંહ હાથી જાતના રત્નપૂત જેઓ ડોંગા કહેવાય છે તે જાતના હતા. તે મૂલે ધણા મરીજ હતા, પરંતુ માત્ર પોતાની શક્તિ અને લક્ષણના યોગવડે

રણુજીતસિંહના રાજ્યના પાછલા ભાગમાં ઘણાજ શક્તિવાન થઇ પડ્યા હતા. આ ત્રણ ભાઇઓમાં વચ્ચે, રાજ્ય ધ્યાનસિંહ મહારાજના વખતમાં ઘણાજ મહત્વવાળો થઇ પડ્યો હતો. જમાદાર ખુશાલ-સિંહની રાજગૃહરક્ષકની જગા એને મળી હતી, અને કેટલાંક વર્ષ સુધી વસ્તુતઃ મુખ્ય પ્રધાન થઇ પડ્યો હતો. એ હોદ્દાએ મળ્યા વગર મહારાજને મળાતું નહિ, એ તો અમે અગાડી કહી ગયા છીએ. રાજના વસુલાત ખાતા અને પરરાજ્ય ખાતા સિવાય બધાં ખાતાં પર એની દેખરેખ હતી. વસુલાત ખાતું રાજ દિનાનાથના હાથમાં અને પરરાજ્ય ખાતું ફકીર અબુજુદ્દીનના હાથમાં હતું. ધ્યાનસિંહનો ભાઈ રાજ ગુલાબસિંહ બહુધા લશ્કરી નોકરી પર નીમાતો; પરંતુ મહારાજના મરણ અને એના ભાઇ ધ્યાનસિંહના ખૂન પછી લાહોર દરબારમાં કેટલોક વખત સુધી સૌથી વધારે અગત્યનો આદમી એ થઇ પડ્યો હતો. સતલજની પહેલી સ્વારી વખતે એણે બ્રિટિશ સરકારની એવી સારી નોકરી બજાવી હતી કે એને ગવર્નર જનરલે કાશ્મિરનો સ્વતંત્ર રાજ બનાવ્યો હતો. આમ છતાં પણ પંજાબના ઇતિહાસમાં રાજ્ય ધ્યાનસિંહ અને ગુલાબસિંહના દરતાં બીજાં કંટાળો હતપત્ત થાય એવાં પાત્ર કેવચિત્ જ હશે. એઓ ઘણાજ ખુદ્દિશાળી અને નિર્વિવાદ હિંમતવાન હતા. પરંતુ એમના આ સારા ગુણો હોવાને લીધેજ એમના નહારા ગુણો-ગુલમ ભરેલો દગો, લોભ અને સારાસાર વિચાર ગહિત મહત્વાકાંક્ષા વગેરે-વધારે દેખાઈ આવે છે. એમનો ત્રીજો ભાઈ સુચેતસિંહ સીખ લશ્કરમાં અને દરબારમાં ઘણો દેખાવડો તથા દમદમ્યા વાળો હતો. એના ભાઇઓના જેવી એનામાં શક્તિ થોડીજ હતી, અને લાહોર દરબારનાં રાજકીય કામોમાં એ કદિ આગળ પડતો હતોજ નહિ. રાજ્ય ધ્યા-

નસિંહનો ભત્રિજો રાજા હીરાસિંહ ધણો સારો નીવડે એવો માણસ હતો. એના બાપની પછી એ મુખ્ય પ્રધાન થયો હતો; પરંતુ પ્રથમ સીબવિગ્રહની શરૂઆતના પહેલાં જે તોફાન ઉઠ્યું હતું, તે વખતે એના બાપની પેઠે એનું પણ ખૂન કરવામાં આવ્યું હતું.

મહારાજાની જીંદગીનાં પાછલાં વર્ષોમાં મોટે દરજ્જે ચઢેલાં સઘળાં માણસોમાં રાજા દ્વિનાનાથ જેટલું વિલક્ષણ કોઈ નથી. એને પંજાબનો * તેલેરેડ કહે છે, તે વાળખી અને ઠીક છે. એની જીંદગી યુરોપના આ રાજ્યદારી મહાન પુરૂષની જીંદગીને બરાબર મળતી આવે છે. એના મિત્રો અને મુરખીઓ રાજા ફેરફારમાં માર્યા જતા, પણ તેની એને બિલકુલ અસર ન થતી. રાજવંશના ફેરફાર થઈ જતા, પણ તેમાં એને બિલકુલ નુકસાન ન થતું. ચોતરફ મારામારી અને ખુનામરફી હોવા છતાં એના જીવને બિલકુલ ભય નહોતો. દરબારની ઘાનત લોકોની જાગીરો અને મીલકત પચાવીને લૂટી લેવાની હતી. આમ છતાં પણ એની શક્તિ અને દોલત હમેશાં વધતી જતી. એ ધણો દીર્ઘદષ્ટિવાળો અને ડાહ્યો હતો. બધા ઉપરચોટીઆ એના-સને જ્યારે બધું શાંત અને ગંજદરબારી તકરાર ન ઉઠે એવું જણાતું, ત્યારે એને ખબર પડતી કે પ્રસાણી બાબતથી જરૂર તોશાન ઉઠશે. આથી કરીને જે પક્ષ નબળો જણાય, અગર જે મિત્રની વગ પડી બાગે એવું લાગે તેને એ ખરતો કરતો. અને જે પક્ષનું પક્ષનું નમતું હોય, તે તરફ થઈ જતો. રાજા ફેરફારને અતે પ્રમાણિક મા-

---

* તેલેરેડ એ ફ્રાન્સનો ધણો નામીયો રાજદરબારી હતો. રાજા અને પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં ફેરફાર થયા છતાં પણ તેલેરેડ જૂદા જૂદા પક્ષની નોકરીમાં હતો. રાજા દ્વિનાનાથને એ બાબતમાં એ ધણોજ મળતો હતો. એ કુશળ રાજનીતિજ્ઞ હતો. ભા. ૩.

જુસોતે સોસવુંજ પડે છે. પરંતુ રાજ દિનાનાથના પાસા હમેશાં સવળા પડેજ જતા એજ એનું અપ્રમાણિકપણું કેટલું હતું તે બતાવી આપે છે. એ સ્વદેશપ્રેમી હતો, પરંતુ સ્વદેશના કરતાં પોતાનો જાતિ સ્વાર્થ એને વધારે પ્રિય હતો. ઇંગ્લેન્ડે એના કરતાં અને એના દેશીઓ કરતાં વધારે બળવાન હતા, એથી એને ઇંગ્લેન્ડેનો ધણેજ અણુગમો હતો; પરંતુ સ્વાર્થને માટે જેનો અણુગમો હતો તેમનીજ સેવા બળવથી પડતી હતી. ઇમાનદારીને માટે એનું પોતાનું માપ વળી જૂદુંજ હતું. જે પોતાના સ્વાર્થને કાંઈ તુકસાન ન થતું હોય તો એ મિત્રને મદદ કરે એવો હતો. જે મિત્રને તજ દેતો તો તે પોતાની મિલકતને જેખમ થવાના ડરથીજ. બાકીએ કાં સ્વભાવે ખીકણુ નહતો. જાતે બહાદૂર હતો; તેમજ એનામાં ખરું સાગે તે કામ કરવાની હિંમત ધણીજ હતી. એ ખરું કે એ હિંમતનો ઉપયોગ પરિણામ વિચાર્યા વગર કરતો નહિ. સ્થાનિક બાળતોનું એને ઘણું ગાન હતું; તેમજ એની કામ કરવાની શક્તિ અથાગ હતી. પરંતુ સઘળી સત્તા પોતાનાજ હાથમાં રાખવાની ઇચ્છાને લીધે કામ થવું જેમએ એમ થતું ન હતું. ખરેખાત એ દુનિયાદારીમાં ત્રડાયેલો આદમી હતો. તે સભ્ય હતો, તેમજ વિચારવાન હતો. જે કે મોટા વિદ્વાન નહોતો, તોપણ સારો કળવાયેલો હતો. યૂરોપિયનો જોડેની વાતચીતમાં એ પોતાનો અભિપ્રાય હિંમતથી નિખાલસપણે આપતો તેથી એની વાતચીતમાં આનંદ લાગતો. એશિયાના લોકોમાં આ ગુણો સાધારણ નથી. મુલકી પ્રધાનની જગા મારે એની યોગ્યતા ધણીજ ચઢીઆતી હતી. તે છતાં એને માત્ર ઇ. સ ૧૮૩૪ માં નાણાસંચી પ્રધાન બનાવ્યો હતો. આમ હોવા છતાં પણ મહારાજને એના ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો,

અને સઘળા અણીના સમયમાં એની સલાહ લેવામાં આવતી. મહારાજના મરણ પછી લશ્કર અને અમીરોમાં એનો વગ ધણોજ ટકી રહ્યો હતો. બ્રિટિશ સરકારે લાહોર લીધા પછી રાજ કરનારી મંડળીનો એને સભાસદ બનાવ્યો હતો. આ સભાનો એ એક ઉપયોગી અને ધણોજ શક્તિમાન સભાસદ હતો. નાણાં ખાતાના ઉપરી તરીકે એને રાજમાંથી પૈસા ખાધ જવાની ધણીએ તક મળે એમ હતું, અને એવી તકનો એણે લાભ નથી લીધો એમ પણ નથી, તે છતાં પણ એ ખીજા કરતાં નિઃસ્વાર્થપણે કામ કરતો અને લાહોરના રેસીડેન્ટને ધણોજ ઉપયોગી હતો. એના જેવી હીસાબની ઝાંણીદ સમજવાની શક્તિ, અને કામ કરવાની ટેવ વગર દરબારી હિસાબનો ગુન્યવાડો નીકળે એ અસંભાવ્ય હતું. તેમજ પંજાબ ખાલસા કર્યાની પૂર્વે હતું તેજ પ્રમાણે તે ખાલસા કર્યા બાદ પણ સુલકી અને જગીરના કામમાં રાજ દિનાનાથની મદદ સરખી દિંમતી હતી. ઇ. સ. ૧૮૪૮ માં સીખ લશ્કરના બળવા વખતે રાજ દિનાનાથ અંદરખાનેથી પુટેલો હતો, એમ કેટલાક કહેતા. એમ પણ કહેવાતું કે બળવાની એણે ઉશ્કેરણી કરી છે. વળી એમ પણ કહેવાતું કે જો એની પાસે લાહોરમાં વાડી વજ્રા, ધરબાર વગેરે ખૂબ મિલકત ન હોત તો એ પોતે ઉઘાડે હાક બળવામાં સામિલ થાત; પણ આ બધી મિલકત જમ થવાના બયથી એ સામિલ થયો નહોતો પરંતુ આ બધાં શુભલાભો એના દુશ્મનોએ પણ ઉઘાડ્યાં હોય. ઉલટો ત્યારે એને લાહોર પાછો બોલાવ્યો હતો ત્યારે ત્યાં આવીને તેણે બ્રિટિશ અમલદારોને ફિતુરી લોકોનાં ધરબાર જમ કરવામાં એમની ધારણા ધૂળ મેળવવામાં ધણીજ ખંતથી મદદ કરી હતી એ તો નક્કી છે.

અમે કહી ગયા તે સિવાય બીજા દરબારીઓમાં બીજા સીખ ધર્મગુરુઓ ભાઈ રામસિંગ ભાઈ ગોવિંદરામ, અને ભાઈ ગુરમુખસિંગ એઓ હતા. આ લોકો ધણું કરીને દરબારી ખટપટમાં પડનારા નહતા; છતાં જાન્યુના દરબારમાં જનાર હતા. આમાંના પહેલા જે લાહોરના પ્રખ્યાત સીખ ધર્મગુરુ અને પેગંબરના પૌત્ર હતા. આ ધર્મગુરુને અઢારમા સૈકાનાં ઘણાં વર્ષો સુધી સઘળા સીખ લોકો ધણુંજ માન આપતા. મહારાજાએ ઇ. સ. ૧૮૦૨ માં લાહોર જીતી લીધા પછી જે વર્ષે લગભગ એક સૈકાનો લાંગો આવરદા ભોગવીને એમણે દેહ તજ્યો હતો. આ પવિત્ર માણસને ગાટે રણજીતસિંહના મનમાં ધણુંજ માન હતું, અને એના પૌત્રાને એણે મોટી જગીરો આપી હતી. એમનામાં રામસિંગ ધણેજ વગવાળો હતો રણજીતસિંહ જ્યારે સ્વારીએ જતો ત્યારે પડાવ નાખે ત્યાં એનો તંત્રુ મહારાજાના તંત્રુની જોડાણેડ ઉભો કરવામાં આવતો. એમને દરરોજ દરબારમાં ખાસ માણસ તેડવા જતો, અને એમને ધણુંજ માન મળતું. ભાઈ ગુરમુખસિંગ અમૃતસરના દરબાર સાહેબના પવિત્ર દહેરાના ધર્મગુરુ સંતસિંગનો દીકરો હતો. આ સંતસિંગ ધર્મગુરુ તેમજ અઢો સિપાઈ હતો. એણે ઘણી વાર લશ્કરમાં સારી તોફારી જળવીને પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી. પોતે જ્યારે દુનિયાનાં કામો છોડી દધને આદિત્રથ વાંચવાનો અને લોકોને પ્રબોધવાનો આરંભ કર્યો, ત્યારે એણે પોતાના દીકરા ગુરમુખસિંગને દરબારમાં મોકલ્યો. એ તરણ પુરૂષ થોડી વારમાં એના બાપની પેઠે માનીતો થઈ પડ્યો. આમ છતાં પણ એની સત્તા કોઈપણ કાળે એના શત્રુ અને પ્રતિસ્પર્ધિ ભાઈ રામસિંગના જેટલી જામી નહોતી.

લાહોરમાં બીજા પ્રતિષ્ઠિત આદમીમાં જોઈએ તો મિશ્ર રણ-
આરામ અને પછીથી એનો દીકરો રાજા સાહેબદયાળ હતો. મિશ્ર
રણીઆરામ જકાતખાતાનો ઉપરી હતો. તેમજ અતારીવાળા આ-
બરદાર કુટુંબના સરદારો અતરસિંગ, શેરસિંગ, અને શામસિંગ, એ-
ઓ પણ પ્રખ્યાત હતા. ઈ. સ. ૧૮૪૮ માં થયેલા સ્ત્રીખ બળવામાં
પહેલા બે મુખ્ય આગેવાન હતા. મજીદીયા કુટુંબના સરદાર દેશા-
સિંગ અને તેનો દીકરો સરદાર લહેનાસિંગ પણ ધણા પ્રખ્યાત
હતા. સરદાર લહેનાસિંગને “હુસમુદાલા” એટલે “રાબ્યની તરવાર”
કહેતા. એ ધણોજ હુશિયાર આદમી હતો. યંત્રશાસ્ત્રમાં એ નિપુણ
હતો. એણે પોતે કેટલાંક યંત્ર ખોળી કાઢ્યાં હતાં. સ્ત્રીખ લોકોનું તો-
પખાતું એણે ઘણું સુધાર્યું હતું. એણે બનાવેલી કેટલીક સુંદર તોપો
અલિવાલ અને બીજાં રણક્ષેત્રમાંથી ઈંગ્રેજોને હાથ આવી હતી. એણે
બીજાં ઘણાં યંત્ર બનાવ્યાં હતાં: તેમાં એક ઘડીઆળ એવું બનાવ્યું
હતું કે જે પરથી કલાક, દિવસ અને તિથિ માલમ પડતાં હતાં એને
ખગોળવિદ્યા અને ગણિતશાસ્ત્રનો ધણો શોખ હતો. એને કેટલીક-
ભાષાઓ આવડતી. અમલદાર તરીકે એ ધણો લોકપ્રિય હતો. એને
હાથે ગરીબો ઉપર કદિ જુલમ જુલમ નહિ. એનો વજે વેરો હલ-
કા અને એનો ન્યાય હમેશ નિષ્પક્ષપાત હતો, એમ કહીએ તો ચાલે.
રાજદરબારી માણસ તરીકે આખા લાહોરમાં એજ માત્ર પ્રમાણિક
હતો. દગાફટકા અને લાંચ સર્વત્ર ફેલાયેલાં હતાં, પરંતુ લહેના-
સિંગ હમેશ ચોખ્ખો હતો. મહા લોભી અને ગમે તેવી ખોટી ખ-
ટપટ કરે એવા આદમીઓના નિરંતર સંબંધમાં રહ્યા છતાં પણ
એના પ્રમાણિકપણને બિચકુલ કથંક લાગ્યું નથી.

ખંજાબમાં ઈ. સ. ૧૮૪૫ માં જો લહેનાસિંગ જેવા પ્રતિષ્ઠિત અને રાજ્ય ચલાવવામાં કુશળ નરે આગેવાની લીધી હોત, તો દેશ ઉપર જે આપદ આવી પડી તે અટકાવાત; પરંતુ આટલું છતાં પણ લહેનાસિંગ ખરેખરો સ્વદેશભક્ત ન હતો. રાજદરબારી માણસની અને ખર્ચે કહીએ તો દરેક પ્રમાણિક માણસની ફરજ છે કે દેશ-દુઃખ વખતે પોતાના દેશને સહાયતા કરવી, પોતાના દેશની દિગ્ગમીરીમાં ભાગ લેવો, અને જરૂર પડે તો દેશના અસ્ત જોડે પોતે પણ અસ્ત થવું.

પ્રકરણ ૭ મું.

મહારાજનું લશ્કર અને રાજ્યવ્યવસ્થા.

મહારાજનાં લશ્કરી ચાતુર્ય ધણું હતું; પરંતુ એ ચાતુર્ય લશ્કર ઉપર યુદ્ધમાં સરદારી કરવામાંજ સમાયું નહોતું. એ વાતમાં તો એના ધણા અમલદારો અને સરદારો એના કરતાં એ વિશેષ હુશિયાર હતા. સીખ લોકો જાતે જ ઘણા દ્વિસાદી અને સ્વતંત્ર મિજાજના હતા. એઓ જે સરદારની સાથે જવાથી સૌથી વધારે લૂટ મળવાનો સંભવ હોય તેના લશ્કરમાં દાખલ થતા, અને પોતાની મરજીમાં આવે ત્યારે અને ક્ષણે તેટલી વાર ધણીઓ બદલતા. મહારાજ આવા લોકોમાંથી સજ્જ અને કવાયતવાળું જળઈ લશ્કર ઉભું કરી શક્યા, એજ એમનું ખરેખરું લશ્કરીચાતુર્ય જણાવે છે.

એમના દાદા ચરતસિંહ અને બાપ મહાનસિંહ બ્યારે સકર ચખીયા મિસલ પર સરદારી કરતા હતા, ત્યારે સીખ લોકો તદ્દન પ્રજાસત્તાક હતા. અંધાધુંંદીના સમયમાં બને છે તે પ્રમાણે કોઈ કોઈ માણસો સરદાર અગર આગેવાન થઈ પડતા. દરેક માણસ ખીજ માણસ પાસેથી લૂટી લઈ શકે અને ખીજઓથી રક્ષણ કરી શકે તે તેના બાપનું એમ હતું. પરંતુ લોકોની નજરમાં આવા સરદાર અગર આગેવાન કાંઈ વિશેષ માનપ્રદ હતા એમ નહિ. યુરોપ અને અમેરિકાનાં આધુનિક પ્રજાસત્તાક રાજ્યના કરતાં સીખ ધર્મનું મૂળ બંધારણ જ વસ્તુતઃ સમાનતા અને બ્રાતૃત્વ ઉપર વિશેષ હતું.

અગાડીના પ્રકરણમાં સીખ લોકોના લશ્કરના બંધારણ અને

યુદ્ધ રીતિ વિષે કહી ગયા છીએ. તેઓના લશ્કરમાં મુખ્યત્વે કરીને ઘોડેસ્વાર હતા, પાયદળ નહિ. પાયદળ સિપાઈ ઘોડેસ્વાર કરતાં તદ્દન ઉતરતો ગણાતો. યુદ્ધ પ્રસંગે તો તેને કિલ્લા વગેરેની રખવા-
ળા કરવાને કિંવા બૈરાં વગેરેનું રક્ષણ કરવાને ધેર રહેવું પડતું; અ-
ગર જ્યાં સુધી પોતાને સારૂ ઘોડો વેચાતો લઇને અથવા ચોરી
લાવીને ઘોડેસ્વાર બને ત્યાં સુધી યુદ્ધ કરનારા લશ્કરની પાછળ બ-
ને તે રીતે કરીને જવું પડતું.

એના હમેશના ડહાપણ વડે મહારાજને પોતાના અમલની
શરૂઆતમાં જ જણાઇ આવ્યું કે સીખ લોકોની યુદ્ધરીતિ એ લો-
કોની રૂઢિ તથા સ્વભાવને અનુસરતી નથી; અને જો એમાં ઘટતો
ફેરફાર નહિ કરીએ તો ઈંગ્રેજો તો શું પણ અશ્વધાન લોકો જોડે
પણ લડતાં વિજય પ્રાપ્ત થશે નહિ. ઈંગ્રેજોનાં લશ્કર નિયમિત કવા-
યતવાળાં હતાં. એણે પોતે ઘણીજ ધીરજથી ઈંગ્રેજોના લશ્કરની
કવાયત અને યુદ્ધ યુક્તિનું મનન કર્યું હતું. અહમદશાહના વખતમાં
અશ્વધાન લશ્કરની કવાયત પણ હીક હતી. ખીણોમાં અને પહાડી
મુલકમાં તો તેઓ લગભગ અજીત હતા; અને સપાટ પ્રદેશ ઉપર
પણ તેઓ હંફાવે એવા હતા. ઈંગ્રેજ લોકોનું લશ્કર શા કારણથી
ચઢીઆતું હતું, તે ખુશી મહારાજના સમજવામાં આવી હતી. શા
કારણથી હિંદુસ્તાનની ખીણ બધી લડાયક પ્રજાનાં લશ્કરો ઈંગ્રેજો-
નાં લશ્કર સામે બિલકુલ ટકી શક્યાં ન હતાં, એ મહારાજ સમ-
જી ગયા હતા. આખા હિંદુસ્તાનમાં જો કોઇ પણ પ્રજા માટે મ-
હારાજના મનમાં માન ઉત્પન્ન થયું હોય, તો તે ઈંગ્રેજોને માટે હતું;
અને તેમની જોડે સલાહ રાખવાનો એમણે દૃઢ ઠરાવ કર્યો હતો.

પોતાના સૌખ્ય લશ્કરમાં ઈંગ્રેજ લશ્કરને ધોરણે સુધારો કરવાનો એમણે નિશ્ચય કર્યો. આ વિચારથી મહારાજાએ ખાલસાના લશ્કરનું બધું બંધારણ ફેરવી નાંખ્યું. ઘોડેસ્વાર પલટણો જે સૌથી અગત્યની ગણાતી હતી, તે ફરી ગયું, અને પાયદળ ધણું અગત્યનું ગણાવા લાગ્યું. આ ફેરફાર કરવાને મહારાજાએ કંપની સરકારના અમલદાર માગ્યા અને જ્યારે મળ્યા નહિ, ત્યારે એમણે ફ્રેંચ, ઈટાલીઅન અને ખ્રીસ્તીય યુરોપિયન અમલદારોને નોકરીમાં રાખવાથી આ ફેરફાર સુલભ થયો. યુરોપમાં સામાન્ય રીતે સધળે ઠેકાણે ઘોડેસ્વાર કરતાં પાયદળની મહત્તા સિદ્ધ થઈ ચુકી હતી. તેથી આ પરદેશી અમલદારોએ એ નવી પદ્ધતિ દાખલ કરી. આ અમલદારોમાં કેટલાક તો ઘણા બાહોશ પુરૂષો હતા, અને લાહોર દરબારના લશ્કરને વધારે સખળ બનાવવાનું જે તેઓ કહેતા હતા તે કરવાને પૂરતા લાયક હતા. આવા અમલદારોના હાથ નીચે લાહોરનું પાયદળ ક્વાયતમાં લગાર મંદ હોવા છતાં પણ ધણું અજીલ, ક્વાયતી અને ધૈર્યવાન બની રહ્યું. એઓ ઘણાજ થાક ખમી શકતા. આખી પલટણની પલટણ ઘણા દિવસ સુધી લાગલાગટ ત્રીશ ત્રીશ માર્દલની મુસાફરી કરી શકતી.

મહારાજાના વખતમાં લશ્કરમાં નોકરી કરવી એ ફરજિયાત નહોતું. તથાપિ જોઈએ તેટલાં માણસો મળી આવતાં, કેમકે લશ્કરમાં જવું એ ધણું લોકપ્રિય હતું. ખાલસાની શરૂઆતમાં ઘોડેસ્વાર લશ્કર કાંઈ દમવાળું નહોતું. અધધાન લોકો ચઢી આવતા ત્યારે તેઓ તેના લશ્કરની આબુબાબુ રહીને એમને ખોરાક વગેરે ન મળે, અને એમની જોડે ખીજા વ્યવહાર ન કરી શકે, એટલુંજ માત્ર

કરતા. અફઘાનો જેવા ક્વાયતી લશ્કરની સાથે ખુલા રણક્ષેત્રમાં ઉભા રહેવાની કોઈ હિંમત કરી શકતું નહિ. મહારાજાએ ધોડેસ્વાર લશ્કર પણ એવું જ બનાવ્યું. એ વાત ખરી કે આમ કરવું એ ધોડેસ્વાર પલટણું એક કામ છે. સીખ ધોડેસ્વાર પલટણુંમાં ધોડા અને હથિયાર સારાં ન હતાં, અને એ પલટણો તો બહાદૂરી ભરેલાં કામોના કરતાં દુશ્મનો હલ્લો કરે ત્યારે નાશી જવાને લીધે વધારે વિખ્યાત થઈ હતી. પરંતુ પાયદળ પલટણોમાં સીખ સિપાઈ ખરે-ખરો બહાદુર અને અડગ હતો. જો કે ઈંગ્રેજ લશ્કરમાં કેટલીક ઘણી ફક્કડ સીખ ધોડેસ્વારની પલટણો છે, જે આખી દુનિયાની ગમે તે જાતની ધોડેસ્વાર પલટણુની સામા ટક્કર ઝીલી શકે એવી છે, છતાં પણ સીખ લોકો ધોડેસ્વાર તરીકે અફઘાન અને હિંદુ-સ્થાનીઓ કરતાં ઉતરતા છે. આ લોકો પાયદળ સિપાઈઓ તરીકે સીખ લોકોથી ઉતરતા છે. મહારાજાના પાયદળમાં દેશના ચુંટી કાઢેલા તરણો હતા. ખૂબસુરતમાં ખૂબસુરત અને બળવાનમાં બળવાન માણસો પસંદ કરવામાં આવતાં, પરંતુ ધોડેસ્વાર પલટણો-માં એમ થતું નહિ. એમાં તો એના જૂદા જૂદા સરદારોનાં માણસો દાખલ થતાં. એએને કાંઈ બળ અગર બહાદૂરી ઉપરથી પસંદ કરવામાં નહોતાં આવતાં. ધોડા નાના, નબળા અને હલકા તુખમના હતા; અને સિપાઈઓનો પોશાક છેક ઉત્તરનો અને હલકો હતો. સીખ સંસ્થાનોના લશ્કરની ક્વાયત અર્થે ઘણી વાર તપાસી છે, અને અમે જાતે એવી એક પલટણુ નવી ઉભી પણ કરી છે. અમારા એવા અનુભવથી અમને ખબર છે કે એ લોકોની ધોડે-સ્વાર પલટણો ક્વાયત, પોશાક, ધોડા અને હથિયાર વગેરે બાબતમાં હાલ પણ એવીજ છે. સીખ સંસ્થાનોના પાયદળ સિપાઈઓ

ગ્રેજ સરકારના પાયદળના સ્ત્રીખ સિપાઇઓ જેવાજ કદાવર અને મજબુત બાંધાના છે; પરંતુ તેમની ઘોડેસ્વાર પલટણો તો જાણે ધ-રડા અને નાલાયક થયેલા પેન્શનરોને માટે ઇસ્પીતાલો હોય નહિ એવીજ છે. એમને માત્ર ઘોડે એસતાં આવડે એટલે થયું; પછી તેઓ લડી ન શકે અથવા અંગળજની ખીજ નોકરી બળવી ન શકે તેની દ્વિધ નહિ.

ખાલસાના જૂના વખતમાં પાયદળ લશ્કરમાં માત્ર અઠાણી લોકોની કંઈ પણ ગણતરી હતી. આ લોકોના કામમાં વધારે માથું ધાલતાં મહારાજને ભય લાગતો. એ લોકો કેફી અને જંગલી જેવા હતા, છતાં સ્ત્રીખ લોકો એમને પવિત્ર ગણતા; અને જ્યારે કોઈ છાતીઘડું કામ કરવાનું આવી પડે, ત્યારે ઘણા જરૂરના હતા. સાધારણ લશ્કર, કરવાની હિંમત ન કરે એવાં કામ આ ધર્મજનુનીઓ કરતા. આ લોકોની આધળીયાં કરવાની હિંમતથી ઘણી વખત અનિશ્ચિત દેખાતી લડાઈઓમાં પૂર્ણ વિજય મળતો. આ લોકોનાં જીતનને લીધે મહારાજને એકવાર ઇંગ્રેજો સાથે લગભગ તકરાર ઉત્પન્ન થઈ હતી. ઈ. સ. ૧૮૦૯ માં મી. મેટ્કાફના શ્રુસલમાન સિપાઇઓ ઉપર આ લોકો જીતનથી તૂટી પડ્યા હતા.* આ અઠાણીઓ લક્ષણમાં અને શત્રુ ઉપર તૂટી પડીને કાપાકાપી ક-

* મી. મેટ્કાફના થોડા પણ કવાયતી સ્વારોએ આ જીતની ટોળાના હુમલાથી પોતાનો બચાવ કરીને તેમને પાછા હઠાવ્યા, તે ઉપરથી મહારાજનાં મન ઉપર ઘણીજ અસર થઈ. એ ઇંગ્રેજોને જોડે પ્રલાહ કરવા તત્પર થયા, એટલુંજ નહિ, પણ પોતાના લશ્કરને એવીજ તે કેળવીને કવાયતી કરવાનું પણ તેમણે પોતાના મનમાં નક્કી કર્યું.

રવાની રીતમાં અફઘાનીસ્તાનના અને સુદાનના ધાઝીઓ જેમના ભયંકર અને જુસ્સા ભરેલા હુમલાની સામે અડગમાં અડગ, અને યુદ્ધમાં બરાબર કસાયલા લશ્કર સિવાય સઘળાના હાંજ ગગડી જાય છે, તેમનાજ જેવાજ હતા. આ મુસલમાન ધર્માંધ ધાઝીઓ ધર્મની લાગણીથી ઉશ્કેરાતા, પરંતુ ખાલસાતું આ પરમેશ્વરનું લશ્કર એમના જેવી ધાર્મિક અંતર્વૃત્તિના કરતાં, ભાંગ અને એવા ખીજા માદક પદાર્થોથી ઉશ્કેરાઈને તુટી પડતું. મહારાજના સમયમાં એઓ ખરેખાર ધણાજ પીડારૂપ હતા, અને એઓએ એકથી વધારે વાર પુદ મહારાજની જીંદગી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો.

અકાળ ખાંગ લોકોએ પોતાનું મૂળ રહેઠાણ અમૃતસરમાં કર્યું હતું. આ લોક યુરોપિયનો તરફ ધણીજ ઉદ્ધત વર્તણૂકવાળા હતા. ઇંગ્લેન્ડ તરફ એમના મનમાં ધણીજ અલુગમો હતો. આથી કરીને પંજાબ ખાલસા કર્યાપછી શરૂઆતમાં કેટલાંક વર્ષો સુધી અમૃતસરમાં આવેલાં દરબાર સાહેબોનાં દેહેરાં જેવા જવું એ સહીસલામત ગણાતું નહિ. મહારાજ પોતાની રૈયત ખુશીમાં આવે તે ધર્મ પાળે એવા વિચારના હતા અને ધર્મ-જૂલમ કરે એવા નહોતા. પોતાની મુસલમાન રૈયત અડચણ વગર પોતાના ધર્મની ક્રિયા વગેરે કરે એવી એમની ઇચ્છા હતી. આમ છતાં પણ મઝીન યાને સાંજની ખાંગ પુકારવાની બંધ કરવામાં આવી હતી, કારણ કે એથી અકાળીઓ ઉશ્કેરાઈને ગુસ્સે થઈ જતા. આ ધર્મઝતુનીઓને કાંઈક અંકુશમાં લાવવાનો પ્રયત્ન મહારાજએ કર્યો હતો. એમણે એ લોકોની ૩૦૦૦ માણસોની અનિયમિત ઘોડેસ્વાર પલટણ ઉભી કરી, પરંતુ એની અસરનંજ વી હતી. ઘોડેસ્વાર પલટણ હોવા છતાં પણ હુમલો કરતી

વેળા તેઓ ઘોડા ઉપરથી ઉતરી પડતા. એઓનું પ્રિય હથિયાર બે પાનાંવાળી તરવાર હતું. પોલાદનું ચક્ર-કડું જે એઓ પોતાની પાઘડીમાં હમેશ પહેરતા, તે છથી આઠ ઈંચ વ્યાસનું, પાતળું અને તીણી ધારવાળું હતું. આ કડું હથિયાર તરીકે જળરૂં ઉપયોગી છે, એવી જે એ લોકો કુલ મારતા તે ખરું ન હતું. સાઠથી સો વાર સુધીમાં એનાથી મારો થઈ શકતો, પરંતુ એક વાર હાથમાંથી છૂટ્યું, એટલે તે શત્રુને વાગશે કે મિત્રને વાગશે એ કહી શકાતું નહિ. અમને અત્યાર સુધી એવો કોઈએ અકાળી મળ્યો નથી કે જે પોતાની ધારેલી જગાએ એને મારે. અમે પોતે પણ એને ધારેલી જગાએ ફેંકી શક્યા નથી.

જે યુરોપિયન અમલદારો મહારાજની નોકરીમાં રહ્યા હતા, લે-ઓમાં જનરલ વેન્ચુરા સૌથી વધારે અગત્યનો હતો. આ ઇટાલિયન, આખરદાર અને ડીર્તિવાન હતો, અને એણે સ્પેન તથા ઈટાલીના લશ્કરમાં નેપોલીઅનના હાથ નીચે નોકરી કરી હતી. સલાહ થયા પછી એની નોકરીનો ખર્ચ ન રહ્યો એટલે દુનિયાના ગમે તે ભાગમાં જે સમયે ત્યાં નોકર રહેવાને માટે પોતાના દેશમાંથી તે નીકળી પડ્યો. એવાજ અનુભવનો અને લક્ષણનો બીજો અમલદાર જનરલ આલાન્ડ હતો. એણે પણ નેપોલીઅનના હાથ નીચે નોકરી કરી હતી. એણે પોતાની શક્તિ અને બહાદુરીથી ધણીક લડાઈઓમાં નામના મેળવી હતી. આ લોકો પ્રથમ તો પોતાનું નસીબ અજમાવવાને ઇચ્છતા અને ઇસનમાં આવ્યા; પરંતુ ત્યાંના રાજા અખ્યાસની પાસે પોતાને યોગ્ય કામ મળે એવું ન લાગવાથી હેરાત અને કંદહાર થઈને હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા. મહારાજાએ ઘણા વખત સુધી એમની શક્તિની

તુલના કરીને ઘણી ઘડભાંગ પછી તેમને પોતાના રાજ્યમાં નોકર રાખ્યા, અને અમલદારોએ ઘણા વખત સુધી રણજીતસિંહની નિમકહલાલીથી નોકરી કરી હતી. મહારાજાએ આલાઈને ઘરકં-દાઝની પલટણુ ઉભી કરવાની પરવાનગી આપી હતી, અને વેન્ચુરા ને “ફોજ ખાસ”નો ઉપરીનીમ્મે હતો. આ ફોજ સ્ત્રીખ લશ્કરમાં કવાયત, પોશાક, હથિયાર અને સરસરંજામમાં સઘળી પલટણોથી ચઢીઆતી હોઇને અગ્રણી ગણાતી હતી. એમાં સાધારણુ પાયદળની ચાર, અને ઘોડેસ્વારની એ પલટણો હતી. મહારાજાએ એક વખત આ ફોજને વધારીને તેમાં પાયદળની પાંચ પલટણો અને ઘોડેસ્વારની ત્રણ પલટણો કરી હતી; પરંતુ વેન્ચુરાની વિનતિ ઉપરથી તેમાં પછીથી અસલ જેટલાં માણસો રાખ્યાં હતાં. આ લશ્કરના સેનાપતિ તરીકે જનરલ વેન્ચુરાએ ઘણી સ્વારીઓમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી. તે સ્વારીઓ મુખ્યત્વે કરીને પેશાવર અને તેની આબુખાબુના પહાડી પ્રદેશ ઉપર કરવામાં આવી હતી. મહારાજા આ જનરલના ઉપર હમેશ વિશ્વાસ રાખતા, અને એને ઘણું માન આપતા. એને લાહોરના કાઝી અને સૂબાની પદવી આપી હતી. રાજ્યમાં એ આદેશ ત્રીજી પાયરીનો ગણાતો. પારીસની “ઇકોલ પોલીટેકની”માં કેળવાયેલો કર્નલ ફોર્ટ નામનો ફ્રેંચ અમલદાર ગુરખાની એ પલટણોનો ઉપરી હતો. કર્નલ *ગાર્ડનર નામનો આય-

*આ કર્નલ ગાર્ડનર મરી ગયાને ઘણાં વર્ષ થયાં છે. અમે એને મળ્યા લાગે એ કાશ્મિરના મયત મહારાજાનો પેન્શનર હતો. એ કવચિતજ ભાનમાં રહેતો. હમેશ દારૂ પીને તે ઘેનમાં ને ઘેનમાંજ રહેતો. કર્નલ ગાર્ડનરે અમને તેણે પોતે લખેલો મહારાજાના અમલના પાછલા ભાગનો અને એમના મરણ પછીનો અહેવાલ વાંચવા દીધો હતો. આ

હોડનો વતની તોળખાનાપર હતો. આ રાખસમાં કેળવણી થોડી હતી, તેમજ તે લક્ષણમાં ઉતરતો હતો, પરંતુ જાતે ધણો હુશિયાર હતો. ખીજો અમલદાર કર્નલ જ્ઞાન કોર્ટલાંડ કરીને હતો. એ અમલદાર લક્ષણમાં ઉતરતો હતો. સીખ રાજ્ય પડી ભાગ્યા પછી એ દિલ્હીશ રાજ્યમાં મુલ્ક ખાતામાં નોકરીએ રહ્યો હતો, તેમજ એણે બળવાના વખતમાં લશ્કરી નોકરી પણ ધણી સરસ બળવી હતી. જનરલ એવીટખીલ જાતે નેપલ્સનો હતો, અને ઈરાનમાં નોકરી કર્યા બાં વેન્યુરાની પછી હાહોરમાં આવ્યો હતો ધણું કરીને એને મુલ્ક ખાતામાં રાખતા. પ્રથમ તો રાવિ અને ચિનાબ નદીઓની વચ્ચેનો રેવના દેખાવાળા પ્રાંત એના તાબામાં હતો. પછીથી કેટલાંક વર્ષો મુધી એના તાબામાં પેશાવર પરગણું હતું. પંજાબમાં તોફાનીમાં તોશની આ પરગણું હતું. ત્યાંના વતનીઓ જો કોઈ કાળે પણ શાંતિથી રહ્યા હોય, તો તેમ પહેલીજ વાર એના અમલમાં બન્યું હતું. એનો હુકમ જહાંગીરી, અને ન્યાયની રીત કરડી તથા કૂર હતી. ખાઈબરની આબુબાબુના પ્રદેશમાં એવું નામ સાંભળીને અઘાપિ પણ પહોડી જાતો કંપેછે. એ ચોરી અને ખુન કરનારાઓને પકડીને શહેરના કોટ ઉપર લટકાવી દેવાવતો. એના કાયદા ધણાજ સખ્ત હતા અને જો કે હાલ ઈંગ્લેજ સરકારના કાયદા આ વિકાળ કટાલીઅનના કાયદા કરતાં નરમ છે, તથાપિ એટલું તો ખરું કે વાચવ્ય સરહદનાં પરગણાંઓમાં અમલ કરનારમાં કેટલીક ચપળતા અને

ધણાંજ મનોરંજક અને કિંમતી કાગળાંઓ એન. મરહુમ મી. ફ્રેડ્રીક કુપર સી. બી. ને એમણે સોંપ્યાં હતાં. હાલ તેનો પતોજ નથી એ ધણું દીલગીર થવા જોવુંછે. એનાથી ધણી ઐતહાસિક બાબતો અજવાળામાં આવત.

જહાંગીરીની ખાસ જરૂર છે; હાઇકોર્ટનો લાંબો, ધીરો અને અડચણ ભરેલો ન્યાય, તેમજ પ્યારીસ્ટર જડજો આ પ્રાંતને બિલકુલ અનુસરતા નથી. અહિં તો ગુન્હેગારની પૂઠે પડવું, એ નાશીતે ખીણમાં પોતાનાં રહેઠાણોમાં ભરાઈ જાય તે પહેલાં મુદ્દા સહિત પકડવો, દોરડાનો કડકો લાઇને પાસેના ઝાડપર લટકાવી દેવો એજ ખરી ન્યાયરીતિ છે.

“ફોજખાસ”ના સેનાપતિ જનરલ વેન્ચુરા અને ફ્રેંચ લીજન-નને નામે ઓળખાતા લશ્કરના સેનાપતિ કેર્ટ એમણે અને બીજા પરદેશી અમલદારોએ મહારાજના લશ્કરની ક્વાયત અને યુદ્ધ-રીતિ ઘણીજ સુધારી હતી. આ અમલદારોને સ્વારી વખતે મુખ્ય અમલદારની પદવી નહોતા આપતા. નામના મુખ્ય સેનાપતિ તરીકે કુમાર ખરકસિંહ અથવા કુમાર શેરસિંહ અથવા બીજા કાંઈ મુખ્ય સરદારને મોકલતા. મહારાજના સઘળા સેનાપતિઓમાં દિવાન મો-કમચંદ શ્રેષ્ઠ હતો. એ જાતે ખતરી હતો. ઇ. સ. ૧૮૦૬ થી તે ૧૮૧૪ માં એ મરી ગયો ત્યાં સુધી તે સઘળા સીખ લશ્કરનો વડો સેનાપતિ હતો, અને દરેક જીત વખતે સાગિલ હતો એનો પૌત્ર રામદયાળ જે ઇ. સ. ૧૮૨૦ માં હુઝારામાં મરાયો, તે પણ હુ-શિયાર સેનાપતિ હતો. તે જો જીવ્યો હોત તો ઘણી નામના મેળવત. મિશ્ર દિવાનચંદ એ પણ સેનાપતિ હતો. જાતે વાણીઓ હોવાથી સીખ સરદારોને એ અપ્રિય હતો. એણે ઇ. સ. ૧૮૧૮માં મુલ્તાન જતું હતું, અને બીજે વર્ષે કાશ્મિર ઉપર સ્વારી કરીને જીત મેળવી હતી. સીખ સરદારોમાં વધારે પ્રખ્યાતી પામેલામાં સરદાર ફતેસિંહ કાલીઆનવાળા અને સરદાર નિહાલસિંહ અતારીવાળા હતા. તેમણે ઇ. સ. ૧૮૦૧ થી તે ૧૮૧૭ સુધી મહારાજની દરેક સ્વારી-

ઓમાં સારો ભાગ લીધો હતો. સરદાર ફતેહસિંહ આલુવાલીઆ જેમના વંશજો કુપુરથલાના રાજા થયા, સરદાર બુધસિંહ સીંવન-વાલીઆ અને એમનો ભાઈ અતારસિંહ-જે સરદાર હરિસિંહ નલ-વા જામરડમાં ઇ. સ. ૧૮૩૬ માં મરી ગયા ત્યાર પછી ખાલસા-નો મોટો રક્ષક ગણાતો હતો, એઓ હતા. હરિસિંહ ઘણાજ નિડર અને બહાદુર સેનાપતિ હતા. તે લશ્કરને ઘણાજ પ્રિય હતા. પ્રતિ પક્ષીની સંખ્યા અને બળાબળની દરકાર રાખ્યા વગર લડવાને અને છત મેળવવાને એ હમેશ તત્પર હતા. એનો દીકરો જવારસિંહ અમા-રો ખાસ મિત્ર હતો. એનામાં એના બાપની બહાદુરી ઓધે ઉતરી હતી. ચીલીઅનવાલાની લડાઈ વખતે સીંખ ઘોડેસ્વારો લખને એણે-જ આપણા લશ્કર ઉપર ફક્કડ હુમલો કર્યો હતો. આપણને સંપૂર્ણ જય મળ્યો હોત, પરંતુ એ હુમલાએજ બધો મામલો ફેરવી નાંખ્યો; અને સુભાગ્યે આપણે ઈ હાર ખાતા લગભગ બચી ગયા. અમે મહારાજના આ સિવાય પણ બીજા ઘણાએ પ્રખ્યાત સરદારો ગણાવી શકીએ, અને જો કે પંજાબમાં દરેક ઘેરેઘેર તેમનાં નામો હાલ પણ ગવાઈ રહ્યાં છે તો પણ અમારા વાંચનારાઓને તેમનાં ચરિત્રમાં રસ પડશે નહિ.

ઈ આ લડાઈનું પરિણામ અનિશ્ચિત થઈ ગયું. ઇંગ્રેજોએ સીંખ લોકોની બાર, અને સીંખ લોકોએ એમની ચાર તોપ છતી લીધી હતી, તેમજ ત્રણ પલટણોના વાવટા પણ લઈ ગયા હતા. અમલદાર અને સિપાઈઓ મળીને ઇંગ્રેજોના બે હજાર અને ચારસો માણસો કપાઈ ગયા હતા. ઇંગ્રેજો અને સીંખ એ બન્નેએ અમે છતાં એમ ગણીને તોપના બાર કર્યા હતા ! ! કનિંગહામ.

ઈ. સ. ૧૮૪૬ માં લાહોર કબજે કર્યા પછી લાંની કચેરીઓ-
માંથી મળેલા પગારપત્રકો વગેરે ઉપરથી મહારાજા રણજીતસિંહ
અને તેની પછીના રાજાઓના સમયમાં સ્ત્રીઓ લશ્કરનું બંધારણ કેવું
હતું તે ઠીક રીતે જણાય છે. જનરલ વેન્ન્યુરાના તાબાની “ફ્રેન્ચ
ખાસ”ના જેવુંજ બીજી ફ્રેન્ચેનું બંધારણ હતું, એમ માસલા ત-
ગીકે કહીએ તો ચાલે. દરબારની અરાજકતાને સ્થિતિ થતી જોઈને
આખરે દરબારનો નાશજ થશે, એમ માસલાથી એણે ઇ. સ.
૧૮૫૩ માં રાજાનામું આપ્યું. પોતાના ધણીના મૃત્યુ પછી એ રાજ્ય-
માં રહેવું સલામતી ભરેલું નથી, એવું એને નોકરી છોડ્યા પહેલાં
ખાત્રીબંધ માલમ પડ્યું હતું. જનરલ ફોર્ટના લશ્કરની ત્રણ પલટણો-
એ જનરલ વેન્ન્યુરા અને જનરલ ફોર્ટના ઉપર હુમલો કર્યો હતો;
અને પોતાના અને પોતાના મિત્રના બચાવ અર્થે એને પોતાનું તો-
પખાનું વાપરવું પડ્યું હતું.

ઈ. સ. ૧૮૪૫ માં સતલજના યુદ્ધ પહેલાં “ફ્રેન્ચ ખાસ”માં
નીચે પ્રમાણે માણસો વગેરે હતાં:-

પાયદળ.....૩૧૭૬

ઘોડેસ્વાર.....૧૬૬૭

તોપચીઓ.....૮૫૫

તોપો...૩૪

૫૬૯૮

પાયદળ લશ્કરમાં નીચે પ્રમાણે હતાં:-

ખાસ પલટણ... .. ૮૨૦

ગુરખા પલટણ..... ૭૦૭

દેવાસિંહની પલટણ... .. ૮૩૯

સામ સોટા પલટણ... .. ૮૧૦

૩૧૭૬

ઘોડેસ્વાર લશ્કરમાં નીચે પ્રમાણે માણસો હતાં:-

ખાસ ચુંટી કહાડેલા કદાવર સિપાઇઓની

ઐટલે ઐનેડીઅરની પલટણ . . . ૭૩૦

ડૂંગૂન યાને પાયદળ અગર ઘોડાપર

બેસીને લડી શકે એવી પલટણ ૭૫૦

અંગ રક્ષક કરનાર લશ્કર... .. ૧૮૭

૧૬૬૭

તોપખાનાને “ખિલાહી બક્ષ”નું લશ્કર કહેતા હતા. એ લશ્કરનો ઉપરી સુસલમાન હતો. આ અમલદાર સીખ તોપખાનામાં સર્વથી હુશિયાર હતો.

આ બધી ફોજનું ખર્ચ દરમાસે ૯૬૦૬૭ રૂપીઆ થતું હતું. ઇ. સ. ૧૮૩૯ માં મહારાજના મરણ પછી લશ્કરના બંધારણમાં ઘણો ફેરફાર થયો. મહારાજના દાખથી ફોજમાં તકરાર ફિસાદ અને બંડ થતાં નહિ. એમના વખતમાં પણ એક ગુરખાની પલટણનો ચઢી ગયલો પગાર ન મળવાથી તેમણે બળવો કર્યો હતો, અને ખુદ મહારાજને ગોવિંદગઢના કિલ્લામાં આશરો લેવો પડ્યો હતો. મ

હારાજની પછી ગાદીએ આવનારાઓએ પોતાની સલામતીની ખાતર અણ્યાલતે લશ્કરની સંખ્યા દિવસે દિવસે વધારી મૂકી હતી. લશ્કર એટલું તો વધી ગયું હતું કે આખરે ખર્ચ ધણું જ કરવું પડતું અને ખીજાં રાજ્યોને જયુનો ડર થઈ પડ્યો હતો.

મહારાજના મરણ વખતે પાયદળ, ઘોડેસ્વાર અને તોપખાતું મળીને લશ્કર કેટલું હતું અને એમના પછી ગાદીપર આવનારાઓના વખતમાં કેટલું થયું હતું, તે અને તેનું માસિક ખર્ચ કેટલું થતું, તેની તપસીલ નીચે આપીએ છીએ:-

સંખ્યા. તોપો. રૂ. ખર્ચ.

ઈ.સ. ૧૮૩૯ મહારાજ રણજીતસિંહ ૨૯૧૬૮...૧૯૨...૩૮૨૦૮૮

૧૮૪૦-૪૩ મહારાજ શેરસિંહ ...૫૦૦૬૫...૨૩૨...૫૪૮૬૦૩

૧૮૪૪ રાજા હીરાસિંહ .....૫૦૮૦૫...૨૮૨...૬૮૨૯૮૪

૧૮૪૫ સરદાર જવાહીરસિંહ.....૭૨૩૭૦...૩૮૧...૮૫૨૬૯૬

સરદાર જવાહીરસિંહના સમયમાં તોપોનો વધારો ઘણું ભાગે માત્ર નામનોજ થયો હતો. નવી તોપો થોડીજ ઢાળી હતી. માત્ર જૂની તોપો કિલ્લામાંથી બહાર કાઢીને ઠીક ઠીક કરાવીને તોપની ગાડીઓ પર ચઢાવી હતી. વળી જે પ્રમાણમાં, પાયદળ લશ્કર વધ્યું હતું, તે રીતે ઘોડેસ્વારોમાં વધારો થયો નહોતો. ઇ. સ. ૧૮૪૫ માં સતલજના વિગ્રહની શરૂઆતમાં તેમની સંખ્યા ૧૬૨૯૨ હતી. તે વખતે એટલે ઇ. સ. ૧૭૪૫ માં આખા પંજાબમાં નિયમસર લશ્કર નીચે પ્રમાણે હતું:-

પાયદળ	૫૩૭૫૬
રીસાલો	૬૨૬૫
ઘોડેસ્વાર (અનિયમિત)... ..	૧૬૨૮૨
તોપખાનું... ..	૧૦૮૮૮
હલદી અને ગમે તે દિશામાં સહેલાઈથી મારે	
ચલાવી શકાય એવી તોપોવાળું ઊંટ ઉપરનું	૫૮૪
પરચુરણ	૮૨૭

૮૮૬૮૨

તોપો...રણક્ષેત્ર પર લઈ જવાની	૩૮૦
દિક્ષાઓની તોપો.	૧૦૪
ઊંટપરની તોપો... ..	૩૦૮

જાગીરદાર લોકોના સ્વારો અને યીજન પરચુરણ સિપાઈઓની ગણતરી ઉપર લખેલી સંખ્યામાં નથી, પરંતુ તેઓ કેટલા હશે તે નક્કી કરી શકાતું નથી ઘણું કરીને તેમની સંખ્યા ૩૦૦૦૦ ની તો હશે. મહારાજના લશ્કરમાં આ લોકો દેખાવે ઝુંદર હતા. એમાંના ઘણા ખરા તો દેશના ખાતાપીતા ગૃહસ્થો અને સરદારોના પુત્રો, સગાઓ અને બાયાનો હતા. એ લોકોને એ પ્રમાણે લશ્કરમાં પોતાને ખર્ચે રાખતા. જેમ એ લોકોનો દેખાવ સરસ અને પોશાક ચઢીઆનો તેમ એમનું સાઈં દેખાય એમ હોવાથી તેઓ ઘણા રમણીય પોશાકમાં રહેતા. એ લશ્કરમાં સઘળાનો પોશાક જૂદી જૂદી જાતનો હતો. કેટલાક તો શરીરે જાખર, માથે મુવરું જડિત ટોપ અને કલગી પહેરતા. કેટલાક રંગ બેરંગી રેશમી અને મખમલનો ચોત્રાક,

બુલાખી અગર પીળી મલમલની પાઘડી અને સોનેરી ભરતના કમર-
પટ્ટા પહેરતા; કેડે તરવાર અને દારૂ ભરવાતાં શીંગડાં લટકી રહેતાં;
સઘળા પીઠપર પાડના આમડાની મજબૂત અને ગોળ નાની ઢાલ
બાંધતા. આ સુંદર ઘોડેસ્વારોમાં કેટલાક તીરકામઠાં રાખતા, પરંતુ
ઘણાક બંદુક રાખતા, કે જે વાપરવામાં તેઓ ઘણી કુશળતા
ધરાતવતા હતા.

આ જાગીરદારી ઘોડેસ્વારો કરતાં બંદુક લશ્કર દેખાવમાં
ઓછું દેખાવડું હતું. બ્રિટિશ સિપાઇઓના જેવાજ રાતા ડગલા તે-
મને આપ્યા હતા. આવા રંગનો પોશાક દેશી લશ્કરને બહુજ નહારે
દેખાયછે. કંપનીના સિપાઇઓ કરતાં તેમનો પગાર સારો હતો.
પામદળ સિપાઇને મહીને દશ રૂપિયા મળતા, પરંતુ તેને પેન્શન
મળતું નહિ. રીસાલામાં પચ્ચીશ રૂપિયાનો પગાર હતો પરંતુ તેમને
ઘોડો અને સરંજામ પોતાનો વસાવવો તેમજ નિભાવવો પડતો.

મહારાજ શ્વેતસિંહના ન્યાય અને મુદ્દકીખાતાનો એહવાલ
હેકામાંજ પતાવાય એવો છે. અમે અગાડી કહી ગયા છીએ કે દુઃખી
રૈયત પાસેથી જેમ અને તેમ વધારે નીચોવી લેવું, એ પદ્ધતિ ચાલુ
હતી. જ્યાં સુધી અમલદારોને લાગે કે હવે તો ઘણીજ થઈ, અને
આ લોકો ક્ષિત્તર કરશે, અગર તો નાહિમ્મતવાન અને નાઉમેદ થઈને
પરાગંદે થશે, ત્યાં સુધી તેમની પાસેથી જેમ અને તેમ જૂલમ કરીને
નાણાં કઢાવવામાં આવતાં હતાં. સારું ગણાત આવે એવા ખેડુતો
જમીન તજીને પરાગંદે ન થાય, એમ ધારણા રાખવામાં આવતી.
તથાપિ જેમ અને તેમ તેમની પાસેથી વધારેમાં વધારે ઝોઝાવાના
ખસ. સીખ ઉઘરાતદાર પેલી ઈસોપની વાતની પેઠે સોનાનાં ઈંડાં મુ-

કતી હંસણી મરી ન જાય એટલી માત્ર સંભાળ રાખતો; ગાડી એનાં પીછાં તો અતી શકે એટલાં ટુંપી લેતો. જમીન મહેસુલ ખાતાના રિપોર્ટમાંથી અમે નીચે થોડો ઉતારો કરીએ છીએ. સીખ લોકોની મહેસુલ પદ્ધતિ બ્રિટિશ અમલદારની નજરમાં કેવી જણાતી હતી, તે એ ઉપરથી માલમ પડેછે. બ્રિટિશ સરકારની મહેસુલપદ્ધતિ એ લોકોની રીત કરતાં અધારાને અજવાળાની પેઠે તકન ઉઘટીજ છે. એશક વખતે એ પદ્ધતિ પણ ભૂલભરેલી હોય, છતાં એ તો ખરૂં કે એ પદ્ધતિમાં કહેવા જેવું હોય તે એટલુંજ કે તે ઘણીજ વધારે ઉદારતા ભરેલી છે. હિંદુસ્તાનની વિશાળ ભૂમિમાંથી બ્રિટિશ સરકારને પોતાને ઉપજે છે, તેના કરતાં વધારે મહેસુલ ઉપજાવે તો તે બીલકુલ ગેર-માન્યની નથી. ઈ. સ. ૧૮૭૨-૭૩ ના રાજકીય આહેવાલમાં અમે લખ્યું છે કે:—

“ સીખ લોકો બહુધા જમીનની ઉપજનો અર્ધો ભાગ લેતા. વળી બીજા ઢગલે ઢગલા કર લેતા તે તો જૂદા. આપણે કદિ પણ એક પઠાંશથી વધારે તો લેતા નથી. ઘણી વખત આપણે એક અઠમાંશ, એક દશાંશ, અગર એક બારાંશ લખ્યે છીએ. કેટલીક વખત તો વીશ અગર ત્રીશ વર્ષની ઉપજની સરાસરીનો એક પંદરાંશ જ માત્ર લખ્યે છીએ. ”

રણજીતસિંહના રાજ્યનાં પાછલાં વર્ષોના જકાત ખાતાની ઉપજ રૂ. ૧૬,૩૭,૦૦૦ અને એ ખાતાનું ખર્ચ રૂ. ૧,૧૦,૦૦૦ હતું, એટલે કે ઉપજના લગભગ સેંકડે સાત ટકા જેટલું હતું. જૂદાં જૂદાં ૪૮ પેટાંમાં સાધારણ વાવરની બધી વસ્તુઓપર જકાત લેવાની ખાસ જરૂરીયાતની અને માત્ર મોજશોખની વસ્તુઓમાં કાંઈ લેદ રાખવાની દસ્તુરજ

રાખી નહોતી. તેમજ ગરીબ ગુરખાંના સામાન્ય વાપરની વસ્તુઓ જેવી કે બળતણ, અનાજ, બાજીપાલો એવી વસ્તુઓને પણ છોડી નહોતી. તેમજ જકાત ઉધરાવવાની રીત પણ નઠારી હતી. દેશમાં ઠેકાણે ઠેકાણે જકાતનાં નાકાં પથરાઈ ગયાં હતાં, અને દરેક ઠેકાણે વેપારીને ઘણી અસહ્યતા અને જીલમ ભરેલી રીતે કનડગલ થતી હતી. એકની એક વસ્તુ ઉપર ગામમાં લાવતી વખતે, પછી દુકાનમાં લઈ જતી વખતે, અને પાછી વેચાઈને ખીજે ગામ જવાની વખતે એમ ત્રણ વાર જકાત ભરવી પડતી.

મી. ઇંગ્લેન્ડસને ઇ. સ ૧૮૮૩ માં પોતે પ્રગટ કરેલા વસ્તી-અંકના સમર્થ રિપોર્ટમાં પોતે એકઠા કરેલા જમાખંધી ઠરાવના રિપોર્ટમાંથી ઇંતેખાબ દખલ કર્યા છે, તેમાંથી અમે નીચે ઉતારો કરીએ છીએ. સીખ લોકોની રાજ્યરીતિ તેમાં યથાસ્થિત અને સ્પષ્ટ વર્ણવેલી છે; તથા આ રિપોર્ટો જૂઠાં જૂઠાં પરગણાંઓમાંથી અને જૂઠા જૂઠા અગલદારોએ કરેલા હોવાથી કોઈ એક આદમીના અભિપ્રાય કરતાં સીખ રાજ્યરીતિનું તેઓમાં વધારે સાદું બયાન છે.

*પંજાબના જમાખંધી રિપોર્ટ ત્યાંના રીત રીવાજ, ધર્મ, ઇતિહાસ અને વ્યવહારિક ધણીજ મનોરંજક ખીનાઓથી ભરપૂર છે; અને ખરેખાત જે ઇંગ્રેજ અધિકારીઓએ એ રીપોર્ટ લખ્યો છે, તે તેની શકંતી અને ઉદ્યોગના કીર્તિ-સ્તંભ રૂપજ છે. મી. બ્રાન્સનો કાંચાનો મૂળ રિપોર્ટ સાહિતની ઘણો ખુબીઓથી ભરપૂર છે. તેમજ સર જે. બી. લાઇલનો એજ પ્રાંતનો ખીજો રિપોર્ટ પણ એવોજ છે. કુપ્તાન જેમ્સના પેશાવરના રિપોર્ટમાં ઘણી કિંમતી ખજરો સમાવેલી છે. આપણા જીવાનીઆ સિવિલીઅનો મેસર્સ પર્સર-થ્રોપર્ન-ઇંગ્લેન્ડ

કમાન જેમ્સ પોતાના સરહદ અને પેશાવરના રિપોર્ટમાં લખેછે કે:—

“ઈ. સ. ૧૮૦૦ થી ૧૮૨૦ સુધી પેશાવરમાં બહુ અવ્યવસ્થા અને ગભરાટ હતો. વસોણાવારે રાજાઓ બદલાતા હતા. પરંતુ આ જંગલી લોકો ઉપર કોઈનોએ સંપૂર્ણ કબ્જુ નહોતો. પહાડી જાતો જે માણસ વધારે પૈસા આપે તેના પક્ષમાં જતી. સીખ લોકો સમયે સમયે આવતા. એમની સ્વારી લોકોને દુઃખનું મૂળ હતી. એમને આવ્યા સાંભળે કે લોકો બિચારા પોતાની મિલકત અને કિંમતી ચીજો લઈને નાસતા. ઘરની બારીઓ અને બારણાં સુઢાં કાઢી લઈ જતા સ્ત્રીઓ અને છોકરાઓનાં ટોળે ટોળાં ભયથી ગાભરાં બનીને ઘર છોડીને નાસતાં. આખો દેશ બહુ ખીજે દેશ વસવા જતો હોય નહિ એવો દેખાવ થઈ રહેતો. તિરસ્કારપાત્ર સ્વારી કરનારાઓ જે મળ્યું તેનો નાશ કરતા, લૂટફાટ કરતા, આસપાસના પ્રદેશને જંગલ જેવો કરી મૂકતા અને આગળ ધસતા. છેક ઉપર ખીજુના મથાળાથી તે નીચે સિંધુ સુધી ભાગ્યેજ એવું કોઈજ ગામ હશે કે જે સીખ લોકોએ લૂટ્યું અગર બાળ્યું નહિ હોય. આવા લોકોની સ્વારીઓનો એવો તો ધાક બેસી ગયો હતો કે બાઈડીઓ પોતાનાં તોફાની છોકરાંઓને સીખ લોકોને નામે છાનાં રાખતી. હાલ પણ ધૂણા સફેદ દાઢીવાળા અને ધણાં ધાનાં આઠાં-

દસન, વેલસન, ઓગ્રિન વગેરેએ જેવા રિપોર્ટો લખ્યા છે, તેના કરતાં વધારે આનંદદાયક, રમુજી, શીલસુધી ભરેલા, અનુમાનવાળા, હિંમતવાળા લખાયેલા અને સાહિત્ય વાળા રિપોર્ટો પૂંજીમાં અગર હિંદુસ્તાનમાં કોઈ જગાએ લખાયેલા નથી.

વાળા પુરૂષો જે ટેકરીઓ ઉપર-જેમ બકરાનાં ટાળાં ઉપર સિંહ તૂટી પડે તેમ-સીખ લોકોએ એમના પર તૂટી પડીને એમને દોડાવ્યા હતા, તે બતાવે છે-જીવન માણસોને પોતાના આપદાદા ક્યાં લક્ષ્યા અને પક્ષા હતા તે બતાવે છે. દરેક સ્થળની આવી અવસ્થા થાય એ તદ્દન સ્વાભાવિક જેવું ગણાતું. એવાં માત્ર થોડાજ ગામો હતાં, કે જ્યાં જગા વિકટ હોવાથી સીખ લોકો જઈ શકતા નહિ, અમર તો સામા થવાથી માત્ર સહેજ નુકશાન થતું. આટલાથી તો આવાં ગામો જીત માની લેતાં, અને ખીજા લોકોની નજરમાં તેઓ અજીત ગણાતાં.

સીખ લોકોની સ્વારીઓની વચ્ચેના સમયમાં પણ આ બિચારા લોકોને નિરાંત નહોતી. જીતવા આવેલા લોકોની મહેરબાની મેળવવા સાફ અથવા તો પોતાનું ખાનગી વેર પૂરું પાડવા સાફ તેઓ સીખ લોકોને એક ખીજાની વિરુદ્ધ બળરો આપતા તેથી તેઓમાં મહા કડવો વસવસાટ થઇને નિરંતર હાડવેર બધાતાં. આથી કરીને એઓ માંહોમાહે લડી મરતા. સીખની સ્વારીઓ વધારે દુઃખ ભરેલી હતી, કે આવા કજીઆ વધારે દુઃખદ હતા, એ કહેવું અધર્ષ થઈ પડે છે. સીખ લોકોના ખાતમીદાર થતા અને એકખીજાને મારે આવી બળરો આપતાં આ લોકો બિલકુલ શરમાતા નહિ. ખરેખર એમના પૂર્વજો લાજ મરે એવાં તેમનાં આ કૃત્યો હતાં. એક ચામકેઈન સરદારને તેની જાગીર બદલ દર વર્ષે વીસ આફ્રીદીઓ આપવી પડતી; અને પોતાની આ બોલી ખાળવાને કોઈ કોઈ વખત કેવી દમલખાજ કરવી પડતી, તેનું વર્ણન આ ધરડો સરદાર બિલકુલ શરમાયા વગર કરતો. ”

રાવળપોંડી અને જેલમ પરગણાના કર્નલ કેકોફ્ટ અને મી. ઈ. એલ. આન્ડ્રેયના કરેલા જમાગાંધી રિપોર્ટમાં આમ લખ્યું છે:—

“આ મુલકોમાં સેકાંનાં સૈકાંથી અરાજ્ય પ્રવર્તે છે. ધણાજ પ્રાચીન સમયથી યુનાનીઓથી માંડીને અફઘાનો સુધી દરેક લૂટારૂ ટોળાં અહીં ફરી વળ્યાં છે. આ ટોળાં આ પ્રાંતોમાં ઝડપથી ફરી વળતાં, અને જતાં રહેતાં તે વખતે દેશમાં ઠેકાણે ઠેકાણે પાયમાલી, લૂટાયલાં ઘર અને તથા દેવાયલાં ઝુપડાંજ નજરે પડતાં. હાલ તે સમયની યાદગીરી રહી નથી; પરંતુ સીખ કામદારોનો જૂલમ ધણો હતો. લાહોરથી ધણે છેટે હોવાથી તેમના ઉપર દાળ નહોતો અને એઓ રજપૂત તથા ગખ્ખર બંનેને ખૂબ લૂટતા. એમની હાલતી ગરીબ સ્થિતિ આ લોકોના જૂલમને લીધે છે. લશ્કરની મદદથી એઓ રાજ્ય કરતા અને દેશની જે જતો કાંઈ પણ હકુમત ભોગવતી આવી હતી, તેમનો તદ્દન નાશ કરવો, એ એમનો ઉદ્દેશ હતો. ગખ્ખર અને ખીખ ગૃહસ્થ વગેના લોકો જેઓનો કાંઈક અમલ ચાલુ હતો તેમનો નાશ કરવાને તેમણે સખળ ઉપાયો લીધા હતા. આથી કરીનેજ આ બિચારા લોકોને દેશ છોડીને આપણા ખેડુતોના ખેડુત તરીકે રહેલા દેખીએ છીએ. સામાન્ય રીતે મુસાફરી કરવી, એ સલામત નહોતું. જે જે જૂદી જૂદી જાતોના મુલકમાંથી રસ્તો જતો હોય, તે બધી જાતોને વળાવું આખ્યા વગર મુસાફર અગર, વણજરથી જવાતું નહિ. વળાવું ન આપે તો લૂટી લેતા, જૂલમ કરતા અને કેર વર્તાવતા. આવી વખતે જીવ ઉગારે, એજ મોટા નસીબની વાત ગણાતી.”

મધ્ય પરગણાંઓમાંના સીખ અમલને સારૂ મી. ઇન્ડ્રેસન

નીચે પ્રમાણે લખેછે:—

“મધ્યનાં અને નૈરક્ષ તરફનાં પરમણાંઓમાં સીખ અમલ જો-
રાવર અને વધારે ન્યાય ભરેલો હતો. એ ખરી વાત છે કે મિસલો બં-
ધાયાની પહેલાં અને બંધાઈ તેવામાં સીખ અમલ બીજી કંઈ નહિ,
પણ માત્ર મોટા પાયા ઉપર ખુનામરકી અને લૂટપટ કરવાની
ગોઠવણ હતી. પરંતુ જેમ જેમ સીખ લોકો સખળ થઈને એક
પ્રજાના રૂપમાં આવતા ગયા, તેમ તેમ બીજી કંઈ નહિ તો પોતાના
સ્વાર્થને લીધે પણ તેમને નરમાશથી રાજ્ય કરવાની જરૂર પડી. સ-
ર રૉબર્ટ ઈર્ગર્ટને લખ્યું છે તે મુજબ દરેક સીખ, લડવૈયાનોજ
પેશો કરતો. હિંદુ તથા મુસલમાન ખેડૂતોની પાસેથી જેમ અને તેમ
વધારે નાણું કઢાવવું એ એમની એકજ ધારણા હતી. એઓ પોતા-
નાં ખેતરો કંટાળીને છોડી દે અંટલો જૂલમ ન કરવો, એ એમના
જૂલમતું માપ હતું. સીખ લોકોમાં “જાતિ નાશ” એમ માનતા, તેથી
જોયો રજપૂતો ટેક લેખવાતા નહિ. આથી રજપૂતો એમાં લગતા
નહિ. એણે કરીને સીખ લોકોને રજપૂતો ઉપર વિશેષ તિરસ્કાર
હતો અને તેમને વધારે સતાવતા. જેઓ એમની તરફના નહિ, તેઓ
જાધા એમના શત્રુ, એમ એઓ માનતા; અને જેઓ કાંઈ પણ પદવી
વાળા અગર સત્તાવાન ગણાતા હતા તેમને ખિલકુલ દયા વગર છું-
દી નાંખવામાં આવતા. એઓ ખેતીને હિતેજન આપતા; પણ એમની
રીત એવી હતી કે ખેડૂતને ખેતી કરવાની લાલસા થોડીજ થાય. ખેડૂત
સિવાય બીજાના હક્ક એઓ લેખવાતા નહિ. ગમે તેવો હક્ક અને ગમે
તેવી માલિકી હોય, પણ જો એથી એ પૈસા સંબંધી નુકસાન થતું હોય
તો કશું ગણવામાં આવતું નહિ. એમને મનતો જ સીખ નહિ, અને

તેથી લડવૈયા નહિ તે બધા કર બરનારાજ હોવા જોઈએ, એમ હતું. એમનું રાજ્ય એક વાતમાં ન્યાયી અને નિષ્પક્ષપાત બરેલું હતું, તે એ કે તેઓ સઘળાઓ ઉપર સરખી રીતેજ જૂલમ ગુજારતા.”

પહાડી રજપૂતોમાં સીખ અમલ કેવો હતો તે જોઈએ. હુંકી કુદિના રજપૂતોએ પોતાના માંહોમાહેના કલહમાં મદદ કરવાને શુરખા લોકોને બોલાવ્યા, અને જેમ ઇસાપનીતિમાં દેડકાની રાજતે માટે માગણી કરેલી પ્રખ્યાત વાતમાં બન્યું હતું, તેમ આ આકરા પહાડી લોકોએ કાંઝા અને સીમલાની ટેકરીઓવાળા પ્રદેશમાં જૂલમ પ્રવર્તીવ્યો. માત્ર ત્રણ વર્ષમાંજ કાંઝાની સુંદર ખીણ વેરાન થઇ ગઈ, અને શહેરો ઉગડ થયાં. મહારાજ રણજીતસિંહ અને સીખલોકોને બોલાવવામાં આવ્યા, અને શુરખાઓ તીડની પેઠે નાઠા. પરંતુ મહારાજના સીખ કામદારો શુરખાઓ કરતાં સરસ નહોતા. પોતાના કાંઝા પરગણાના જમાબંધી રિપોર્ટમાં મી. આર્ન્સ આ પ્રમાણે લખે છે:—

“કામદાર એ વસુલાતી તેમજ ન્યાય કરનારા આધિકારીઓ હતા, પરંતુ તેમના વસુલાતી અધિકાર ઘણા ઉપયોગી હતા. જો કોઈ કામદારના પરગણામાં જનમાલનો ખદોખસ્ત બરાબર ન હોય અથવા તે બરાબર ન્યાય ન કરતો હોય, તો તે વાતપર વિશેષ લક્ષ ન દેવાતું અને જાણ્યું ન જાણ્યું થતું. પરંતુ જો વસુલાતમાં ખામી રહેતી, તો એ ગુન્હાની કદિ પણ માફ મળતી નહિ. આથી કરીને કામદારો સદા ખેતીની જેમ બને તેમ ચઢતી થાય, અને ખેડૂતો જેમ બને તેમ નીચોવાય એજ લક્ષ રાખતા. લોકોના ઉપર તેઓ મુશ્કેલીએ ખમી શકે, એટલો બોળે પડતો. એથી વધારે તેઓ ખમી શકે જેમ નહોતું. દેશી વસુલાતી અધિકારી ખેડૂતનો નાશ કરે

એવા અવિચારી નથી; પરંતુ તેઓને નીચોવીને લગભગ નિર્વાચ્ય કરી નાંખેછે; જમીન ખેડનારને માત્ર ભરણપોષણ સારૂ જરૂરીઆત જે-ટલુંજ મળે એમ તેઓ વર્તે છે. વળે સામાન્ય રીતે સઘળાની પાસે સરખો લેવાતો અને લોકોને માથે પડતો બોન્ડે ઉદાર અને ન્યાયી ધોરણે જોતાં તો ભારે કઠી શકાય, છતાં અપક્ષપાતથી બધાને સરખો વેઠવો પડતો. ”

હીઆ, દેસાગાઝીખાન, ખાનગઢ, ઝાંધ અને મુસ્તાનનો સુબો દિવાન સાવનમલ મહારાજના અધિકારીઓમાં શ્રેષ્ઠ હતો. તોપણ એ દિવાનના મુઝાફરગઢ પરગણાની જમાણધીનો ઠરાવ કરનાર મી. ઓશ્ચીન એને માટે નીચે મુજબ લખે છે.—

“ દિવાન સાવનમલનો અમલ એની પહેલાં થયેલા સઘળાના કરતાં ચઢતો હતો. પોતાને માટે દોલત એકઠી કરવી, એજ એનો મુખ્ય હેતુ હતો. સાર્વજનિક લાભનાં કામો કરવાં, ન્યાય કરવો, અને જનમાલની સલામતી સાચવવી એ મુખ્ય મતલબ નહોતી. એ સઘળું ન હોય તો ખેડનો આગ્રાદ થાય નહિ, અને પરિણામે પોતાની ઉપજ ઘટે, માટેજ એ બાળતોપર ખાસ લક્ષ આપાતું. એ ઘણા ધણી જાતના વેરા ઉઘરાવતો. તપાસ કરતાં માલમ પડે છે કે લોકોની પાસેથી ધર્મદા સારૂ અને ધર્મની ક્રિયાઓ સારૂ પોતે વેરા ઉઘરાવતો. પછી તેમાંથી પોતાની નજરમા યોગ્ય લાગે એટલું થોડું એ ખાતે આપીને બાકીનું પોતે ખાઈ જતો. વળી પોતે પોતાનુંજ આપેલું વચન પાળવાના બદલમાં એક વેરા લેતો. પોતાના અધિકારીઓને લાંચ લેવામાં ઉત્તેજન આપતો, અને તેમાંથી અમુક ભાગ ત્રીજેરીમાં જમા કરાવતો. આ બધા ઉપરથી આપણા

મનમાં નોંધાયલા ઇતિહાસ ઉપરથી આ પ્રખ્યાત દિવાનને માટે જે માન ઉત્પન્ન થયું હોય તે ઓછું થાય છે.* ”

પંજાબ ખાલસા કર્યા પછીનાં એંતાળીસ વર્ષ દરમિયાન

* દિવાન સાવનમલનું ઉપર કહેલું વર્ણન ખરું છે; એમાં અમને બિલકુલ શક નથી. પરંતુ અમે ગાનીએ છીએ કે અમારા આ દિવાનના અસ્તિત્વમાં અમે એનું અને એના દીકરા મૂળરાજનું વાજબી બચાવ કર્યું છે. એનો દિકરો દિવાન મૂળરાજ ધણેજ ધાતકી અને જૂનમી હતો. એના દગાને લીધેજ બીજો સીખ વિગ્રહ ઉત્પન્ન થયો હતો. ઉપર મી. ઓશ્વાને જે રીતો વર્ણવેલી છે, તે દેશીઓની નજરમાં દરમુજર કરવા જેવી ગણાય છે. દરેક દેશી અમલમાં એમ થવું સાધારણ છે. ઉત્તર અને મધ્યહિંદુસ્તાનમાં ઓછામાં ઓછાં સો-એક દેશી રાજ્યોનો અમને અનુભવ હોવાથી અમારો મત ઉપર પ્રમાણ થયો છે. દિવાન સાવનમલ સમગ્ર રીતે જોતાં ડાહ્યો અને દયાળુ સુખો હતો, અને જો કે એ લાંચ લેતો તોપણ જૂલમગાર નહોતો. પોતાના પ્રાંતો એના વહીવટમાં જંગલ જેવા મટીને રસાળ ખેતીવાળા બન્યા હતા. લોકો અઘાપિ પણ એના નામને માનપૂર્વક સંભારે છે. એનો દીકરો કર્મનારાયણ પણ લોકપ્રિય હતો; પણ મૂળરાજને માટે બધા લોકોનો ફિટકારજ હતો. લોકોમાં ચાલતી કહેવતોથી લોકોનો સામાન્ય વિચાર જણાય છે. પંજાબમાં લોકો કહેતા કે મુસ્તાનમાં સાવન (શ્રાવણ) નું સુખ હતું. લિયા કરમ (દયા)થી સુખી હતું. પણ ઝાંગમાં મૂળાએ (એ નામના પાકનો નાશ કરનારાં ઝીણાં જંતુઓએ, બીજા અર્થમાં મૂળરાજે) ઉજ્જડ વાળ્યું હતું.

એ દેશને પડેલા દુઃખભર્યા ધા રૂઝવનારા અને ધણા કાળ પર્યંત પાયમાલ થયેલા એ પ્રાંતને આખાદ કરીને સુખ અને શાંતિ પ્રવર્તાવનારા ધણાએ અમલદારોના લખેલા રિપોર્ટોમાંથી જોવા એસીએ તો એવાને એવાજ સેંકડો ઉતારા જડે. પરંતુ ઈંગ્લાંડ અગર હિંદુસ્તાનમાં વસતા લોકો જેઓ બ્રિટિશ સલ્તનત જૂલમી અને સખ્ત છે, તથા જેઓ હિંદુસ્તાનની અંદરનો આપણો અમલ શરમ અને ધિક્કારને પાત્ર છે એમ કહે છે, તેઓની ખાત્રી કરવાને ઉપર દાખલ કરેલા ઉતારા પૂરતા છે. અહીં અગાડીનો અમલ તો બ્રિટિશ પ્રજાની મોટામાં મોટી કીર્તિરૂપ છે. બ્રિટિશોએ હિંદમાં કરેલું કામ ઉજ્જવળ અક્ષરે લખાયલું છે; અને જેને જાણી જોઈને જોવું ન હોય, તેમના સિવાય વગર પ્રયાસે દરેકના જોવામાં આવે છે. પહેલાંનાં અરાજ્ય, દુષ્કાળ, અને લૂટફાટ જતાં રહ્યાં છે. તેમને બદલે ઠેકાણે ઠેકાણે પદ્ધતિસર, વાજખી, ન્યાયી અમલ દીઠામાં આવે છે. આવા અમલમાં દરેક માણસ નિર્ભયતાથી અને શાંતિથી પોતા-પોતાની વસ્તુઓનો ઉપભોગ કરે છે. બ્યારે સીખ લોકો ખેડુતો પાસેથી ગણોત તરીકે બાર આની અને નીપજમાંથી છ આની લેતા, સારે બ્રિટિશ રાજ્ય એક અગર એ આની લે છે. વસ્તી ઘણીજ વધી છે; વળી ખેતી એથી પણ વધારે પ્રમાણમાં વધી છે. જો ઈંગ્લાંડ પોતાની ફરજ અને પોતાના હક્ક તજી દઈને ખાયલાની પેઠે હિંદુસ્તાનનું પેતે રક્ષણ ન કરે, અને અમે શાંતિ ફેલાવીએ છીએ, એમ કહીને હિંદુસ્તાનમાંથી જાય, તો અમે પૂછીએ છીએ કે હિંદુસ્તાનમાં પાછો અરાજ્યનો સમય નહિ આવે; સીખ, મરાઠા અને અમરુદ્ધાનો ફરીથી જીવ પર આવીને લલવાનો આરંભ નહિ

કરે; હુમલો લાવનારા દુશ્મનોની તરવારો અને ભાલાની અણીઓ પર નાનાં છોકરાં નહિ હાજર હોય; પંજાબની કુમારિકાઓ હુમલો લાવનારાઓના બલાતકારનો ભોગ નહિ થઈ પડે; અને આબુબાબુ બળતાં ગામડાઓનાં અજવાળાં પુરાતન દિલ્લી અને લાહોર શહેરોના કોટને રાત્રીએ પ્રકાશિત નહિ કરે, એમ માનનારો કોઈ પણ સમજી માણસ છે ?

મકરણ ૮ મું.

મહારાજના પ્રથમ વિજયો.

સકર ચખીઆ મિસલના સરદાર મહાનસિંહને સાં ઇ. સ. ૧૭૮૦ માં મહારાજ રણજીતસિંહનો જન્મ થયો હતો. એમનો બાપ પરાક્રમી અને ખોટું કામ કરતાં આયકો ન ખાય એવો હતો. એમનું કૂળ “જાટ સાંસી” જાતનું હતું, અને એ સિંધનવાલીઆ જાતની પાસેની સંબંધી હતી. મહારાજના મોત વખતે આ જાત ધીઆસ નદીની ઉત્તરની સઘળી સીખ જાતોમાં સહુથી બળવાન હતી. હાલ જે કે એ જાતમાં કોઈ પ્રખ્યાત માણસ નથી, તોપણ તેઓ પંજાબમાં સહુથી ઊંચા ગણાય છે. ઘણા ખરા સીખ લોકોની પેઠે સિંધનવાલીઆ પોતાને રજપૂત ગણાવે છે; પરંતુ તેઓ સાંસી જાતના પાસેના સગા છે. આ જાત ઘણી ચોર અને હલકી છે. આ લોકનું ઠેકાણું રાજ સાંસી કહેવાય છે. એ અમૃતસરથી પાંચ માઈલ દૂર આવેલું છે અને એ ઉપરથી એમનું નામ પડ્યું છે.

સકર ચખીઆ અને સિંધનવાલીઆ કુટુંબનો મૂળ પુરૂષ યુધ્ધસિંહ બહાદૂર નામનો ક્ષત્રી ગયેલો લૂટારો હતો. તે પોતાની પ્રખ્યાત આગલખ ઘોડી ઉપર એસીને આગળાગળના પ્રદેશમાં કેર વર્તાવતો. એને બંદુક, તરવાર અને બાલા વગેરેથી ચાલીશોક વાર તો જખમ થયા હતા. ઈ. સ. ૧૭૧૮માં એ પોતાના ઘરમાં બલા માણસની પેઠે સ્વામાવિક મોતથી મરણ પામ્યો. ચંદ્રસિંહ અને નોંધસિંહ નામના એના બન્ને પુત્રો એમના બાપ જેવાજ પરાક્રમી હતા. આસરે ઈ. સ. ૧૭૩૦ ની સાલમાં એમણે અમૃતસર પરગણામાં આવેલું એ.

મનું સકરચખ નાગનું ગામ ફરી બંધાવ્યું, અને સરસ સ્ત્રીખ ઘોડેસ્વાર એકઠા કરીને પોતાની અને ગુજરાતવાળાની પડોસમાં આવેલી જમીન દબાવી. અંદાસિંહના વંશજો તે સિંધનવાલીઆ, અને નાંધસિંહના વંશમાં રણજીતનો જન્મ થયો હતો. અપ્રધાનોની સાથે લઢતાં મજીઠીઆમાં તે મૃત્યુ પામ્યો હતો. એ વખતે એનો દિકરો ચરતસિંહ માત્ર પાંચ વર્ષની ઉમરનો હતો. ચરતસિંહ ધણો બળવાન સરદાર નીવડ્યો અને સકરચખીઆ મિસલનો આગેવાન થયો. આલુવાલીઆ સરદાર જસાસિંહ અને હાંગી મિસલની મદદરૂએ એણે લાહોરના અપ્રધાન સુઆ ઉમેડખાનને તેની તોપો અને સરખામ લઈ લઈને તેના શહેર ગુજરાનવાલામાંથી હાંકી કાઢ્યો. આલુવાલીઆ સરદાર જસાસિંહને એણે રામઘઢીઆ મિસલની સઘણી જાગીર જીતી લેવામાં મદદ કરી હતી. જમુના રજપૂત રાજા રણજીતદેવને અને એના પુત્ર ધ્રિજરાજદેવને ટોટો હતો, તેમાં ચરતસિંહે ધ્રિજરાજદેવનો પક્ષ લીધો હતો. એની તરફથી લઢતાં પોતાની બંદુક ફાટવાથી ચરતસિંહનું મૃત્યુ થયું હતું.

એનો મોટો દિકરો મહાનસિંહ મિસલનો ઉપરી થયો. એણે એ મિસલની સત્તા અને જાગીર ધણી વધારી. એના બાપના મરણ સમયે મહાનસિંહ માત્ર અગીઆર બાર વર્ષની ઉમરનો હતો. એક દુઃખ આવી પડવાની આણીપર હતું. જમુના રજપૂત ધાનએ હાંગડ મિસલના આગેવાન સરદાર અંડાસિંહને પોતાના પક્ષમાં લીધો હતો અને કનૈયા મિસલ એના કુંવરના પક્ષમાં હતી. ચરતસિંહના આકસ્મિક મરણથી રાજા જીતી જશે એમ જણાયું. આમ હોવાથી કનૈયા મિસલના વંડા સરદાર જયસિંહ અને ચરતસિંહની

વિધવાએ એક ઝાડુ વાળનારને ફાડ્યો. એણે ઝંડાસિંહ છાવણીમાંથી થોડા નોકરો સાથે ઘોડે બેસીને જતો હતો, તે વખત તેને ગોળી મારીને માર્યો. એના મોતથી ટંટો પતી ગયો; અને સામસામાં લશ્કરો જમુથી પોતપોતાને ઠેકાણે ગયાં.

એના બાપના મરણને બીજે વર્ષે એટલે ઇ. સ. ૧૭૭૪ માં મહાનસિંહ ઝીંદના રાજ ગજપતસિંહની દીકરી રાજકુંવર સાથે પરણ્યો. આ બાધને છ વર્ષ પછી એક પુત્રરત્ન સાંપડ્યું, એજ રણજીતસિંહ. અને જાણે કે એના પુત્રની અગાડી થનારી કારકી-કુની આગાહી હોય એ પ્રમાણે આ બાધના લગ્ન વખતેજ ટંટો ઉભો થયો. મહાનસિંહની સાથે ધણાં માણસો આવ્યાં હતાં, અને સઘળા ફુલકીયા સરદારો એને મળવાને એકઠા થયા હતા. લગ્ન સમારંભમાં ઝીંદ અને નાબાના રાજઓની વચમાં વાંધો પડ્યો. નાબાના બીડમાંથી જનૈયાઓએ પોતાના ઘોડાઓને સાડે ધાસ કાઢ્યું. નાબાના માણસોએ એમને માર્યા; આથી લડાઇ સળગી. દુન્યાના બાપ ઝીંદના રાજને આથી ધણુંજ અપમાન લાગ્યું, અને વેર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો; પણ લગ્ન સમારંભ પૂરો થતાં સુધી તે ખામોશ બાધ ગયો. અને પછી તે યુક્તિ પ્રયુક્તિથી એણે નાબાના હુમીરસિંહને કેદ પકડ્યો, અને એના મુલક ઉપર સ્વારી કરીને એની ધણી જમીન દબાવી. એની સંજુરની જગીર તો અઘાપિ પણ એમના કબજામાં છે.

આ પછી કેટલાંક વર્ષ સુધી યુવાન મહાનસિંહની આપણને કાંઈ વાત જણાતી નથી. પણ ઇ. સ. ૧૭૮૦ માં જ્યારે એનો પ્રખ્યાત પુત્ર પ્રસવ્યો, અને જ્યારે એ પોતે પણ યુધ્ધ ઉમરનો થયો.

હોવો જોઈએ, તે વખતે જમુનો રજપૂત રાજા મરી ગયો. મહાન-
સિંહે પોતાની દગા ફટકા બરેલી કારકીર્દીના આરંભ કર્યો. રાજા
પ્રીતરાજદેવ એના બાપ પછી માદીએ બેઠો, અને એણે મહાનસિં-
હની જોડે અટળ મૈત્રી કરીને તેની નિશાની દાખલ પાધડી અદલ
બદલ કરી. આ સંબંધને લીધે એણે જમ્મુ કે એ પોતાની ભંગી
મિસલે જીતી લીધેલી જાગીરા પાછી મેળવી શકશે. એણે કનૈયા
મિસલને પોતાની મદદે બોલાવી. આ મિસલને એ ખંડણી આપ-
તો. પ્રથમ તો એ લોકોએ હા કહી પણ પછી તરતજ એઓ ભં-
ગીની તરફ થઇ ગયા, અને એમની જોડે એવો કરાર કર્યો કે
બન્નેએ જમ્મુ ઉપર હક્કાં લઇ જવાં. રાજાએ પોતાના નવા મિત્ર
પાસે મદદ માગી. મહાનસિંહ ઉત્તર તરફ જલદીથી ગયો, પણ
હાર ખાઇને પાછા વળવું પડ્યું. રાજાને, કનૈયા સરદાર હુકીકતસિં-
હને રૂ. ૫૦૦૦૦ આપવા પડ્યા, અને મહાનસિંહને પણ નમણું
આપવું પડ્યું. ફેટલાક માસ પછી આ પૈસા ન મળ્યા, એટલે હુકી-
કતસિંહે મહાનસિંહને સમજાવ્યો કે આપણે બન્ને જમ્મુ ઉપર હક્કાં
લઇ જઇએ, અને લૂટમાં અર્ધો અર્ધ ભાગ લઇએ. એણે આ વાત
કબૂલ કરી; પરંતુ બીજે રસ્તેથી પોતે પહેલો જમ્મુ પહોંચ્યો, અને
એને લાગ્યું કે હુકીકતસિંહની મદદ વગર પણ જમ્મુને જીતે એટલું
બળ એનામાં હતું; તેથી રાજાની સાથે થયેલી સોગનબંધી મૈત્રી તે-
મજ હુકીકતસિંહની સાથે કરેલા કરાર કોરાણે મૂકીને એણે એ
શહેર અને રાજમહેલને લૂટીને આગ લગાડી. હુકીકતસિંહ આવી
પહોંચ્યો તે પહેલાં તો લૂટથી લદાઇને પોતાને પંથે પડ્યો. હુકીકત-
સિંહને ઘણાજ ગુસ્સો ચઢે, એ સ્વાભાવિક હતું; પરંતુ એ વેર
બેવાને શક્તિમાન નહોતો. ત્યારબાદ થોડીજ મુદતમાં એવું મૃત્યુ

યયું. જમુ લૂટવાથી આખી કનૈયા મિસલની એના પર ખદગી આવી પડી, અને એ મોટી મિસલના સરદાર જયસિંહે એના ઉપર એવો તો જુસ્સાબધ હુમલો કર્યો કે પોતાની જમીનનો એક મોટો ભાગ-જો કે થોડા વખત સુધી, આખી દેવો પડ્યો, અને વળી માફ માગવી પડી; પરંતુ જ્યાં સુધી જમુની લૂટ આપે નહિ ત્યાં સુધી માફ આપવાની ના કહી. સકરચખીયા મિસલના સરદારે લૂટ પાછી આપવી નહિ એમ દ્રઢ નિશ્ચય કર્યો હતો; એથી એણે કનૈયા મિસલની સામે બીજી મિસલો જોડે એકઠા કર્યો, આ એકામાં રામધદીયા સરદાર જસાસિંહ જગની જગીર થોડા વર્ષ ઉપર ખૂંચી લીધી હતી તે, રાજ સંસારચંદ અને કાંચાના કટોક રાજ એટલા ભળ્યા હતા. આ સઘળા સરદારોએ મળીને કનૈયા મિસલના મથક બટાળ ઉપર હુમલો કરીને એમને હરાવ્યા અને ઘણું તુકસાન કર્યું. આ બનાવ ઈ. સ. ૧૭૮૪ માં બન્યો. સરદાર જયસિંહ આ હાર પછી થાળે પડ્યોજ નહિ. એણે કટોક રાજને કાંચા પાછું આપ્યું, તેમજ રામધદીયાની જગીર પણ પાછી આપી, અને મહાનસિંહના દિકરા રણજીતસિંહને પોતાની પૌત્રી, ગુર બક્ષસિંહની પુત્રી મહતાબકુંવર પરણાવી. આ ગુર બક્ષસિંહ બટાળની લડાઈમાં માર્યો ગયો હતો.

પોતાની ટુંકી કારકીર્દિમાં મહાનસિંહે કરેલા છક્કાપંચા અને જીલ્લમનું વર્ણન કંટાળા ભરેલું લાગશે. જ્યારે ને ત્યારે એ પોતાના પ્રતિસ્પર્ધિઓ અગર પડોશીઓ જોડે લડ્યાં કરતો હતો. આ મિસલનો એક જળરામાં જળરો સરદાર સાહેબસિંહ એનો બનેલી થતો હતો, તોપણ એ મુખ્યત્વે પોતાના મરણની પહેલાંનાં બે વર્ષથી

એને પોતાના બનેલી સાહેબસિંહની સાથે ટટો હતો. પોતાના મુખ્ય ગામ ગુજરાનવાલાથી ત્રીશ માઇલ પર આવેલું સાહેબસિંહનું ગુજરાનવાળા નગર એને લઇ લેવું હતું. એણે સોધરન નામના ગઢમાં સાહેબસિંહ પર ઘેરો ઘાલ્યો હતો તેવામાં એ પોતે ઘણાજ માંદો પડ્યો. ચુણીઓનનો ભંગડ સરદાર કરમસિંહદુલા સાહેબસિંહને મદદ કરવાને ધસમર્યો આવતો હતો. મહાનસિંહે એના ઉપર એકાએક હુમલો કર્યો; પરંતુ લડાઇની દરમ્યાન મહાનસિંહ પોતાના હાથી ઉપર મૂછા પામ્યો, અને એનો મહાવત એને રણક્ષેત્ર ઉપરથી લઇ ગયો. પોતાના સરદારની ગેરહાજરીને લીધે સફરચખીઆઓનું લશ્કર નાહું અને ઘેરો ઉઠ્યો. મહાનસિંહ ગુજરાનવાલા ગયો, અને ત્યાં ત્રણ દિવસમાં મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૭૯૨ માં આ બનાવ બન્યો ત્યારે એ માત્ર સત્તાવીસ વર્ષનીજ ઉમરનો હતો. મહાનસિંહના મરણ સમયે રણજીતસિંહની ઉમર માત્ર બાર વર્ષની હતી, એ છતાં એના બાપની સાથે ચઢાઇ પર જતો. એ દિવસોમાં સ્ત્રીજ લોકો લડાઇ કળા ધણી નાની ઉમરમાંથી શીખતા.

ઇ. સ. ૧૭૯૦ માં મહાનસિંહે ચટવા જાતના જખરા મુસલમાન ટોળાના સરદાર ગુલામ મહમદના મંચાર નામના કિલાને ઘેરો ઘાલ્યો હતો. મહાનસિંહને હમેશ આ જાતની જોડે લડાઇઓજ ચાલતી. આ મુસલમાન સરદારનો કોકો હુસમતખાન રણજીતસિંહના હાથી પર ચઢી ગયો; અને જો એના એક સિપાઇએ એને મારીને નીચે પાડ્યો ન હોત તો એ રણજીતસિંહને મારી જ નાંખતો હતો. આમ થયું હોત તો હિંદુસ્તાન અને ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ ધણો જૂદો તરેહનો હોત. બાપના મરણથી રણજીતસિંહના ઉદયની

યથું. જમુ લૂટવાથી આપી કનૈયા મિસલની એના પર ખદ્ગી આવી પડી, અને એ મોટી મિસલના સરદાર જયસિંહે એના ઉપર એવો તો જુરસાબધ હુમલો કર્યો કે પોતાની જમીનનો એક મોટો ભાગ-જો કે થોડા વખત સુધી, આપી દેવો પડ્યો, અને વળી માફ માગવી પડી; પરંતુ જ્યાં સુધી જમુની લૂટ આપે નહિ ત્યાં સુધી માફ આપવાની ના કહી. સકરચખીયા મિસલના સરદારે લૂટ પાછી આપવી નહિ એમ દ્રઢ નિશ્ચય કર્યો હતો; એથી એણે કનૈયા મિસલની સામે બીજી મિસલો જોડે એકઠા કર્યો. આ એક્કામાં રામઘઢીયા સરદાર જસાસિંહ જેમની જગીર થોડા વર્ષ ઉપર ખૂંચી લીધી હતી તે, રાજ સંસારચંદ અને કાંચાના કટોક રાજ એટલા બળ્યા હતા. આ સધળા સરદારોએ મળીને કનૈયા મિસલના મથક ખટાળ ઉપર હુમલો કરીને એમને હરાવ્યા અને ઘણું નુકસાન કર્યું. આ બનાવ ઈ. સ. ૧૭૮૪ માં બન્યો. સરદાર જયસિંહ આ હાર પછી થાળે પડ્યોજ નહિ. એણે કટોક રાજને કાંચા પાછું આપ્યું, તેમજ રામઘઢીયાની જગીર પણ પાછી આપી, અને મહાનસિંહના દિકરા રણછતસિંહને પોતાની પૌત્રી, ગુર ખક્ષસિંહની પુત્રી મહતાગકુંવર પરણાવી. આ ગુર ખક્ષસિંહ ખટાળની લડાઈમાં માર્યો ગયો હતો.

પોતાની ટુંકી કારકીર્દિમાં મહાનસિંહે કરેલા છક્કાપંજા અને જુલમનું વર્ણન કંટાળા બરેલું લાગશે. જ્યારે ને ત્યારે એ પોતાના પ્રતિસ્પર્ધિઓ અગર પડોશીઓ જોડે લડ્યાં કરતો હતો. આ મિસલનો એક જળશમાં જળરો સરદાર સાહેબસિંહ એનો બનેલી ચ-તો હતો, તોપણ એ મુખ્યત્વે પોતાના મરણની પહેલાંનાં બે વર્ષથી

એને પોતાના બનેલી સાહેબસિંહની સાથે ટટો હતો. પોતાના મુખ્ય ગામ ગુજરાનવાલાથી ત્રીશ માઇલ પર આવેલું સાહેબસિંહનું ગુજરાનવાળા નગર એને લઇ લેવું હતું. એણે સોપરન નામના ગઢમાં સાહેબસિંહ પર ઘેરા ધાલ્યો હતો તેવામાં એ પોતે ધણોજ માંદો પડ્યો. ચુણીઓનનો ભંગડ સરદાર કરમસિંહદુલા સાહેબસિંહને મદદ કરવાને ધસમર્યો આવતો હતો. મહાનસિંહે એના ઉપર એકાએક હુમલો કર્યો; પરંતુ લડાઇની દરમ્યાન મહાનસિંહ પોતાના હાથી ઉપર મૂળી પામ્યો, અને એનો મહાવત એને રણક્ષેત્ર ઉપરથી લઇ ગયો. પોતાના સરદારની ગેરહાજરીને લીધે સફરચખીઆઓનું લશ્કર નાહું અને ઘેરો ઉઠ્યો. મહાનસિંહ ગુજરાનવાલા ગયો, અને ત્યાં ત્રણ દિવસમાં મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૭૯૨ માં આ બનાવ બન્યો ત્યારે એ માત્ર સત્તાવીસ વર્ષનીજ ઉમરનો હતો. મહાનસિંહના મરણ સમયે રણજીતસિંહની ઉમર માત્ર બાર વર્ષની હતી, એ છતાં એના બાપની સાથે ચઢાઇ પર જતો. એ દિવસોમાં સ્ત્રીખેલોકો લડાઇ કળા ધણી નાની ઉમરમાંથી શીખતા.

ઇ. સ. ૧૭૯૦ માં મહાનસિંહે ચઢવા જતના જગરા મુસલમાન ટોળાના સરદાર ગુલામ મહમદના મંચાર નામના કિલાને ઘેરો ધાલ્યો હતો. મહાનસિંહને હમેશ આ જાતની જોડે લડાઇઓજ ચાલતી. આ મુસલમાન સરદારનો કોકો હુસમતખાન રણજીતસિંહના હાથી પર ચઢી ગયો; અને જો એના એક સિપાઇએ એને મારીને નીચે પાડ્યો ન હોત તો એ રણજીતસિંહને મારી જ નાંખતો હતો. આમ થયું હોત તો હિંદુસ્તાન અને ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ ધણો જૂદો તરેહનો હોત. બાપના મરણથી રણજીતસિંહના ઉદયની

આશા અસ્ત થવા જોતું થયું, પરંતુ એની સાસુ સદાકુંવરને લીધે એને લાભ થયો. આ બાઈ ઘણીજ અક્ષલમંદ, શક્તિવાળી અને પોતાના વર ગુરબક્ષસિંહના મરણને લીધે કનૈયા મિસલની આગેવાન બની હતી. એણે પોતાનું ચાલે તેટલું કરીને નિશ્ચય કર્યો કે બધી સત્તા પોતાના કાણુમાં લઇને સક્કરચખીયા અને કનૈયા બન્ને મિસલના એકત્ર બળવડે સઘળા પ્રતિસ્પર્ધિઓને જોર કરવા પ્રથમ તો એણે રામધઢીઆઓ જોઓ ખટાળના ઉપર હુમલો કરવામાં સામીલ હતા તેમના ઉપર ખટાળની લડાઇમાં માર્યા ગયેલા પોતાના સ્વામી ગુરબક્ષસિંહનું વેર લેવાનો ઠરાવ કર્યો. પોતાનાં અને રણજીતસિંહના લશ્કરો એકઠાં કરીને ઈ. સ. ૧૭૮૬ માં રામધઢીઆઓના સરદાર જસાસિંહને ખીઆને કાઠે આવેલા તેના મિયાણીના કિલ્લામાં ઘેર્યો. કેટલીકવાર બચાવ કરીને એણે અમૃતસરના મુખ્ય ધર્મગુરુ સાહેબસિંહ જોડીની મદદ માગી, જોડાએ સદાકુંવરને તાત્કાલ ઘેરો ઉઠાવી લેવાનો હુકમ મોકલ્યો. સદાકુંવરે જોયું કે શત્રુ ખરેખરો સપડાયો છે, એટલે એણે એ હુકમ માન્યો નહિ જસાસિંહે ફરીથી ધર્મગુરુ પાસે તાકીદે મદદ માગી. ગુરુએ કહાવ્યું કે એઓ મારું કહેતું નહિ માને, પણ ઇશ્વર પોતે તારી મદદ કરશે. એમ બન્યું કે તેજ રાત્રે ખીઆસ નદીમાં એકાએક પૂર આવ્યું, અને કનૈયા મિસલના કાંપનો મરે બાગ, ઘણાં માણસો, ઘોડા અને ઉટ ત્યાંજ ગયાં. સદાકુંવર અને રણજીતસિંહ મહા મહેનતે ઉગર્યો, અને ગુજરાનવાળ ગયા.

આ આગેવી રણજીતસિંહમાં જે સ્વાભાવિક યુદ્ધપ્રેમ હતો, તેનો આજે કોઈ યોગ્ય અંશ જણાય છે, પોતાની મા અને સાસુ બન્નેના

કબજમાંથી નીકળીને પોતે સ્વતંત્રતાથી વર્તવાનો નિશ્ચય કર્યો. માને તો સહેલાઈથી પતવી દીધી. રણજીતસિંહની મા એક વિષયાસક્ત સ્ત્રી હતી, અને એના ધણુ ચાર હતા. તે ચારોમાં રણજીતસિંહની નાની વયમાં જગીરોનો વહીવટ કરનાર દિવાન લખપતરાય એ મુખ્ય હતો, દિવાન લખપતરાયને રણજીતસિંહે જોખમ ભરેલી સ્વારી ઉપર કૈથ-લ મોકલ્યો, જ્યાં અગાડી એ મરાયો. કેટલાક કહે છે કે રણજીત-સિંહની સહવાદીથી એમ બન્યું હતું, અને એની મા ગુપ્ત થઈ ગઈ. કાઈ કહે છે કે એણે પોતાને હાથે એને મારી નાંખી અને કાઈ કહે છે કે એને એણે ઝેર દેવરાવ્યું. પરંતુ આ વાતો એના જ ગુણુ આપણે જાણીએ છીએ, તેનાથી ઉલટી લાગે છે. સામ સામી લગાઈ સિવાય જૂલમ કરવાનો એને ધણોજ કંટાળો હતો. તેમજ સ્ત્રી જાતિને માટે એને ખીલકૂલ દરકાર નહોતી. ખટપટ કરીને આડે આ-વ્યા ન કરે માટે મહતાબકુંવરને વખતે દિલ્લામાં પુરી રાખી હશે જ્યાં તેવું થોડા દિવસમાં મૃત્યુ થયું હશે.

માના કરતાં સામુ સદાકુંવરની ધુંસરીમાંથી છુટવું વધારે કઠણ હતું. રણજીતસિંહના મનમાં પ્રથમતો એમ લાગ્યું કે પોતે એ કરવાને જોઈએ તેટલો બળવાન નથી. સદાકુંવરે રણજીતસિંહને ખીલ-કૂલ કેળવણી આપી નહોતી, અને વિષયાસક્તપણામાં અને મોજમ-જાહમાં પડે એમ કર્યું હતું. દુર્ભાગ્યે હિંદુસ્થાનમાં તરણુ રાજકુમા-રોની સત્તાનો ઉપયોગ કરવાની આકાંક્ષા રાખનારા તેમના મુસાહેબો તેમની શક્તિનો નાશ કરવાને એજ ઉપાય કામે લગાડે છે. ખડિયાં રાજ્યોમાં આવી આવી ખટપટ રોજ ઉત્પન્ન થાય છે, અને પરિણામ પણ આવાંજ નીકળે છે. ખટપટનો ફડકો કરતાં વખતે રેસિડેન્ટોને

ઘણીજ તદખીર અને હિંમત વાપરવી પડેછે. ઈંગ્લાંડના હિંદુસ્થાનના વજીરો આવા કબજાના સંબંધે વખતે ઘણી બીકથી વર્તેછે.

પરંતુ રણજીતસિંહનું મન અને તન ધણુંજ સખળ હતું. એશ-આરામથી એનું મન સદાને માટે બગડી જાય એવું નહોતું, તેમજ એનું શરીર વર્ષોનાં વર્ષો સુધી જાળુતો હદ બહાર અને અમિત મોજશોખનો ધસારો ખમી શકે એવું હતું. હિંદુસ્થાનપર વારંવાર હુમલો લાવનાર અહમદશાહનો પૌત્ર શાહજમાન પોતાના વડવાના જીતેલા પ્રાંતો પાછા લેવાને ચઢી આવ્યો. આ વખતે પોતાનું પરાક્રમ બતાવવાનો રણજીતસિંહને ખાસ અવસર મળ્યો. ઇ. સ. ૧૭૯૩માં તૈમુર પછી શાહજમાન ગાદી ઉપર બેઠો, અને એ વર્ષ પછી એણે પંજાબપર ચડાઇ કરી. આ વર્ષેતો દક્ષિણમાં જેલમ નદી સુધીજ જઈને એ પાછો ફર્યો. પરંતુ ઇ. સ. ૧૭૯૭ અને સારપછીના વર્ષમાં એને વધારે જીત મળી. સીખ લોકોની તરફથી કાંઈ જળરો પ્રતિરોધ થયા સિવાય એણે લાહોર સર કર્યું. સીખ લોકો પોતાની રીત સુજબ અકધાન લશ્કરના પછવાડેના ભાગને અગર છુટાં પડેલાં માણસોને કાપી નાંખતા, અને સરંજામ લૂટતા, પરંતુ લગાઈ કરવા સામા ઉભા રહેતા નહી. કેટલાક સીખ સરદારોને એમ લાગ્યું કે શાહજમાનની જોડે સાફ રાખ્યું હોયતો ઠીક, અને તેઓએ લાહોરમાં એને નજર આપી. અકધાનોની સ્વારીનો લાભ લઈને રણજીતસિંહે શત્રુજની દક્ષિણના મૂલકપર દરોઝા પાડ્યા. તે પોતાનાં માણસોને આ પ્રમાણે દરોઝા પાડવા મોકલી પોતે શાહજમાનને કાંઈ કુટુંબ સંબંધી કામને લીધે પાછું જવું પડ્યું, સારે પાછો લાહોર ગયો. સુભાગ્યે એવો એક બનાવ બન્યો કે જેથી એને લા-

હોર મળ્યું. જેલમ નદીમાં રેલ આવી હતી, અને તેવી વખતે ઉત્તરતાં શાહજમાનની ખાર તોપો ખોવાઈ ગઈ. એ તોપો કાઢે ત્યાં સુધી એનાથી યોભાય એમ ન હતું, માટે એણે રણજીતસિંહ જે નદીના એ પ્રદેશનો માલીક હતો તેને કહ્યું કે એ તોપો કઢાવીને મને મોકલશો, તો હું તમને લાહોર અને આબુખાબુનો પ્રદેશ, તેમજ રાજાનો પ્રલકાળ આપીશ. રણજીતસિંહે આ કામ માથે લીધું, અને આઠ તોપો કાઢીને પેશાવર મોકલી. શાહજમાને પોતાનું વચન પાળ્યું; પરંતુ તેની બક્ષિસ નામની હતી, કેમકે રણજીતસિંહથી જીતી લેવાય તોજ એને મળે એમ હતું.

લાહોર શહેર ખે હજાર વર્ષ થયાં રાજધાનીનું શહેર ગણાતું આવ્યું છે. સ્ત્રીજ સરદારો આ શહેર જીતી લેવાને હમેશ ઉત્સુક માલૂમ પડ્યા છે. અદારમા સૈદ્ધાંતો આના હાથમાંથી આના હાથમાં એ પ્રમાણે ઘણીએ વાર એ શહેરની હકુમત બદલાઈ છે. છેવટે ઈ. સ. ૧૭૬૪ માં લેહનાસિંહ અને ગુજ્જરસિંહ નામના ભાંગઢ મિસલના છાત્રીધડા સરદારોએ અંધારી રાત્રે પાણી જવાની મોરીને રસ્તે શહેરમાં પેસીને ત્યાંના નાયબસૂબાને નાયની મિજલસમાંથી પકડીને કેદ કર્યો, અને વહાણું વહાતા પહેલાંનો આખા શહેરને તાબે કરી લીધું. તેમણે શહેરના ત્રણ ભાગકરીને માંહોમાંહે વહેંચી લીધા. એક ભાગ સરદાર શોભાસિંહને મળ્યો. આ સરદાર અ. મસલતમાં સામિલ હતો, પણ જરોખર વખતસર આવી શક્યો નહતો. આ બનાવ પછી ત્રણ વર્ષે અહમદશાહે યંબળખપર છેલ્લી સ્વારી કરી. તે વખતે લાહોર પાછું લેવાને લઢવાનું મન ન હોવાથી એણે લેહનાસિંહને કાયમ કર્યો. જે વખતે ઉપર કહ્યું તેમ રણજીતસિંહને લાહોર

મળ્યું, તે વખતે આ ભાગીદારોના છોકરાઓની લાહોરમાં હકુમત હતી, પરંતુ લેહનાસિંહ અને શેઠાસિંહના છોકરા લક્ષ્મણ અને વિરમહીન હતા, અને ત્રીજાનો છોકરો જે લગ્નીર સ્થિતવાળો હતો, તે લાહોરમાં હાજર નહોતો. એઓ લોકોને ખુબ નીચોવતા, તેથી લોકોને એમનું રાજ્ય પસંદ ન હતું. અને રણજીતસિંહને માલુમ પડ્યું કે જો પોતે ચડાઇ લઇ જશે, તો લોકો એને પોતાના દુઃખ-ભંજન તરીકે માનશે. આથી જ્યારે લશ્કર લઇને રણજીતસિંહ લાહોર ગયો; લોકોએ એને માટે દરવાજા ઉઘાડી નાંખ્યા; અને પેલા સરદારો સહેજ પણ સામા થયા સિવાય નાહા.

ઈ. સ. ૧૭૯૯ માં શાહજમાન તરફથી રાજાના ઇલ્કાબ સહિત લાહોર મળવાને લીધે રણજીતસિંહ ધણો જ્યારે સરદાર થઈ પડ્યો. આ વખતે એની ઉંમર વીસ વર્ષની હતી. એના આ વિજયને લીધે સ્ત્રીજ સરદારોને ખીક લાગી, અને ભંગડ મિસલ પોતાના ગયેલા મુખ્ય નગરનું વેર લેવાને એક પગે થઈ રહી. ખીજે વર્ષે એની સામા થવાને કેટલાક સરદારોએ સંપ કર્યો. આ સંપમાં રામચંદીઆ જસાસિંહ અને ભંગડ સાહેબસિંહ તેમ ગુલાબસિંહ વગેરે મુખ્ય હતા. ભાસીન અગાડી વિદિ કરવાને મળવાનું હતું, તે વખતે એને મારી નાંખવો એવો ઠરાવ હતો; પરંતુ રણજીતસિંહ એમ પાસમાં આવે તેવો નહોતો. એ પોતાની જોડે એટલું બધું લશ્કર લઇને ભાસીન ગયો કે કાવત્રું અમલમાં લાવવાની, હિંમતજ આલે નહિ. જે મહિના સુધી મિજબાનીઓ અને શિકારની મોજ ઉડાવીને પોતે લાહોર પાછો ગયો. પોતાને મારી નાંખવાની ભંગડોની ગદધાનતની એને ખબર હતી, અને પોતે પહેલ કરવાનો

નિત્રય કર્યો. ભંગડોનું મુખ્ય સ્થળ અમૃતસર હતું. ઈ. સ. ૧૮૦૨ માં એણે ઝમઝમ નામની પ્રખ્યાત તોપ માગવાને અમૃતસર મા-
ણસો મોકલ્યાં. આ તોપ ઈ. સ. ૧૭૬૪ માં લાહોર લીધુ તે વખતે
એમના દાદા ચરતસિંહના ભાગમાં આવી હતી. ભંગડોએ આપવાની
ના કહી, અને રણજીતસિંહે એમના મૂલકપર સ્વારી કરી. અમૃત-
સરપર હાથાં કરીને એમને નસાડયા. એઓ રામઘડીઆઓની હુકમમાં
નાઠા. આ શોકોનો પણ અમૃતસરમાં ભાગ હતો. રણજીતસિંહે
એમની બધી જગીર કબજે કરી લીધી.

આ બહાદૂરી બરેલા વિજયથી સીખ શોકોનાં બન્ને મોટાં
નગર રણજીતસિંહના હાથમાં આવ્યાં. લાહોર રાજધાનીનું શહેર હતું
એમ કહી ગયા, અને અમૃતસર ધર્મનું મુખ્ય ધામ હતું પોતાની
ધારણા પ્રમાણે વિજયો પ્રાપ્ત કરવાને હવે એને કોઇની ખીક નહોતી.
કેમકે કનૈયાની મિસલ જે જળરી ગણાતી, એતો એના હાથમાજ
હતી; તેમજ પ્રખ્યાત રામઘડીઆ સરદાર જસાસિંહની ઉમર વૃદ્ધ
થઇ હતી, અને એ નળજો થઇ ગયો હતો. રણજીતસિંહ જાણતો હતો
કે હવે થોડા સમયમાં એની જગીરો પચાવી પડવામાં વાંધો નહિ આવે.
સારપછીના વર્ષમાં સરદાર જસાસિંહ મરી ગયો અને એનો મોટો
દિકરો જોધસિંહ એના મુલકનો માલિક થયો. એ જોધસિંહ શરો,
પરંતુ ઓલીઓ હતો, અને મહારાજનો એવો તો એકનિષ્ઠ ભક્ત
થયો કે એની જગીર સેવી એના જેવું ખીજું કશું લુચ્ચાઇ ભર્યું
ગણાય નહિ. એણે પોતે મહારાજનો ધાડો મિત્ર રહેવાના સોગંદ ખાધા
મહારાજ એને ખૂબ કુલાવતા અને પટાવતા. મહારાજએ અમૃ-

+ હવેથી અમે રણજીતસિંહને મહારાજ કહીશું.

તસરમાં પોતાની જગીર ઉપર રામધઢીઆના જેવાજ ધાટનો ગા-
વિંદગઢ નામનો નવો મજબૂત કિલ્લો બાંધ્યો. જોધસિંહ મહારાજની
સાથે ધણી સ્વારીઓમાં ગયો હતો. ઈ. સ. ૧૮૧૬માં જોધસિંહના
મરણ પછી જ્યારે એના વારસો માંહેમાંહે લઢવા લાગ્યા, ત્યારેજ
મહારાજએ અમૃતસરપર ચઢાઈ કરી. કટાકટીની લડાઈ પછી એણે
કિલ્લો સર કર્યો, અને એને નારાજ કર્યો. આ સિવાય બીજા આશરે
એકસો નાના નાના કિલ્લા એણે સર કર્યા અને અમૃતસર, જલધ-
ર અને ગુરદાસપૂરની એ મિસલની સઘળી વિજાળ જગીરો જત્ત
કરી. જીતાયલા કુટુંબના વડાઓને એણે મોટી મોટી જગીરો અને
લશ્કરમાં અથવા પોતાની ખાસ તહેનાતમાં મોટી મોટી આખર
ભરેલી પદવીઓ આપી.

ઈ. સ. ૧૮૧૦ માં નકાઈ મિસલને તોડી પાડી હતી. આ-
પણે જાણીએ છીએ કે રણજીતસિંહ ઈ. સ. ૧૮૦૨ માં નકાઈ મિસ-
લમાં પરણ્યા હતા, અને એ રાણીને પેટ એને છોકરો થયો હતો.
એનું ખરું સંતાન એજ હતું. પરંતુ આ સંબંધથી એ મિસલને કાંઈ
લાભ થયો નહિ. ઈ. સ. ૧૮૦૭ માં રાણી રાજકુંવરનો ભત્રિજો એ
મિસલનો આગેવાન થયો, ત્યારે મહારાજએ એને પોતાની પાસે આ-
વીને દરબારમાં રહેવાને ધણું લલચાવ્યો, પરંતુ કાનસિંહ પકડો હતો.
એણે જાણ્યું કે જો એકવાર ગયા તો પાછું ફરવું દુર્લભ છે. તેથી
દરબારમાં રહેવાની માનભરેલી પદવી લેવાને એણે ધસીને ના પાડી.
તોપણ કંઈ વળ્યું નહિ. એની જગીરો કસુર, ચુનીઆન, અને
ધોગેધરામાં હતી. આ જગીરો લાહોરની છોક પાસે આવેલી હોવાથી
બચાવી શકાય એવું નહોતું. મહારાજ રાજ્ય વધારવાને કેવી રીતિ

વાપરતા, તે આ દાખલાપરથી ખુલ્લું જણાય છે. આ જગીરો લેવાનું કશું પણ બહાનું નહોતું. કાનસિંહ એમનો નજીકનો સગો હોમને એણે કરી છેડતી કરી નહોતી. જોવા જમએ તો પોતાની જગીરનું રક્ષણ કરવા જેટલી એનામાં શક્તિ નહોતી, તે સિવાય એનો ખીજો કશો વાંક નહોતો.

જગીર કનૈયા મિસલ સૌથી છેલ્લી મહારાજના હાથમાં આવી. આમે કહી ગયા છીએ કે એની સાસુમાઈ સદાકુંવર આ મિસલની આગેવાન હતી. આ બાઈએ મહારાજને શેરસિંહ અને તારાસિંહ નામના બે બનાવટ દીકરા પોતાની દીકરી મહતાબકુંવરને પેટે એમનાથી થયેલા તરીકે વળગાડી દીધા હતા, એ વાત પ્રથમ કહી ગયા છીએ. અમુક રાજકિય કારણને લીધે મહારાજએ, જાણ્યા છતાં પણ પોતાના તરીકે તેમને કબૂલ રાખ્યા હતા. લાગ ધ્રાવે લાને એની ખટપટ એને પૂણે, એમ મહારાજએ કરવું ધાર્યું હતું. યુસફજી લોકોની સામે હુઝારાપર મોકલેલા લશ્કરનો નામનો સરદાર બનાવીને શેરસિંહને મોકલ્યો હતો. આ લડાઈમાં શુરવીર દિવાન રામદયાળનું મૃત્યુ થયું હતું. આ વખતે શેરસિંહનું વય બાર વર્ષનું હતું. આ સ્વામીમાં શેરસિંહે સારી વર્તણૂક ચલાવી હતી, એમ કહેવાય છે. મહારાજને આ વખતે બહાનું મળ્યું. એ બ્યારે પાછો આવ્યો ત્યારે મહારાજએ માઈ સદાકુંવરને કહાવ્યું કે હવે તમારા દોહિત્રને બધું સોંપીને તમારો ધંધર બજન કરવાનો સમય છે. શેરસિંહને માઈ સદાકુંવરે પોતાનો વારસ ઠરાવ્યો હતો.

આ વખતે આ વૃદ્ધ સ્ત્રી લાહોરથી થોડે દૂર શાહદહેરામાં આવળી નાંખીને પડી હતી. એની મરણ કાંઈ આ પ્રનાણે કરવાની

ન હતી. પરંતુ ના કહેવાનું કૃળ નકારૂં થશે, તે એ સારી પેઠે સમજતી હતી, માટે એણે સમય જોઈને વર્તવાનો નિશ્ચય કર્યો. પોતાના ગામ બટાળમાં આવીને એણે ઇંત્રેજોને કહેણું કહાવવા માંડ્યાં કે મને સતલજની આ પારનાં સંસ્થાનોમાં રહેવા દો, અને મારૂં રક્ષણ કરો. મહારાજને આ છક્કાપંજાની ખબર પડી. એણે માધ સદાકુંવરને પોતાની પાસે તોડાવી, ખૂબ ધમકી દઈને એને પોતાનો હુકમ કહી સંભળાવ્યો. માધ સદાકુંવર તેજ રાત્રે બંધ મ્યાનામાં બેસીને જતી રહી. પરંતુ પકડવા મોકલેલા લશ્કરના હાથમાં સપડાઇ ગઈ. એને એક કિલ્લામાં રાખવામાં આવી. તે ત્યાં એનું થોડી મુદત પછી મૃત્યુ થયું. મહારાજએ એની મોટી જગીર કાઠપિણ અડચણ વગર કબજે કરી લીધી. માત્ર અમૃતસર નામનો એક કિલ્લો એની એક સ્ત્રી એ બહાદુરીથી ટકાવી રાખ્યો હતો. મહેરીનો કિલ્લો લેતાં દિવાન દેવીચંદને બહુ મુશ્કેલી પડી હતી. બટાળ શેરસિંહને જગીરમાં આપ્યું. આ પ્રમાણે ખોટા કુંવર ઉભા કરનાર આ પક્ષી સ્ત્રી ખીન્નને માટે જોદેલા ખાડામાં પોતેજ પડી. ગમે તેમ હોય પણ મહારાજની જોડે માધસદાકુંવર ઘણીજ સારી રીતે વર્તી હતી, એ બૂલી જવું ન જોઈએ. એનો પૈસો અને એનાં માણસો હતાં તો મહારાજ લાહોર અને અમૃતસર સર કરી શક્યા. અને એ હતી તોજ તેમના પિતાના મરણ પછીનાં વર્ષોમાં એ ઉગર્યો; એ ન હોત તો બારે પડત, એમાં કાંઈ શક નથી. આમ છતાં પણ મહારાજની એની પ્રતિની વર્તણુંક ઘણીજ નીચતા બારેલી હતી.

પ્રકરણ ૬ મું.

ઇંગ્રેજો અને સતલજની આ પારનો મુલક.

ઇંગ્રેજો-રાજકર્તા-ઇસ્ટઇન્ડિયા કંપની સાથેજ માત્ર રણજીત-સિંહની દોસ્તી તૂટ્યા સિવાય મક્કમ રહી હતી. ઇંગ્રેજોની સાથેનો સંબંધ તોડી નાંખવાનો એણે કદિએ પ્રયત્ન કર્યો નહોતો. ચાલુ સૈકાના આરંભનાં વર્ષોમાં પોતાના નવા પડોસીઓની સાથે કેમ વર્તવું એને માટે એતું મન હચુપચુ હતું, અને ઇ. સ. ૧૮૦૮ ના ડીસેમ્બરમાં એણે ઇસ્ટઇન્ડિયા કંપનીની સાથે લડાઇ કરવાનો લગભગ નિશ્ચય કર્યો હતો. પણ આ વખતે એને ઇંગ્રેજોની શક્તિ અને રાજરીતિનું જ્ઞાન ન હતું. છેવટે ઇ.સ. ૧૮૦૯માં ઇસ્ટઇન્ડિયા કંપની અને મહારાજની વચ્ચે કરારનામું થયું. આ કરારનામાની રૂએ એણે સતલજની આ પારના સરદારો ઉપરથી પોતાનો અધિકાર તદ્દન ઉઠાવી લીધો. વળી એકવાર એના અને ઇંગ્રેજોના હક્ક આ પ્રમાણે નક્કી થયા કે પછી ત્રીશત્રીશ વર્ષ સુધી આ કરાર એણે નિખાલસપણાથી પાળ્યો, અને ઇંગ્રેજોનો દૃઢ મિત્ર રહ્યો. ઇંગ્રેજ રાજ્યના વચન ઉપર એણે ધણોજ વિશ્વાસ રાખ્યો હતો. એના જેવો વહેમી અને સારાસારનો વિચાર કર્યો વગર પોતાનોજ લાભ તપાસે એવો આદમી, આમ ભરોંસો રાખે, એ અબળયબ લાગેછે. પરંતુ આ-મ વર્તન પોતે કેવો રાજનીતિમય પુરૂષ હતો, એ એણે ખુદી રીતે બતાવી આપ્યું છે. તેમજ બ્રિટિશ રાજ્યે પણ એના વિશ્વાસનો ઘાત કર્યો નથી. તેમણે મહારાજની સાથે નિખાલસ મૈત્રી રાખી છે. વા-ચવ્ય પ્રતના ડુંગરી રરતાઓની પેલીમેરનાં અબળણ્યાં રાજ્યો અને

હિંદુસ્થાનમાં પોતાના થાળે પડ્યા વગરના રાજ્યની વચ્ચે રણજીત-સિંહનું રાજ્ય એક રીતે ઢાલ જેવું થઈ પડ્યું હતું. એ તરફના હિન્દુ ગરોતે રસ્તે ભારતખંડ પર દેશી હુમલા આવતા. ઇંગ્લેન્ડે રણજીતસિંહસામે કદિએ દૂશ્મનાઈ ભરેલું એકે પગલું ભર્યું નથી. લાહોરના પંજાબી રાજ્યનો નાશ થયો છે, એ વાત ખરી; પરંતુ તે નાશ કાંઈ બ્રિટિશ રાજ્યનો એના ઉપર ડોળો હતો, તેથી થયો, એમ નથી; પણ લાહોર દરબારમાં પોતામાં સળો હોવાને લીધેન થયો છે.

સ્વતંત્રની આ પારનાં સંસ્થાનો તથા રણજીતસિંહની જોડે બ્રિટિશ સરકારનો પ્રથમ સંબંધ શી રીતે થયો, એ વાત ભારતખંડના ઇતિહાસમાં ઘણી શીખામણુ લેવા જેવી છે; છતાં બહુ લંબાણના ભયથી અમે અહિં એનું સવિસ્તર વ્યાન આપી શકતા નથી. ફ્રેંચ સેનાપતિઓના હાથ નીચે સારાં કંવાયતી લશ્કરવાળી મરાઠાની સત્તાના ઉદ્ભવની અને જૉર્જ ટૉમસ નામના ઇંગ્લેન્ડના સાહસિક પરાક્રમેની જોડે આ બાબતને ઘણો નિકટનો સંબંધ છે. આ માણસોએ બહાદૂરી અને નિડરતાથી ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં પોતે રાજ્ય સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, અને ખરેખાત તેમાં કેટલેકે દરજ્જે ફતેહ પણ પામ્યો હતો. આ બાબતોનું અમે માત્ર દિગ્દર્શનજ* કરાવી શકીશું.

આ સૈકાના આરંભમાં બ્રિટિશ રાજ્ય સમુદ્રના જીવાળતી પેઠે હિંદુસ્થાનપર ધસ્યું જતું હતું; નકશાઓમાં બ્રિટિશ રાજ્યની સીમા રાતી લીટીથી ખતાવાય છે. અને ખરેખાત રણજીતસિંહે

* જુઓ આ વિષયના વિગતવાર વર્ણન સારૂ સર લેપલઝી-શીનના પંજાબના રાજા, એ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિમાં પૃષ્ઠ ૯૩-૧૦૩

પોતેજ આગાહી કરી હતી, કે આખું હિંદુસ્થાન કાળે કરીને રાતું થઇ જશે, એટલે કે બ્રિટીશ સત્તા નીચે આવી જશે. બંગાળા, બનારસ, અયોધ્યા, કાનપૂર, ફરકાળાદ, અલહાબાદ, બધાં એક પછી એક બ્રિટિશ હકુમત નીચે આવ્યાં હતાં. છેવટે ઇ.સ. ૧૮૦૩ ના સપ્ટેમ્બરની ૧૧ મી તારીખે છુકિનની સરદારી નીચેના મરાઠા સૈન્યને જનરલ લેકે દિલ્હીના કોટની આગાહી હરાવ્યું, અને ચાર દિવસ પછી છતનાર દાખલ હિંદુસ્થાનના પાયતખ્તમાં દાખલ થયો. નવેમ્બરની પહેલી તારીખે મરાઠાઓએ લાસ્વારીના રણક્ષેત્ર ઉપર જયશ્રી હાર ખાધી. સિરજાઅજે ગામની સંધિની રૂએ સિંધિયાએ સિરસા, હિસાર, રોહતક, દિલ્હી, ગુરગાંવ અને આગ્રા એટલું બ્રિટિશ રાજ્યને આપ્યું. છેક ઇ. સ. ૧૮૦૯ સુધી પહેલાં ત્રણ બ્રિટિશ હકુમત તળે લીધાં નહોતાં.

સતલજની આ પારના સરદારોના શત્રુ જૉર્જ થોમસને જનરલ છુકિનને હરાવ્યો હતો, તેથી એઓ મરાઠાઓના મિત્ર થયા હતા. મરાઠાના પક્ષમાં રહીને એઓ દિલ્હીની લડાઇમાં ઇંગ્રેજો સામે લડ્યા હતા. આપણા બળનો એમને ખરો ખ્યાલ ન હતો. ઇ. સ. ૧૮૦૪ ની આખી સાલમાં એમણે જમનાની આબુબાબુના પ્રદેશમાં ઘણો ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો, અને છેક દિલ્હીના કોટ સુધી લૂટફાટ કરતા. પરંતુ ૧૮૦૪ ના ડીસેમ્બર માસમાં કર્નલ બર્ને એમને સખત સિકસ્ત આપી. સાર પછી તેઓ ડહાપણ ધારીને જમના ઝોળંગીને બીજી તરફ ગયા, અને એમના બે મુખ્ય સરદારો ઝીંદના રાજ ભાગસિંહ અને કૈથલના ભાઇલાલસિંહ ઇંગ્રેજ લશ્કરમાં જોડાયા, અને સાર પછી ઇંગ્રેજોના અડગ મિત્ર થઇ રહ્યા.

ઈ. સ. ૧૮૦૪ ના અક્ટોબરમાં કર્નલ મોન્સનનાં લશ્કરપર ફતેહ મેળવ્યા પછી જસવંતરાવ હોલ્કરે ઘણા લશ્કર સહિત દિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. પરંતુ કર્નલ આર્મિસ્ટરલોની અને કર્નલ બર્ને એને પાછો હટાવ્યો. બે મહિના પછી દ્વીગ અને ફતેહગઢ પાસે જનરલ લેક અને કર્નલ ફ્રેઝરે મરાઠાઓને ખારી કતલ ચલાવીને ઉભી પૂછડીએ નસાડ્યા. હોલ્કર લશ્કર વગરનો ચર્ધ પડ્યો. સતલજની દક્ષિણે એણે લશ્કર ઉભું કરવા પ્રયત્ન કર્યો પણ બ્યર્થ ગયો. લાંઘા પોતે સ્ત્રીજ સરદારોની મદદ સાફ ઉત્તરમાં ગયો. સ્ત્રીજ લોકોની મદદ સિંધીઆના કરતાં સખજ હોય કે નહિ, પણ વધારે વિશ્વાસનીય હતી. સિંધીયા ઉપરથી મૈત્રીનું ડોળ રાખ્યા છતાં અંતઃકરણથી એનો દુસ્મન હતો. મદદની આશાએ જસવંતરાવ પતીઆળામાં કેટલાક મહિના રહ્યો, પરંતુ લાંબા મહારાજને એને મદદ કરીને જોખમમાં ઉતરવું યોગ્ય લાગ્યું નહિ. બીજા સરદારો પણ સમય જોઈને ડહાપણ વાપરી ગયા. છેવટે ઇ. સ. ૧૮૦૫માં જનરલ લેક હોલ્કરની સામા ફરીને ચઢ્યો. તેથી એ નાશીને અમૃતસર ગયો, અને ત્યાં મહારાજ રણજીતસિંહની મદદ મેળવવા યત્ન કર્યો. મહારાજના મનમાં એને મદદ કરવાનું ધણું હતું. જો એમ બન્યું હોત તો મહારાજ અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે તુરંત ચક્રમક ઝડપ. પણ એમના સલાહકારો ઝીંદના રાજા અને ફતેહસિંહ અલુવાલીઆ એમણે મહારાજનું મન ફેરવ્યું. લોર્ડ લેક હોલ્કરની પછવાડે બીપા નદી સુધી ગયો, અને જો ગવર્નર જનરલે એકદમ સલાહ કરી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો ન હોત તો બ્રિટિશ રાજ્યના અસાર સુધી થયેલા શત્રુઓમાં કદામાં કદો શત્રુ હોલ્કર છેક અટવાઈ જાત. દૂર છતાં પણ

વખતો વખત લાંડનમાં કોર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટર બયબીત થતી. તેમ આ વખતે પણ કોર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટર બયબીત થઈ ગઈ હતી. ગવર્નર જનરલના શિરોમણિ લોર્ડ વેલેસ્લીની બહાદુરી બરી રાજનીતિથી એ લોકો ગભરાઈ ગયા, અને એ રાજનીતિ ફેરવી નાંખવા સાફ નબળા કાર્નવાલીસને ગવર્નર જનરલ કરીને મોકલ્યો.

ગમે તેમ કરીને શાંતિ કરવી, એમાં હઠાપણુ છે, એવું મૂર્ખાનું બરેલું એનું ધારવું હતું. હોલ્કરની સાથે કરાર થયા. આ કરારની રૂએ એનો જીતી લીધેલો ધણો મુલક એને પાછો આપ્યો, અને ઈ. સ. ૧૮૦૬ ના જાન્યુઆરીની ૧ લી તારીખે રણજીતસિંહ અને અલુવાલીઆ સરદારની સાથે પણ એક વધારાનો કરાર થયો. આંતરેખલ ઈસ્ટિઇન્ડિઆ કંપની અને સીપ સરદારો, મહારાજ રણજીતસિંહ અને અલુવાલીઆ બંને એક બીજાના મિત્રો થયા. એઓ કંપની સરકારના દુસ્મન જશવંતરાવ હોલ્કરને તરત દાઢે, એની સાથે કોઈ પણ તરેહનો સંબંધ ન રાખે, અને એને લશ્કરની તથા કોઈ પણ પ્રકારની મદદ ન કરે; અને જ્યાં સુધી આ સરદારો ઇંગ્રેજના દુસ્મનો સાથે કોઈ તરેહનો દોસ્તી સંબંધ ન રાખે, અને પોતે પણ ઇંગ્રેજના મુલકમાં પગ ન મુકે, લાંસુધી એમનું રાજ્ય આગર કોઈ પણ મુલક લેઈ લેવાનો ઇંગ્રેજો ખીલકૂલ પ્રયત્ન ન કરે, એવું બ્રિટિશ સરકારે પોતાની તરફથી વચન આપ્યું.

આ કરારથી હોલ્કર પંજાબમાંથી ખસ્યો. વસ્તુતઃ સતલજની ઉત્તરનાં સંસ્થાનોમાં મહારાજ ગમે તે કરે, તેમાં ઇંગ્રેજો માથું ન ધાલે, એમ થયું. હજી સતલજની દક્ષિણ તરફના સીપ મુલકની કાંઈ ગોઠવણુ થઈ નહોતી. ઈ. સ. ૧૮૦૬ માં લકીયાકુલકીયાં

મિસલની તકરારને લીધે મહારાજાને એ પ્રાંતપર ચડવાની ઇચ્છા થઈ. આ કમનસીબ મુલકની સ્થિતિ ધણીજ દુઃખ ભરેલી હતી. ઇ. સ. ૧૮૦૩ માં ઇંગ્લેન્ડે દિલ્હી લીધું હતું, એ ઉપર કહી ગયા છીએ. સ્ત્રીજ સ્વસ્થાનો અને દિલ્હીની વચ્ચે આવેલા મુલકની સ્થિતિતો ધણીજ નહારી હતી. આ પ્રદેશમાંના સ્ત્રીજ તાખાના ખેડુનોની સ્થિતિ પણ એવીજ નહારી હતી. પોતાના કનાલના રિપોર્ટમાં મી. ડી. ઇમેટ્રસન નીચે પ્રમાણે લખેછે.

“ આ પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૮૦૫માં સ્ત્રીજ લોકોની ધમાચકડીના અને અરાઠાઓના અરાજ્યના સમયનો અંત આવ્યો. અહીંના ગામડીઆઓની યાદદારતમાં આ સમયનાં દુઃખો હજુએ તાજાં છે. પાણીપતની દક્ષિણના મુલક ઉપર સ્ત્રીજ અમલ કદીએ મફત ખેડો નહતો. જે ભાગ એમને તાખે હતો, તે અરાઠાના ખંડીયા તરીકે એમની પાસે હતો. પરંતુ આ જઘા સમયમાં એ બે પ્રજાઓ આ મુલકનો દાવો કરતી હતી. એના માલિક થવા બંને ઇચ્છતા હતા. પણ રક્ષણ કરનાર કોઈ ન હતું, અને તેથી આ મુલક એ બંને પ્રજાના મુલકની વચ્ચે ન ધણીઆતા જેવો હતો, જેનામાં જેર અને હિંમત હોય તે પચાવી પડે એમ હતું. છેક ઇ. સ. ૧૭૬૦ માં નાદિરશાહ આ દુઆબને રસ્તે દિલ્હી આવ્યો હતો, કેમકે અરાઠાનાં લશ્કરોની આવળથી આ દેશ લગભગ ઉજડ થઈ ગયો હતો. આ સ્થળે ખોરાક મળી શકતો નહીં. ૪૦ વર્ષ પછી બ્યારે આપણે એ મુલકનો કબજો લીધો, ભારે એના ઢૂં કરતાં વધારે ભાગમાં જંગલ ઉગી નીકળ્યું હતું, અને એના રહેવાસીઓ પરાગદે થયા હતા, અથવા તેમનો નાશ થયો હતો. બાદશાહી નેહર કંદહાઝાનીએ મુ-

કાઈ ગઈ હતી. ખેડવા લાયક જમીનની જગાઓમાં ધાડાં જંગલો ઉગી નીકળ્યાં હતાં. આ જંગલોમાં ચોર, લકંગા માણસો અને રાની હિંસક જનાવરો વસતાં હતાં. છેક ૧૮૨૭માં મી. આર્ચરે લખ્યું છે કે માત્ર ચોડાં વર્ષ પહેલાં આ જગાએ એકલાં રાની હિંસક પશુઓ રહેતાં. મોટી સડકની બન્ને બાજુએ ઠેકાણે ઠેકાણે ઉજડ પડેલા ગામમાં ખંડેરો જણાય છે. તે ઉપરથી જળરામાં જળચં ગામના લોકો પણ જ્યાં આગળ પોતાના બાપદાદા સેંકડો વર્ષોથી વસેલા, તે જગા મુકીને ધાડપાડુઓની નજરની બહાર વસવા જતા, તે જણાઈ આવે છે. વમુલાત સંખંધની ગોઠવણ અને બદોબસ્ત તો સમુજાગો હતોજ નહિ. એક હાથમાં તરવાર લઈને ખેડુતને ખેડતું પડતું. વમુલાત ઉધરાતનાર લસ્કર લઈને વળે લેવા આવતો, અને જો એને ફીક ઉધરાત મળે તો તેની પછી તરતજ વળી જીતે ચઢી આવતો, જે સહેજ સાજ મૂઠી પુજો રહેલું હોય તે લઈ લેતો.”

ઈ. સ. ૧૮૦૬માં રણછતસિંહના કાકા ઝીંદના રાજા લ્હાગસિંહ અને પત્નીઆજાના મહારાજની વચ્ચે જળરો ટંટો થયો. એ ટંટો પતાવવા રાજા રાજા લ્હાગસિંહે મહારાજ રણછતસિંહને ઓજાઓ, તે ઉપરથી એ વર્ષના જુલાઈની ૨૬ મી તારીખે મોટું લસ્કર લઈને એ સતલજ ઉતરીને આ તરફ આવ્યો. ઈંગ્લેન્ડે એના આવવાથી શીકર પેઠી, અને એમણે કર્નાલનાં પોતાનાં લસ્કરમાં વધારો કર્યો, પરંતુ રણછતસિંહ ઘણો સાવધ હતો. એ ઈંગ્લેન્ડે દુભવે એવો નહતો. તેણે લુધીઆણા અને ધમગ્રાણનાં શહેર અને મુલક લઈનેજ સંતોષ માન્યો, અને એ બે પણ પોતાના મિત્રોને વહેંચી આપ્યાં. લુધીઆણાનું રાજકુટુંબ ઘણું જૂનું હતું. એઓ મુસલમાન થયેલા

રજપૂતો હતા. આ વખતે એ કુટુંબોમાં માત્ર એ વિધવાઓ હતી. રણજીતસિંહે કાંઈએ આંચકા વગર એમની બધી જગીરો લઈ લીધી.

બીજે વર્ષે પણ લગભગ એજ સમયે દિવાન મોકમચંદની સરદારી નીચે મોટાં લશ્કર સહિત તે પત્નીઆળે આવ્યો, અને રાજા સાહેબસિંહ અને એની સ્ત્રીની વચ્ચેનો ટંટો પતાવ્યો. આ રાણી આસકુંવર ધણી પ્રખ્યાત હતી. એણે રણજીતસિંહને સહુથી વધારે લાંચ આપી હતી, અને તેથી આ ચુકાદો એના ધણીના નહિ, પણ એના પોતાના લાભમાં ઉતર્યો હતો. લાંચી પાછા ફરતાં એણે ના-રાયણગઢ, વડની, મોરીંડા, ઝીરા અને બીજી એવી ધણી-મુખ્યત્વે કરીને—ફીરોજપૂરમાંની જગીરો લઈને પોતાનાં માણસોને વહેંચી આપી.

સતલજની આ પારના સીખ સરદારોને હવે માલમ પડ્યું કે રણજીતસિંહને પોતાનો ટંટો ચુકવવા બોલાવવામાં એમણે ભૂલ કરી હતી. મિસિસ શેલીની ફ્રેક્ટન્સ્ટીન નામની વાર્તામાં જેવી રીતે હાડ-પિંજરને જીવતું કર્યું હતું, અને પછી એ જીવ કબજે રહી શક્યો નહતો, એ પ્રમાણે આ સરદારોએ રણજીતસિંહને બોલાવ્યો તો ખરો, પણ પછી એ એમને પોતાનેજ ભારે પડ્યું. એથી કરીને સન ૧૮૦૮ માં ઝીંદના રાજા, કૈથાલના હાઈલાલસિંહ, જેઓ ધણા વગવાળા સરદારો હતા તે અને પતિઆલાના સાહેબસિંહના વકીલ, એઓ બ્રિટીશ સરકાર પોતાનું રક્ષણ કરશે કે નહિ, એ નક્કી કરવા દિલ્હીના રેસિડેન્ટ મી. સીટનની પાસે ગયા. બ્રિટીશ સરકારની મરજી આ સરદારોને મદદ કરવાની હતી, પરંતુ શી રીતે કરીએ તો ઉત્કૃષ્ટ, એ વિશે એમનો નિશ્ચય થયો ન હતો. મહારાજા રણજીતસિંહ સતલજના ઉત્તર કાંઠાથી આમ ન આવે, એમ ઇંગ્લેન્ડની ઇચ્છા હતી;

પરતુ મહારાજની ઇચ્છા સધળા સીખ સંસ્થાનો, પછી તે સતલજની ઉત્તરે અગર દક્ષિણે ગમે સાં હોય, તે બધાંને જીતીને પોતાને તાબે લેવાની હતી. એ પણ એઓ જાણતા હતા. ત્રણી મહારાજની ઇચ્છાને આમ એકાએક આડે આવવાથી એની દોસ્તી તૂટવાનો એમને બય લાગતો હતો. એમની દોસ્તી તૂટે અને એ ક્રૅય લોકોના પડખામાં જાય, એ એમને બિલકુલ ગમતું નહોતું. હાલ હિંદમાં ક્રૅય લોકોના માત્ર નજીવાં બે ત્રણ થાણાં છે. હાલ અમારું કહેવું અન્યથા જેવું જણાશે પણ આ સૈકાના આરંભમાં હિંદુસ્થાનમાં ક્રૅય સત્તા કાંઈ ઓરજ હતી.

વેપાર વધારવાને અને પરદેશનાં સંસ્થાનો મેળવવાને ક્રાન્સ અને ઇંગ્લાંડની વચ્ચે તે સમયે સ્પર્ધા ચાલી રહી હતી. બન્ને પ્રજા પોતપોતાના પ્રતિસ્પર્ધિતે નીચે પાડીને સરસાઈ મેળવવાને બગીચ પ્રયત્ન કરતી હતી. જ્યાં જ્યાં એ બન્ને પ્રજાનાં સંસ્થાનો હતાં, સાં સાં બધે આ બાબત યુદ્ધ થતાં. હિંદુસ્થાનમાં પણ ઘણાંજ ઉગ્ર યુદ્ધો આ પ્રસંગે થયાં છે. છેક ઇ. સ. ૧૭૮૩ માં લરસેદસની સંધિથી આ વિગ્રહ બંધ પડ્યો હતો. કોન્ટ્રાંડમેન્ટ, પેરોન અને યુરૅકન જેવા કુશળ ક્રૅય સરદારોએ મરાઠા જેવા અવ્યવસ્થિત ટોળાને સુશિક્ષિત કવાયતવાળું બનાવ્યું હતું. એજ પ્રમાણે વેન્ચુરા, આલાન્ડ અને કોર્ટ એમજો આ પછી ચાળીશ વર્ષપર ખાલસાના લશ્કરને સુશિક્ષિત બનાવ્યું હતું. આ સંધિ થઈ લારથી આવા આવા ક્રૅય સરદારોએજ હિંદુસ્થાનના વતનીઓના મનના ઇંગ્લાંડવિષે વેર અને વિહાર ઉત્પન્ન કર્યા હતાં. ક્રાન્સના રાજ્યના ગુસ્સા કરતાં અને ક્રાન્સના પ્રજાસત્તાકિઓના ગાડા માણસોના જેવા ક્રોધ કરતાં પણ આ વખતે

એક વધારે ભયંકર બહીક પેદા થઈ હતી. મહત્વાકાંક્ષિ નેપોલિયનના રાજ્યોભ અને યુદ્ધિબળને લીધે એશિયા અને યુરોપમાં ભય વ્યાપ્તમાન થઈ રહ્યો હતો. માર્ટેગો, આર્સટરલિટ્રઝ અને જેનાનાં યુદ્ધના પડઘા છેક તેહરાન અને લાહોર સુધી જઈ પહોંચ્યા હતા. એશિયાનાં દરેક રાજ્યો આ પ્રતાપી વિજેતાની સ્વારીઓનાં પરિણામ શાં શાં થશે, તે ઉત્કંઠાથી જોતાં હતાં. પોતાની સ્વારીઓની ત્વરા અને વિજયવડે કરીને નેપોલિયન, મહાન્ સિંહદરની અગર તૈમુર લેનની સ્પધા કરતો હોય, એમ ભાસ થતો હતો.

આ દ્વિકર પાયાદાર હતી. નેપોલીયનની રાજતૃષ્ણા સીમા વગરની હતી. હિંદુસ્થાનમાં ફ્રેન્ચ રાજ્ય પુનઃ સ્થાપવાની એણે ખરા દીલથી દરખાસ્ત કરી હતી. જે ક્રાન્સે કૃતઙ્ગ થઈને તથા દીધાના કરતાં મદદ કરી હોત તા આવી ફ્રેન્ચ સત્તા હિંદુસ્થાનમાં મહાન દુષ્પ્રેએ ધણા દીવસ પહેલાં સ્થાપી હોત. ઈ. સ. ૧૮૦૮ માં ઈરાનમાં સત્તા જમાવીને લાંથી એક પછી એક કાબુલ અને લાહોર છતી લેવાની નેપોલીયનની ધારણા અમલમાં મુકવાનું એના સામર્થ્યમાં ન હતું. છતાં એની એવી ઈચ્છા છે એટલું જણાવાથીજ ઈંગ્રેજોને ચેન પડતું નહિ. નેપોલિયનનો વગ ન જામે એટલા સાંજ ગી. એલ્ફિન્સ્ટનને કાબુલના દરબારમાં અને મી. સી. ટી. મેટ્રકાફને મહારાજા રણજીતસિંહના દરબારમાં એલચી તરીકે મોકલ્યા.

મહારાજા ઘણો ચક્રોર માણસ હતો. એ ઈંગ્રેજ લોકોની બચચસ્ત સ્થિતી જાણી ગયો; તથાપિ તે પોતે તેનો લાભ લઈ શકે એમ ન હતું. એને પોતાનેજ કાંઈક ભય લાગ્યો હતો. સતલજની આ પારના મૂલકો ઉપર સ્વારી કરી હતી, તેથી ઈંગ્રેજો ખીજવાયા

હતા. ઉત્તર તરફથી અશ્વધાનો તો લાગ કાંચે લાર ચઢી આવવા તત્પર હતા. જેઓને એણે હરાવ્યા હતા, તેઓ વેર લેવાને ઉત્સુક હતા, જે સીખ સરદારોને એણે જેર કર્યા નહોતા, તેઓ ખીતા હતા કે એ આપણા ઉપર દગો અને જુલમ કરશે. આમ હોવાથી પં-જાબના સીખ સરદારો પણ અસ્થિર અને વહેમી બન્યા હતા. આમ છતાં પણ બધાં સીખ સંસ્થાનોને જેર કરી ખાલસાતું મોઢું રાખ્ય રથાપવાની એની યોજના હતી. અને એને વાજખી રીતે એમ પણ લાગતું હતું કે એની ઇચ્છા બર પણ આવે. સતલજની આ પારનાં સંસ્થાનોપર એણે ત્રણ ચડાઈઓ કરી, તેથી કુલકિયા રાજા અને આજવાના સરદારો કેવા નબળા છે, તે એને સમજાઈ ગયું હતું એ જાણતો હતો કે એ લોકો એકત્ર થઈ એના સામા થાય, એ બને એવું નહતું. વળી જે સરદારો મદદ માગવા દિલ્લી ગયા હતા, તેમને ઇંગ્રેજ રૅંસડેન્ટે ઉડતો જવાબ આપ્યો હતો, અને સતલ-જની આ પારનાં સંસ્થાનોપર ચડાઈ કરી, તેમાં ઇંગ્રેજો આડા આવ્યા નહતા. અગષ્ટ માસ અધવારતાં ઇંગ્રેજ વકીલ કુર્નાલથી નીકળ્યો. આ ખબર સાંભળીને મહારાજાને કાંઈ ચટપટી થઈ. પ-રંતુ એલચી આવી મળે તેના પહેલાં પોતે સજા થઈ રહેવું એમને ઠીક લાગ્યું; આથી એણે કાસુર મુકામે સતલજનાં સંસ્થાનોપર નવી ચડાઈ કરવા સાફ તાબું લશ્કર જમાવ્યું. આ મુકામે સપ્ટેમ્બ-રની ૧૧ મી તારીખે મી. મેટ્રકાફ આવી પહોંચ્યો. મી. મેટ્રકાફ ખતિયાલા થઈને આવ્યો હતો. ત્યાંના રાજાએ પોતાનું રક્ષણ કરવાનું એને ધણું ધણું કહ્યું હતું. મી. મેટ્રકાફના હાથમાં શહેરની કુચી મૂકી, અને મને ઇંગ્રેજો જ ગાદીએ બેસાડતા હોય, તેમ તમે પટ્ટા

બિપેક કરો; ઝોમ વિનતી કરી, પણ એ બધું બ્યર્થ ગયું.

મી. મેટ્રકાફે તરતજ મહારાજને વિનતી કરી કે એ ક્રાન્સ આવી ચઢે, નો તેને પાછું હઠાડવા સારુ આપ અમારી સાથે મૈત્રીના કરાર કરો. સંધિ અને વિગ્રહને પ્રસંગે આપણાં બન્નેનાં રાજ્ય એક એકનાં અડગ મિત્ર રહે. ક્રાન્સને પાછું હઠાવવું એ બન્નેને લાભદાયક છે. મહારાજાએ ઘણી ખુશીથી આ દરખાસ્ત કબૂલ રાખી; પરંતુ બદલામાં એ માગ્યું કે હું સઘળાં સ્ત્રીય રાજ્યોનો હુપરી છું, એવું શ્રીશ રાજ્યે કબૂલ રાખવું. આ વાત કબૂલ કરવાની સત્તા મી.મેટ્રકાફે નહોતી. તેમજ કલકત્તાની સરકાર આ વાત કબૂલ કરશે, ઝોમ મને નથી લાગતું, ઝોમ એણે કહ્યું. તેથી મહારાજાએ તુરંત પોતાનો મુકામ હપાડ્યો, અને સતલજ આજગીને આ પાર આવ્યો. આવા અવિનયથી મી. મેટ્રકાફે ખેડું લાગ્યું, પણ ન છૂટકે એ પણ એની સાથેજ આવ્યો. મહારાજાએ ખામશી ફરીદકોટ આવીને એ શહેર લીધું. સાંથી માલેરકોટલા જમને બારે દેડ માગ્યો. આ બની વખત મી. મેટ્રકાફે મહારાજાની જોડે હતો. બારે મહારાજાએ પોતાનો મુકામ શ્રીશ રક્ષણ માગનારાં સંસ્થાનોના વચ્ચોવચ અંગાત્રા લઈ જવાતું ક્યું, સારે મી. મેટ્રકાફે પોતે ફોદાગાદ ગયો. મી. મેટ્રકાફે મહારાજાને સંધિનો ખરડો રજુ કર્યો હતો. આ સંધિઓ માત્ર ક્રાન્સ સંબંધી ગાળતનીજ હતી. પરંતુ રણજીતસિંહની મરજી એના બદલામાં એમાં બે ગાળતોનો હમેશા કરવાની હતી. એકતો એ કે કાપુલના ચમીર જોડે એને સંધિવિગ્રહ થાય તેમાં ઇંગ્લેન્ડે વચ્ચે પડતું નહિ, અને બીજું એ કે સતલજની કત્તર અને દક્ષિણનાં સઘળાં નાનાં મોટાં સ્ત્રીય રાજ્યોનો અધિપતિ મહારાજા છે, એ કબૂલ રાખવું.

મહારાજની આ ગત બહાદુરી અને ચતુરાઇબરલી હતી. અને જો કે ફ્રેન્ચ લોકો ત્યહી આવવાનો ભય માત્ર કાલ્પનિક હતો ; પણ ખરો હોત તોનો મહારાજ એમાં ફાવી જાત. એને ફ્રાન્સને માટે કાંઈ એ બળબળ નહોતી. નેપોલિયન એનો નહિ, પણ ઇંગ્રેજ લોકોનો શત્રુ હતો, એમ એને લાગતું. ઇંગ્રેજોની મરજી એને ફ્રાન્સ જોડે સહાર્ધમાં ઉતારવાની હોય, તો એમણે એ બદલ કાંઈ આપવું જોઈએ. વગર લેવં દેવે એ વેર શું કરવા બાંધે ? આથી કરીને એણે ઇંગ્રેજ એલચી અને ગવર્નર જનરલ-શ્રીમંત્રી પોતાની બાગણી કરી આ સંધિનાં દહેણા ચાલતાં હતાં, તેટલામાં પોતાથી જતાય તેટલાં સતલજની આ પારનાં સંસ્થાનો લઈ લીધાં. સંધિનું ગમે તેમ થાય પણ પોતે જીતી લીધેલાં સંસ્થાનો તો પોતાના તાબામાં જ રહે, એમ ધારીને એમણે આ કામ કર્યું હતું. વળી સામાં સંસ્થાનોને ઇંગ્રેજોનો એલચી જોડે હોવાથી ઇંગ્રેજોની મહારાજનાં ફૂલમાં સામેલગીરી છે, એવો ભાસ થાય, અને તેઓ સામા થતા અટકે એટલા સાફ એણે મી. મેટ્રકાફને પોતાની છાવણીમાં એટલા બધા દિવસ રાખ્યો.

મી. મેટ્રકાફના ગયા પછી પણ મહારાજાએ સૌખ્ય સંસ્થાનોને જીતવાં ચાલુ રાખ્યાં. એણે શાહબાદ અને અંબાલા લીધાં, અને જો એને એમ ન લાગ્યું હોત કે એમ કરવાથી ઇંગ્રેજો જોડેનો સંબંધ તૂટશે, તો તે પતિઆલા પણ લઈ લેત. પણ એમ ધારીને ભયભીત થએલા રાજા સાહેબસિંહને પોતાની છાવણીમાં બોલાવાને એની જોડે પોતે પામડી બદલી, અને અહીં મૈત્રી બાંધવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. અહિંથી મહારાજા અમૃતસર ગયા. અહિં-

આં આપણો એલચી ડીસેંબરની ૧૦ મી તારીખે આવી મળ્યો.

આ વખતે કલકત્તાથી હુકમ આવી ગયો હતો કે ફ્રેંચ લોકોની ચઢી આવવાની વાત ખોટી માલમ પડવા માંડી હતી; તેથી સંધિ નિર્રથક લાગતી હતી. વળી આવા માત્ર કાર્પનિક ભયને સારૂ મહારાજ ભાગતા હતા તેવી સરને સંધિ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી, એમ લાગ્યું હતું. ખંધાં સીખ સંસ્થાનેને મહારાજને એમલ અ-કરો લાગતો હતો, અને એમણે ધણા આર્જવપૂર્વક બ્રિટિશ રાજ્યની મદદ માગી હતી. આ ગિચારાં સીખ સંસ્થાનેને મહારાજના જેવા-લોભને લીધે આધુ' પાધું જુએ નહિ એવા-માણસને હવાલે કરી દેવાં, એ ઠીક લાગ્યું નહિ. આથી મહારાજને જવાબ આપવામાં આવ્યો.

સત્તલજની દક્ષિણનાં સીખ રાજ્યો ઉપર મહારાજ ઉપરી પણાનો દાવો કરેછે, એવું સાંભળીને ગવર્નર જનરલને ધણું આશ્ચર્ય અને ચિંતા થઇ છે. વળી મહારાજ પોતાની આવી ધારણામાં ઇંગ્રેજો તરફથી મદદની આશા રાખે છે, તેથીતો ધણીજ અન્યખી પેદા થઇ છે. મરાઠાઓને ઇંગ્રેજોએ જીત્યા છે, તેથી મરાઠાઓની સમ્રાજી સત્તા ખડું જોતાં ઇંગ્રેજોને મળી છે. મરાઠાની તકરાર વખતે મહારાજએ પોતાના રાજ્યની સીમા સતલજ સુધીએ એમ પોતેજ જણાવ્યું હતું. આ સમયથીજ ઇંગ્રેજોએ સતલજની દક્ષિણનાં સમ્રાજી સંસ્થાનેને ખંડણીમાંથી છોડવીને પોતાના રક્ષણમાં લીધાં છે; અને તેથી તે તેમનાપર કોઇને ચઢાઈ કરવા નહિ દે. ઇંગ્રેજ એલચી-પ્રતિ મહારાજની વર્તણૂક અસહ્ય હતી; અને ગવર્નર જનરલની જોડે સંધિની વિધિ ચાલતી હતી, તેવામાં સંસ્થાને જીતી લીધાં તે જે-રવાજખી હતું, એમ પણ લખ્યું હતું. છેવટે માગખી કરી હતી કે

છત્રેજીની સાથે આ સવાલ ઉભો થયો, તે પછી જીતી લીધેલાં સતલજની દક્ષિણનાં સઘળાં સંસ્થાનો પાછા આપી દેવાં, અને સીખ લશ્કરે સતલજ ઓળંગી ઉત્તર તરફ જવું.

મહારાજને છત્રેજી લોકોનો આ જવાબ ખીલકૂલ ગમ્યો નહિ, અને એ પ્રમાણે ન વર્તવાને એણે ધણાંએ ફાંફાં માર્યાં; એમણે કહ્યું કે એલચીને ક્રાન્સની વિરુદ્ધ એકો કરીને મારી જોડે ગાઢ દોસ્તી બાંધવાને તમે મોકલ્યો છે, એમ તમે કહો છો, પરંતુ એ કરાર કોરાણે રહ્યો અને તમે તો મારી ધણીજ દિલપસંદ ધારણામાં આડે આવવામાં દોસ્તી દેખાડો છો. મહારાજને એટલો કંટાળો આવ્યો હતો કે એણે લડાઈની તૈયારી કરી. સઘળાં જગ્યાએ દારૂગોળો અને માણસોનો જમાવ કરવા માંડ્યો. અમૃતસર અગાડીના ગોવિંદગઢના નવા કિલ્લામાં સિપાઈ અને દાણો દૂધી ભરાવ્યાં, કે ઘેરા વખતે ૫૫ લાગે. સરદાર મોકમચંદને કાંઠાથી પાછો બોલાવ્યો. આ સરદાર સીખ સરદારોમાં શ્રેષ્ઠ અને છત્રેજીનો કટો વેરી હતો. એ સાંધી આવીને સતલજને કાંઠે લુધિઆણાની સામે ફિલૌરમાં છાવણી નાંખીને પડ્યો. બ્રિટિશ સરકારે પણ કુર્નલ એક્ટરલોનીને ફ્રાન્સ લઈને લુધિઆણા મોકલ્યો. માર્ગમાં કુર્નલ એક્ટરલોની પતિઆલા અને નાભા જતો આવ્યો. બન્ને જગ્યાએ એને ખુબ માન મળ્યું, અને આ પગલું ભરવાને માટે બધાએ સંતોષ બતાવ્યો. દરમિયાન લાહોરમાં કરારના કહેણ સાંધના ટટુની પેઠે ચાલતાં હતાં. મી. એટકાફના મનમાં જરૂર એમજ આવ્યું કે મહારાજ સતલજ ઉપર પોતાના લશ્કરનો જમાવ કરવાનું ધારે છે, તે યુદ્ધને માટેજ છે. એણે સેનાપતિને સલાહ આપી કે દિવસે દિવસે ખમાય નહિ એવી હાલત થતી જાય છે, અને પંજાબ ઉપર ચલાઈ કરવી એ એનો

અંત લાવવાનો સક્રિય ઉત્કૃષ્ટ ઉપાય છે. પરંતુ આખરે મહારાજના સારા સલાહકારોનું કાળ્યું. અને જ્યારે એમને જણાયું કે હવે વધારે હઠ કરે પાલવે તેમ નથી, ત્યારે એમણે ઇ. સ. ૧૮૦૬ ના એપ્રિલની બીજી તારીખે ફરીદકોટમાંથી પોતાનું લશ્કર બોલાવી લીધું, અને અંગ્રાલામાંથી પણ પોતાના લશ્કરને સતલજની ઉત્તરે મોકલી દીધું. કરાર થવામાં ત્યાર પછી બીજા વાંધા નીકળ્યા નહિ, અને કરારનામા ઉપર તા. ૨૫ મી એપ્રિલે સહીઓ થઈ અને ત્યાર પછીના મેની ૩૦ મી તારીખે ગવર્નર જનરલે પોતાની મંજૂરી આપી. આ કરારથી મહારાજના રાજ્ય સંબંધી, અને સતલજની ઉત્તરનાં સંસ્થાનો અને ત્યાંની રૈયત સંબંધી કોઈપણ કામમાં ઇંગ્લેન્ડે એ માથું ધાલવું નહિ; અને સતલજની દક્ષિણનાં સંસ્થાનોનું મહારાજાએ નામ લેવું નહિ, એમ હતું. બીજું જૂદું જાહેરનામું કાઢીને એ સંસ્થાનોના હક્ક અને કાંઈ પણ ખંડણી લીધા વગર તેમને પોતાના રક્ષણ તળે લીધાં છે, એવું જાહેર કર્યું. માત્ર તેઓ જરૂર પડે ત્યારે ઇંગ્લેન્ડના સામાન્ય શત્રુની જોડે લડવામાં મદદ કરે એવી બોલી કરી હતી.

આ સમયથી તે પ્રથમ સીખ ત્રિઅહ મુઘી આ સંસ્થાનોના ઇતિહાસને લાહોર દરબારના ઇતિહાસ જોડે કાંઈ નિસંગત નથી. મહારાજાએ પોતાનું વચન વણીજ માત્ર બરેલી રીતે પાળ્યું. ઇંગ્લેન્ડે અચૂત્ય છે એમ તે કયુક્ત કરતા. એમણે પોતાનાં સંઘર્ષો આ પારનાં સીખ સંસ્થાનો એકત્ર કરવાનો ઠરાવ નિગાલસ દિલથી અને હમેશને માટે તથા દીવો, અને પોતાના પ્રાંતના ઉત્તર ભાગમાંથી અધિકારીને હાંકી કાઢવામાં સુક્તાન, કાશ્મિર, ડેરાબત છતી લે-

વામાં પોતાનું દિલ લગાડ્યું. ઇ. સ. ૧૮૦૯ ના આરંભમાં એમણે લડાઈ કરવાનો જે ડોળ કર્યો હતો, એ ખરો હતો કે ખોટો, તે શક બરેલું છે. મી. મેટ્રકાફનો માનતા કે એમણે ૧૪૫૬ આરંભવાનો નિશ્ચય ખરેખરાત કર્યો હતો. પરંતુ તે વખતે મહારાજના અઘાગ હઠાપણુ અને વિચિક્ષણપણાની જરાજર ખજાર પડી નહતી. અમને તો (મહારાજાએ) ધૃત્રેજે પોતાની શરતોમાંથી કાંઈ કમી કરે માટે આ બધી ખોટી ધમાચકડી મચાવી હોય, એ વધારે સંભવિત લાગે છે. આમાં મહારાજા સહેજ ફાવ્યા પણ ખરા; કેમકે સતલજની આ બાજુનાં સંસ્થાનો આ છેલ્લી વખતની સ્વારીમાં જીતી લીધાં હતાં, તેજ માત્ર એમને પાછાં આપવાં પડ્યાં. સાર પહેલાંની સ્વારીઓમાં જે જે સંસ્થાનો જીતીને પોતે રાખ્યાં હતાં, અગર પોતાનાં માણસોને આપ્યાં હતાં, તે તેમની પાસેથી પાછાં પડાવ્યાં નહિ; તોપણુ એટલું તો ખરું કે સતલજની આ બાજુનાં સંસ્થાનો ઉપર એમની હકુમત ખીલકૂલ રહી નહિ. જેમને એમણે પોતે જીતી ગીરે આપી હતી. તેમના પર પણ એમનું ઉપરીપણું રહ્યું નહિ.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

મહારાજાના પાછલા વિજયો.

હવે મહારાજાના મુસલમાન શત્રુઓ અને પ્રતિરપર્ધિઓ ઉપર મહારાજાએ મેળવેલા મુખ્ય મુખ્ય વિજયોનો હેવાલ આપવો જોઈએ. ઉત્તર અને મધ્યના મૂલકમાં મુસલમાન જતોને વંશ કરી તેના અને મુલ્તાન, કાશ્મીર, પેશાવર, અને ડેરા*જત જીતી લીધાં તેના વર્ણનનો એ વિષયમાં સમાવેશ થાય છે.

મુલ્તાનના પુરાતન શહેર અને પ્રાંતમાં રાજવંશનું એક અધ્યાન કુટુંબ રાજ્ય કરતું હતું. નાદિરશાહના હુમલાના અરસામાં જ્યારે મુગલ શહેનશાહત પોતાના દૂરના પ્રાંતોમાં રાજવંશી સુબાઓ મોકલીને સત્તાનો જમાવ કરવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી; પરંતુ આ સુબાઓને એ તાબે રાખી શકતી નહતી; તે વખતે આ વંશને નવાબી તરીકે એ પ્રાંત ૧૭૩૮ માં મળ્યો હતો. મુખ્ય રાજધાનીમાં આ બધા રાજવંશીઓ શહેરમાં રહેતા નહોતા. ૧૭૭૧થી ૧૭૭૯ સુધીમાં આ શહેર વખતે વખતે લાંગી સરદારોના હાથમાં આવ્યું હતું. પણ તૈમુરે તેમને આખરે હાંકી કહાણા અને ૧૭૭૯માં મુજદરખાનને લાંતો સુબો નીમ્યો. મુજદરખાન બહાદૂર અને ચપલ

---

*મહારાજાની મુલ્તાન ઉપર કરેલી ચડાઈનું વર્ણન મુલ્તાનના સદૌઝની સરદારો અને દિવાન સાવનમલના જન્મચરિત્રમાં આવી જાય છે. જુઓ. સર. લેખક. ગ્રીશીનનું “ચિદ્રસ ઓફ પંજાબ” પાના ૪૭૫-૪૮૯. કાશ્મિરની સ્વારી સાફ દિવાન મોકમચંદનું ચરિત્ર જુઓ. પાનાં ૫૫૧-૫૬૦.

આદમી હતો. એ સીંખ લોકો અને શીઆળ અને ખીજ એવી એવી બનો જેઓ એના ઉપર ચડી આવતા તે બધાને બહાદુરીથી હંકારી શકતો હતો. ૧૮૦૨ માં રણજીતસિંહ એ પ્રદેશ છાનોમાનો તપાસવા નીકળ્યો હતો. એને મુજફ્ફરખાન પહેલ વહેલો મળ્યો. નવાબ એને મળવાને શહેરથી ત્રીશ માઈલ સુધી સામે આવ્યો હતો. એક ખીબને કીંમતી બક્ષિસો વગેરે આપાઇ, અને સારી મહોબતથી છૂટા પડ્યા. ૧૮૦૬ માં ઝાંગ જીતી લીધા પછી રણજીતસિંહ મુલ્તાન તરફ ગયો. મુલ્તાનની ઉત્તરે ૨૦ માઈલ સુધી મહત્તમ પહોંચ્યા એટલામાં નવાબે ૭૦૦૦૦ રૂપિયા આપીને એને પાછો કાઢ્યો, કેમકે નવાબની મરજી વડવાની નહતી. આથી રણજીતસિંહની ઇચ્છા તમ્મન થતાં વધારે બગૃહ થઇ. કેમકે એને આગલી સાલે વિના પ્રયાસે રૂપિયા મળ્યા હતા. તેથી ખીજ સાલ એ લશ્કર લઇને આવ્યો અને મુલ્તાનને છાપે માર્યો. શહેરનો બાગ તાબે થયો પણ સીંખ લોકોએ ગમે તેટલું કર્યું તોપણ કિલ્લો લેવાયો નહિ. સરદાર ફતેહિંહ કલીઆનવાળાની મારફતે સલાહ થઈ, મહારાજને ઘણા પૈસા મળ્યા ને એ પાછો ગયો. લડાઇથી કંટાળેલો નવાબ મુજફ્ફરખાન મોકલે બજ કરવા ગયો. પાછો આવ્યો ત્યારે એણે ઈંગ્રેજોને પોતાનું રક્ષણ કરવાનું ધણુંએ કહ્યું, પણ એમણે માન્યું નહીં. મુલ્તાન ઘણું આધુ હતું, અને વળી તે વખતે કંપની સરકારની ધારણા જે હદ સુધી રાજ્ય વધારવાની હતી તે સીમાની બહાર આવ્યું હતું.

ઈ. સ. ૧૮૧૦ની શરૂઆતમાં મહારાજએ મુલ્તાન પર સ્વારી કરી. ફરી પદચ્યુત થયેલો અફઘાન રાજા શાહમુજ્જ મહારાજને ખુશાળ અગડી તરતજ મળ્યો હતો. શાહમુજ્જએ મહારાજને કહ્યું કે મુલ્તાન

જીતીને મને આપો. ૧૮૦૩માં મુજદરખાને શાહસુબના લશ્કરને પાછું હટાવ્યું હતું. અને એને એળવી લેવાને ઘણીએવાર કહાવ્યું હતું, કે તમે આવીને મુસ્તાનમાં રહો. પરંતું શાહસુબને તો એ શહેર અને પ્રાંત પોતાને જ લઈ લેવાં હતાં. રણજીતસિંહે આ નબળા રાજાને ખૂબ માન આપ્યું, પણ જ્યારે જોયું કે એના તરફથી કાંઈ પૈસા મળે એમ નથી લાગે એણે પોતાને માટે જ મુસ્તાન જીતી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. ઇ. સ. ૧૮૧૦ ના ફેબ્રુઆરીની ૨૪ મી તારીખે મુસ્તાનના કોટ અગાડી પહોંચ્યો, અને જીજે દિવસે શહેર પોતાને કબજે કર્યું.

કેટલાક વખત સુધી કિલ્લા ઉપર તોપનો મારો ચલાવ્યો, પણ એની કશી અસર થઈ નહિ. પછી મુરંગ ફાડવાનું શરૂ કર્યું. મુજદરખાનના કિલ્લામાંના લશ્કરે સામી મુરંગ ફાડી અને અતામસિંહ-ધારી, એનાં બાર માણસો અને એની તોપો ઉડાવી દીધી. તા. ૨૧ મી માર્ચે સઘળા લશ્કરે સામટો ધસારો કર્યો. સ્ત્રીખ લોકોનાં ઘણાં માણસો પડ્યાં, અને એમને પાછા હટવું પડ્યું. છાવણીમાં અનાજ પાણી ઘણાં મોંઘાં થઈ ગયાં હતાં. આ સઘળાથી સ્ત્રીખ લોકો બેદીલ થઈ ગયા. સેનાપતિ દિવાન એકમચંદ જાતે બચ બચેલી રીતે માંદો હતો. જીજ કેટલાએક સરદારો પડ્યા હતા. આમ છતાં પણ કિલ્લાને ટકાવે કરી શક્યા નહોતા. તા. ૨૫ મીએ જીજવાર સઘળા લશ્કરે હલ્લો કર્યો. તે વખતે પણ પ્રથમના જોવાં પરિણામ આવ્યું. હવે તો ઘેરો ઉઠાવ્યા વગર છુટકો જ નહોતો. અને રણજીતસિંહને ઘણી દીલગીરીથી મુજદરખાનની ચરતો કબુલ કરવી પડી. આ ચરતો એણે ઘણીવાર ના કબુલ કરી હતી. એમ હતું કે મુજદરખાન એને અઢી લાખ રૂપિયા, ૨૦ લાઈના કેળવાયલા ઘોડા, અને

લડાઈ વખતે અમુક લશ્કર આપે. ખંડણીના બાના તરીકે ૩૦ હજાર રૂપિયા લઈને તા. ૧૪ મી એપ્રિલે મહારાજ મુસ્તાનથી ગયા.

મુસ્તાન પોતાના એકલાથી જતાતું નથી એમ જોઈને રણ-જીતસિંહે ગવર્નર જનરલની મદદ માગી. એની માગણી કબુલ કરવામાં આવી નહિ. એની માગણી એવી હતી કે ચઢાઈ કરનાર લશ્કર એના રાજ્યમાં થઈને નહિ, પણ સતલજની દક્ષિણના ઉજડ મૂલકમાં થઈને આવે. શાહસુખએ પોને એકલો મુસ્તાન પર ચડવાની તૈયારી કરી; પરંતુ પાછળથી એ વિચાર મૂકી દીધો. એમ કરવામાં એણે ડહાપણ વાપર્યું, નહીતો એતું કાંઈ વળત નહિ.

ઈ. સ. ૧૮૧૭ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં સીંખ લોકોએ મુસ્તાન ઉપર હુમલો કર્યો હતો. એક મોટું લશ્કર મુસ્તાન અને હાવલપૂર ખંડણી લેવા સારૂ મોકલ્યું હતું. મુજફ્ફરખાને ખંડણી આપતાં વાર કરી હતી, ગાટે ફુલસિંહ અકાળીએ મુસ્તાન ઉપર હુમલો કર્યો. ભાંગ પીને મસ્ત થએલા અને પોતાના જેવાજ ધર્મોધ માણસોને લઈને ફુલસિંહ અકાળી શહેર પર ધસ્યો. એણે એવા તો જુરસાથી ધસારો કર્યો કે કિલ્લાની બહારનાં કેટલાંક બાંધ કામો કબજે કરી શક્યો. પરંતુ ફકીર અજીજીને મુજફ્ફરખાન તરફથી માફ માગી, અને નવાએ ખંડણી તાબડોતો આપી દીધી. આમ ન બન્યું હોત તો એટલી ઝડપથી આપત નહીં. પછી સીંખ લશ્કર આકેરા તરફ ગયું.

ઈ. સ. ૧૮૧૭ માં દિવાનચંદની સરદારી નીચે સીંખ લશ્કરે મુસ્તાન ઉપર ચઢાઈ કરી અને કિલ્લા ઉપર હુમલો કર્યો. પરંતુ

એને પાછું હટાવ્યું હતું. દશ હજાર રૂપિયા લઇને એ પાછો ફર્યો. આ બધા પ્રયત્નો તનમનથી કરવામાં આવ્યા નહોતા. મહારાજાએ પણ લીધું હતું કે આટલી બધી વાર તાબે ન થયેલા સુલ્તાનને જેર કરવુંજ, અને તેમણે ચોતરફથી પોતાનું બળ એકત્ર કરવા માંડ્યું હતું. ૧૮૧૭ના શિયાળામાં મહારાજાએ ચોતરફથી ખોરાક અને લશ્કર એકઠું કરવા માંડ્યું હતું. ૧૮૧૮ના જાન્યુઆરીમાં કુમાર ખરકસિંહની નામની સરદારી નીચે ૧૮૦૦૦ આદમીનું લશ્કર લાહોરથી નીકળ્યું. પણ એનો વાસ્તવિક સેનાપતિ મિશ્ર દીવાનચંદ હતો. સુલ્તાન જતાં ખાનગઢ અને સુન્દરગઢના કિલ્લા લઇ લીધા, અને સુલ્તાનને ઘેરો ધાલીને ફેબ્રુઆરીની શરૂઆતમાં તાબે કર્યું, અને કિલ્લાપર તોપનો મારો શરૂ કર્યો. કિલ્લામાં નવાબનું માત્ર બે હજાર લશ્કર હતું. અને ઘેરાને માટે કાંઈ ખોરાક વગેરે ભરી રાખ્યો નહોતો. આમ છતાં પણ નવાબે કિલ્લાનો બચાવ બહાદુરીથી કર્યો. સીખ લોકો જોડે આવી ટક્કર કોઇએ લીધી નહોતી. જુનની બીજ તારીખ સુધી તોપનો મારો ચાલુ રહ્યો. કોટમાં બે જગ્યાએ મોટાં ભગદાળાં પડ્યાં. અહમદશાહ દુરાનીની ઝમઝમ નામની મોટી તોપ જેને સીખ લોકો જાંગીઓની તોપ કહેતા હતા, તે લાહોરથી આણીને કિલ્લા તરફ તાકી હતી. ચાર વખત એના ગોળા આપાદ કિલ્લા ઉપર વાગ્યા હતા. સીખ લોકોએ ઘણીવાર હુમલા કર્યા હતા, પણ એમને નુકસાન ખમી ખમીને પાછું હટવું પડ્યું હતું. એક વખત તો એમનાં ૧૮૦૦૦ માણસો માર્યા ગયાં હતાં. સુરંગ ફોડીને દરવાજા ઉરાડી મુક્યા હતા, પણ નવાબના લશ્કરે દરવાજાની પછાડી માટીના મોટા ટેકરા કરી દીધા હતા. આ ટેકરા ઉપર સીખ અને નવાબનાં માણસોને ઝપાઝપી થઇ. છેવટ નવાબના લશ્કરમાં

માત્ર ૨૦૦ અગર ૩૦૦ લડવૈયા રહ્યા. આમાંના ઘણાખરા મુજદર-
ખાનની જાતના અગર કુટુંબીઓ હતા. બાકીના માણસોમાંથી કેટ-
લાક મરાયા હતા, અને કેટલાક શત્રુના પક્ષમાં જતા રહ્યા હતા; કારણ
કે સીખ લોકોએ એ માણસોને ઘણી લાંચ આપી હતી. છેવટે
૨૭ જુનને દીવસે સાધુસિંહ અકાળીએ, ૧૮૧૬ માં ફુલસિંહ અકા-
ળીએ નામના મેળવી હતી, તેના કરતાં સવાઈ કરવાને ઇરાદે, થોડાં
છાતીધડાં માણસો લઈને કિલ્લાની બહારના એક બાંધકામ ઉપર
એચિંતો ધસારો કર્યો અને એ ભાગ કબજે કર્યો. આ જોઈને સી-
ખ લશ્કરે હઠ્યાં કર્યા, અને ખીજડીના દરવાજા અગાડી પડેલા જ-
ગદાળાપર ચઢી ગયા. આ જગાએ વૃદ્ધ નવાબ પોતાના આઠ નવાબ
જામદારો, અને જીવતાં રહેલાં સઘળાં લશ્કર સહિત હાથમાં ખડમ
લઈને મરતા મુઘી યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કરીને ઉભો હતો. અધ્યા-
નોની પાણીદાર તરવારોથી એટલા બધા સીખ લોકો કપાઈ ગયા
કે એઓને પાછું હઠવું પડ્યું. દૂર જઈને આ નાના ટોળા પર બંદુકનો
મારો ચલાવ્યો. મરદો હો તો આવી જાઓ, અને ધર્મયુદ્ધથી હા-
થોહાથ લડો, એમ અધ્યાનોએ પોકારીને કહ્યું, પણ સીખ આવી
માગણીની દરકાર કરે એવા નહોતા. આ જગાએ વૃદ્ધ મુજદરખાન
અને તેના પાંચ નવાબજામદાર માર્યા ગયા, પણ એમણે નમણું આ-
પ્યું નહિ. છઠ્ઠા નવાબજામદારે મોંપર સપ્ત ધા વાગ્યો હતો. એ ન-
વાબજામદારે તરવાર મૂકી દીધી, શરણ થયા અને ઉગર્યા * સીખ

* મુનેરકેશ્વર નામના મુસાફરને મહારાજ રણજીતસિંહે કહ્યું
હતું કે નવાબનાં ૫૦૦ માણસ ઉગર્યા હતાં, પણ આ વાત જૂઠી છે.
છેલ્લા હુમલા વખતે ૩૦૦ થી વધારે માણસ ન હતાં અને તેમાંનાં
ઘણાંખરાં જગદાળાં આગળ નવાબની સાથે કપાઈ મૂકાયાં હતાં.

લોકોએ મુલ્તાન લૂટ્યું, અને નવાજના લશ્કરમાંથી થોડા છવ્વ ઘમ-
ને નાઠા. મુઘલદાવાદનો કિલ્લો પણ સર કર્યો હતો અને એમાંથી
પાંચ તોપ લઈ લીધી હતી. મુલ્તાનનો કોટ સમગ્રવ્યો, કિલ્લામાં
૬૦૦ માણસનું લશ્કર ચૂક્યું, અને સૌજ સેના લાઘોર પાછી ગઈ.
મુલ્તાન ઘણું પૈમાદાર શહેર હતું, પણ મહારાજને લૂટનો ભાગ
માત્ર બે લાખ રૂપિયાનોજ આવ્યો તેથી એમણે હુકમ કાઢ્યો કે
દરેક અમલદાર અને સિપાઈએ પોતાની પાસેની લૂટ સરકારમાં રજુ
કરી દેવી, અને નીચેની મુદત પછી કોઈની પાસે લૂટનો માલ મા-
લૂમ પડશે, તો તેને જરૂર મોતની સજા થશે. આ હુકમથી લગભ-
ગ બીન પાંચ લાખ રૂપિયા તીજોરમાં આવ્યા. મુલ્તાનમાંથી
લગભગ ૨૦ લાખ રૂપિયાની લૂટ મળેલી હતી એમ કહેવાય છે
લોકોમાં મુલ્તાની લૂટ અપશુકનીઆળ ગણાતી જેને જેને એ
મળી તે યાતો રખડી મુઘું અમર લડાઈમાં માર્યું ગયું હતું.

ઇ. સ. ૧૮૧૬ ની વસંત રતુમાં મહારાજાએ કાશ્મિરનો પ્રાંત
હાલસા કરી દીધો. આ પ્રાંત જીતવાની એને ઘણી મુદતથી ઇચ્છા
આતી. તેમજ એ પ્રાંત ઉપર ઘણાંવાર એણે ઇર્થ ચડાઈઓ કરી હતી.
આથી કરીને એના તાબ્યનો વિસ્તાર બમણાથી પણ વધ્યો. કાશ્મિ-
ર અલૌકિક અને ખૂબસુરત પ્રાંત છે. એમાં ખંબળની સરહદ અને
જમુની નાની નાની ટેકરીઓથી તે છેક હિમાલય પર્વતનાં બરફથી
સદાકાળ સફેદ દેખાતાં ગગન મુઘી પહોંચેલાં શિખરો સુધી ઉત્તરો-
ત્તર ઉંચી ચતી ટેકરીઓ અને ખીણો આવી રહી છે. હિમાલયનાં
શિખરો ચૂરોપના આદ્ય પર્વતનાં શિખરોથી બમણાં ઉંચાછે. ઉ-
ત્તર તરફના પાદશાહોને પોતાનાં તહેનરા કાળુલની શીતળને

અને ખુસ્તુમાં હવા યાદ આવતી. ઉનાળામાં હિંદુસ્થાનમાં દુઃસહ તાપ પડેછે, માટે આ પ્રાંતમાં એઓ એ વખતે વસવા આવતા. આ કારણને લીધે આ રમણીય પ્રાંત હિંદુસ્થાનના ઉત્તર તરફથી આવેલા પાદશાહોને કેટલાંક સૈકાંથી પ્રિયકર થઈ પડ્યો હતો.

તેરમા સૈકાના આરંભ મુઘા કાશ્મિરમાં તેના પોતાના હિંદુ ગજનું રાજ્ય હતું. ત્યારપછી અઢીસો વર્ષ સુધી એક મુસલમાનવંશે રાજ્ય કર્યું. ત્યારબાદ કેટલીએક વ્યર્થ સ્વારીઓ કરીને મહાન અકબરે ૧૫૮૮ માં કાશ્મિરમાં મુગલ રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેના આશરે દોઢ સૈકા અમલ રહ્યો. આ અમલમાં કાશ્મિરની ખૂબસુરતીની ખ્યાતિ ઘણી પ્રસરી. યુરોપના રાજાઓના કરતાં ધનાઢ્ય અને વધારે એ-શી ઔરંગઝેબ, અકબર, જહાંગીર અને શાહજહાંન જેવા ખળવાન પાદશાહો દર ઉનાળામાં પોતાના બધા દરબાર સહિત કાશ્મિરની રમણીય ખીણમાં જતા. એમની મુસાફરીના ખર્ચમાં દેશની ઉપજ તણાઈ જતી. એમણે કાશ્મિરમાં મહેલો, બાગબગીચા. વગેરે બંધાવ્યાં હતાં. મુગલ પાદશાહોની જાહોજલાલી, આપરવાર્થપણું, અને એઓ રૈયતની પાસેથી કેટલું બધું લેતા, અને બદલામાં કેટલું થોડું આપતા, એ બધું બતાવનારાં ચિન્હ તરીકે આજપણુ એ મહેલોમાંના કેટલાક માળખું છે.

ઈ. સ. ૧૭૫૨ માં કાશ્મિર અહમદશાહ દુરાની અને એના વંશજોના હાથમાં ગયું. એમનું રાજ્ય એવું તો સમ્ર અને જુલમી હતું કે એમની અગાડાં મુગલ રાજ્ય તો બધું નરમ કહેવાય. સિત્તેર વર્ષ પછી સીખ લોકો એ પ્રાંતના માલિક થયા. એમની પછી રંજપૂતોનું રાજ્ય થયું. રણજીતસિંહના નોકર અને સલાહકાર જમુના રાજા ગુલાબસિંહને ઇંગ્લેન્ડે ૧૮૪૬ માં કાશ્મિર અને તેના તાબાનો મુલક આપ્યા.

સકરચખીઆ મીસલની ચડતી પડતીની જાડે જમુને ખાસ સંબંધ હતો, એ આપણે જાણીએ છીએ. મહારાજના આપે જમુ લૂટ્યું હતું, તે વખતે ત્યાં રાજા જીજલાલદેવ રાજ કરતો હતો, એ પણ આપણને ખબર છે. તે કાળે જમુને કાશ્મિરની જોડે કાંઈ સંબંધ નહોતો. કાશ્મિરમાં તો સેંકડો વર્ષથી રાજપૂત જાતના હિંદુ રાજા રાજ્ય કરતા હતા. તેઓ સુગલને તાબે થયા હતા, પણ સુગલવંશની પડતી આવી એટલે પાછા સ્વતંત્ર થઈ ગયા હતા. એમની આ સ્વતંત્રતા થોડી મુદત ટકી. બળવત્તર સીખ સત્તાએ એમને જોર કર્યા. જીંઘી મિસલના સરદારોએ રાજા રણજીતદેવ પાસેથી ખંડણી લીધી હતી, અને પછીથી સકરચખીઆ મિસલના મહાનસિંહે ખંડણી લીધી હતી. આ પહાડી મુલકમાં અઘાપિ રાજા રણજીતદેવનું ખરા માનપુરસ્સર સ્મરણ થાય છે. એનો ન્યાય નિષ્પક્ષપાતી અને એનો અમલ ઉદારતા બરેલો હતો. પરંતુ નવા ધર્મના ઝંતુનથી ભ્રમ થયેલા અને જૂના ધર્મના હિંદુઓને તેમજ ધિક્કાગ-એલા મુસલમાનોને લૂટવાને તત્પર એવા જંગલી સીખ લોકોની સામે ટકી રહેવા જેટલું એનામાં જોર નહોતું, એ એની રૈયતનું દુભાગ્ય હતું. મહારાજની ઉત્તર અવસ્થામાં લાહોર દરબારના રાજા ગુલાબસિંહ, દયાનસિંહ અને સુયેતસિંહ એ ત્રણ બળવાન સરદારો આ કુટુંબના હતા. એમની આ વંશાવળી ખરી હોય કે ખોટી, પરંતુ એટલું તો ખરું કે રણજીતસિંહ જેવા અબણ રાજાના મનમાં તેઓ એ વાત ઉતારી શક્યા હતા. આથી કરીને જમુની જગીર ઉપર એમનો હક સળળ ગણાતો હતો. આ ભાઈઓ જૂના રાજવંશમાં જન્મ પામ્યા હોય વા નહીં, પરંતુ બુદ્ધિમાં અને જાતિયગુણોમાં એઓ ધણજ વખણાયલા હતા. ખરેખાર જે પ્રજામાં પ્રમાણિક-

પણું અને સદ્ગુણો હાસ્યાપદ ગણી દાઢવામાં આવતાં, અને જો-
રજીલમ અને દગા ફટકાથીજ માત્ર ફાવી જવાતું, તેવી પ્રજામાં
તેઓના પોળાર પડે એવાજ હતા.

મહારાજએ ૧૮૧૧માં કાશ્મિર જીતી લેવાની તૈયારી કરી. એ-
મણે પ્રથમથી લીમયર અને રજઓરીનાં પહાડી સંસ્થાનો જીતી
લીધાં. આ સંસ્થાનોમાં મુસલમાન થઇ ગયેલા રજપૂત વંશના રા-
જાઓ રાજ્ય કરતા હતા. પછીના વર્ષમાં એમણે કુલુ જીતી લીધું. પછી
એમણે કાપુલના શાહમહમદના વજીર ફતેહખાન સાથે દોસ્તી કરી.
કાશ્મિર જીતીને સાંના સુખા અત્તામહમદખાનને હાંકી દાઢવાની
ધારણાથી આ વજીર સિંધુ ઓળંગી આવ્યો હતો; પરંતુ આ દો-
સ્તી લાગ ફાવે ત્યારે તોડી નાંખવી એ દાનવથીજ કરવામાં આવી
હતી. મહારાજ અને ફતેહખાન બંને એક ખીજાને લાગ ફાવે કે
તરત ઠગવાને ધારતા હતા. પરંતુ આ વખતે દોસ્તીની બંનેને જ-
ર હતી, કેમકે પોતાની પાછળ દુશ્મનનું લશ્કર હોય, એવી ધારતીથી
કાશ્મિરના પહાડી મુલકમાં જવાની કોઇની હિંમત ચાલતી નહોતી.
સીખ લશ્કરનું સેનાપતિ પદ સરદાર મોકમયંદને આપવામાં આવ-
્યું. અને કાશ્મિરની લૂટનો ત્રીજો ભાગ મળે એવી જોઠવણ કરી
સરદાર મોકમયંદ અને ફતેહખાન જેલમથી નીકળ્યા. ફતેહખાન-
પીર પંજાબની ટેકરીઓ સુધી પહોંચ્યો, એટલે એના મનમાં આવ્યું
કે રણજીતસિંહ હવે આટલું કર્યા પછી ખીલકુલ વચ્ચે પડશે નહિ.
આમ ધારીને તે સરદાર મોકમયંદને જણાવ્યા વગર પોતે બમણી
મજલ કાપીને ચાલ્યો. એના પહાડી ખડતલ સિપાઇઓ સહેલથી
એટલી ઝડપે જઇ શક્યા. પણ સીખ લોકો પહાડોમાં કદી બહુ
કામમાં આવે એવા નથી; બરફ ઘણો પડતો હોવાથી તેઓ જઇ

શક્યા નહિ. દિવાન મોકમચંદને ફતેહખાનની ધારણા સમગ્રમુદ ગઇ. પણ એથી ન ગભરાતાં એણે રમઝોરીના તાલુકદારને ફતેહખાન પહોંચે તેજ વખતે ખીણમાં પહોંચી શકાય એવો રસ્તો બતાવે તો રૂપિયા ૨૫૦૦૦ ની જાગીર આપવાનું વચન આપ્યું. એણે એવો રસ્તો બતાવ્યો, અને દિવાન ફતેહખાન પહોંચ્યો, તેજ વખતે કાશ્મિર જઇ પહોંચ્યો. જોધસિંહ કળશીઆ, અને નિહાલસિંહ અતારીનું જૂજ લશ્કર પોતાની જોડે રાખ્યું હતું, શેરગઢ, હરિપર્વત, અને કાશ્મિર લીધું તે વખતે આ પ્રમાણે મોકમચંદ સામેલ હતો. તથાપિ એનું લશ્કર છેક મુઠીબર હતું, તેથી ફતેહખાને કહ્યું કે સીખ લોકોને લૂટનો ભાગ મેળવવાનો હક નથી. કાશ્મિર કબજે કરતાં કાંઇ મહેનત પડી નહી, કેમકે સુખોતો નાશી ગયો હતો, અને સહેજ પ્રતિરોધ પછી બધું તાબે ચર્ચ ગયું,

કાબુલનો પદભટ્ટ રાજા શાહસુજા કાશ્મિરમાં કેદી હતો. વઝીરે શાહસુજાને સીખ લોકોને સોંપી દીધો. એને લખને મોકમચંદ લાહોર આવ્યો. વઝીર ફતેહખાને લૂટમાંથી ભાગ આપ્યો નથી, એ જાણીને મહારાજાને ખુબ ગુસ્સો લાગ્યો અને વેર લેવાનું નક્કી કર્યું. મહારાજાએ કાશ્મિરના માણ સુખાના ભાઇ જહાનઘાઠની જોડે વિશ્વિ ચલાવી. સીખ લોકોને અટકતો કિલ્લો સોંપી દેવાનું એને ગળે ઉતાર્યું. આ કિલ્લો સિંધુ નદીના આરા ઉપર આવી રહેલો હતો. હવે ફતેહખાનને ગુસ્સો થવાનો વારો આવ્યો. એણે અટકતો કિલ્લો પાછો આપવાને કહેણું કહાવ્યાં. પણ જ્યાં સુધી કાશ્મિરની લૂટનો ભાગ મળે નહિ ત્યાં સુધી કિલ્લો પાછો આપવાની મહારાજાએ ના કહાવી. ૧૮૧૩ ના એપ્રિલ મહીનામાં પોતાના ભાઇ આઝીમખાનને સૂચના તરીકે નીમીને ફતેહખાને કાશ્મિરથી નીકળી આવીને અટકતો વેરો ધાલ્યો. લાહોરથી તત્કાળ સીખ લશ્કર આવ્યું. ફરી

ને આ લશ્કરનો સેનાપતિ પણ મોકમચદે નીમાયો હતો. કેટલાક કાળ સુધી બંને લશ્કર સામસામાં છાવણી નાખીને પડી રહ્યાં. વારે ઘડીએ નાની નાની મારામારીઓ થતી, તેમાં સીખ લોકોને નુકસાન થતું. સીખ લશ્કરની લડાઇ કરવાની હિંમત ચાલતી નહોતી. છેવટે કિલ્લામાં ખોરાકી ખુટી પડી. લઢીને ઘેરો ઉઠાવવાની ફરજ પાડવી, અગર કિલ્લો ખાલી કરીને, ચાલી આવવું, એ સિવાય બીજું થઈ શકે નહિ એમ બન્યું. દિવાન મોકમચદે છેવટ લડવાનો નિશ્ચય કર્યો. અટકથી થોડા માઇલ દૂર હુધદાર નામની જગ્યાએ એનું સીખ લશ્કર ચુહરચનામાં ગોઠવાઈને ઉભું.

દોસ્તમહમદ જે પછીથી કાબુલનો પ્રખ્યાત રાજા થયો, એણે મોખરે થઈને પોતાના ઘોડેસ્વારો સહિત ફક્કડ હાંપી કરીને યુદ્ધનો આરંભ કર્યો. અને સીખ લોકોની હાર તૂટી. સીખ લોકોનો એક તસ્દનો ભાગ છેક ગભરાટમાં પડ્યો. અને તેમની કેટલીક તોપો ગઈ. અધધાનોએ બળ્યું કે અમને જય મળ્યો, તેથી એઓ ભૂટકાટ કરવા વેરાઈ ગયા. દિવાન મોકમચદે પોતાનું ખાસ રાખી મૂકેલું લશ્કર લઈને દુશ્મનો ઉપર હુમલો કરીને તેમને દરેક જગ્યાએથી પાછા હઠાવ્યા. એમનાં ઘણાં માણસ મરાયાં. ફતેહખાનનો ક્યારનો નાશી ગયો હતો. એના મનમાં કે દોસ્તમહમદ મરાયો છે. અધધાન લશ્કર પાછું કાબુલ ગયું. સાંથી અટક અગાડી ખોચેલી આખર પાછી મેળવવાને વઝીરે હિરાત ઉપર ચડાઈ કરી. આ હુધદારની લડાઇ ૧૮૧૩ના જુલાઈની ૧૩ મી તારીખે થઈ. સીખ લોકો અધધાનની જોડે ખુદા રણક્ષેત્રમાં પહેલ વહેલા આ લડાઈમાં જ લડ્યા. આ લડાઈનું પરિણામ બહુજ અસરકારક થયું. સીખ લોકોને પોતાની શક્તિ ઉપર ઘણો વિશ્વાસ આ-

વ્યેા. પરંતુ એથી કરીને ખીજે વર્ષે જે જળરી હાર ખાવાની સર-
જી હતી, તે ટળી નહિ. કાશ્મિરનો સુખો ફેટેહખાન ત્યાં હાજર
નહોતો. તેમજ પોતે મેળવેલી જીતથી રણજીતસિંહના મનમાં
એમ આવ્યું હતું કે અધ્ધાનો અધમ થઈ ગયા છે, માટે જે કા-
શ્મિર ઉપર હુમલો કરીશું તો તે સહેજ હાથ આવી જશે. એથી
જમ્મની આગળના ગેદાનમાં શિયાલકોટ અગાડી એક લશ્કર જ-
માવ્યું, અને ખીણપર સ્વારી કરવાની તૈયારી કરી. મહાન સેનાપ-
તિ દિવાન મોકમચંદ આ વખતે માંદો હતો, અને થોડા મહિના
પછી મરણ પામ્યો. એણે મહારાજને આ સ્વારી ન કરવા માટે
વાર્યો હતો. એના કહેવામાં એમ હતું કે એ વખત અનુકૂળ નહોતો.
હુગરી રાજાઓ પ્રતિકુળ હતા. સરસરંજમ અને વાહનો વગેરેની
સોઈ જોઈએ તેવી નહોતી. પરંતુ મહારાજાએ ડોઢની શિખામણ
પર લક્ષ આપ્યું નહીં. લશ્કરના એક ભાગની સરદારી એણે પોતે
લીધી, અને ખીજા ભાગની સરદારી સેનાપતિ મોકમચંદના તરફ પૈ-
ત્ર દિવાન રામદયાળને આપી. આ યુવાને કેટલીક લડાઈઓમાં ના-
મના મેળવી હતી, અને જાતે બહાદુર હતો. લશ્કરે રજાઓરીમાં
પહેલો પડાવ નાંખ્યો. ત્યાંના રાજા અગરખાને મહારાજાને સલાહ
આપી કે લશ્કરના બે ભાગ કરી નાંખવા. તેમાંનો એક ભાગ લ-
ઈને પોતે પંચને રસ્તે અને ખીજો ભાગ લઈને રામદયાળે બ્રહ્મગ-
લાને રસ્તે જવું. પહાડી સુલકમાં સરસરંજમ વગેરે લઈ જવાની
મુશ્કેલીને લીધે વખતે આમ કરવાની જરૂર પડી હોય. પરંતુ એવું
પરિણામ દુઃખ ભરેલું હતું. આથી લશ્કરનો એક ભાગ લશ્કરના
ખીજા ભાગને મદદ કરી શકે એવું ન રહ્યું; અને જેથી ચાલતા
શત્રુ બંનેનો વીણી વીણીને ઘાણ ડાઢી શકે અને કાશ્મિરના સુખા

એ એમજ ક્યું. સખત મુસાફરીથી થાક્યા પાક્યા જેવા સીખ લોકો પીરપંઝાવના પહાડી ગાળામાંથી ખીણમાં ઉતર્યા કે તેણે પેતાના સમ્રાજ્ય લશ્કર સાથે એમના પર હુમલો કર્યો. રામદયાળ બહાદુરીથી લડ્યો, પણ શત્રુની સંખ્યા ઘણી હોવાથી એનું કાંઈ આશ્ચર્ય નહિ, અને ઘણાં માણસો મર્યાં. આમ છતાં પણ લડતાં લડતાં એણે ખીણમાં એક મજબૂત સ્થળે પડાવ નાંખ્યો અને મદદની રાહ જોતો ત્યાં રહ્યો. મહારાજએ તેના બાપ રામસિંહ નામના દમ વગરના સરદારની નીચે ફટલુંક લશ્કર મોકલ્યું. પરંતુ એ રામદયાળને મદદ કરવા જઈ શક્યો નહિ, અને મહારાજ પાસે પાછો ગયો. હુસમનની ફોજ વિજયી અને ઘણી મોટી હતી. એથી કરીને અગાડી વધવું અશક્ય હોવાથી મહારાજએ પાછા ફરવાનું નક્કી કર્યું. એની પછવાડે પહાડી રાજ્યોએ દંગો કર્યો. બારે વરસાદથી નાનાં નદી નાળાં બને છે કાંઈ ભરાઈ ગયા હતાં, અને રસ્તો મુસાફરીને માટે લદ્દત જવાય નહિ એવો થઈ ગયો હતો. આ બધાને લીધે ઘણી મુશ્કેલીએ અને ઘણું બારે તુકસાન વેઠીને, રણજીતસિંહ લઢતો લઢતો પહાડોમાંથી નીકળીને લાહોર આવી પહોંચ્યો. રામદયાળને મદદ મળવાની આશા ન હોવાથી એ એવી બહાદુરી ભરેલી રીતે વત્યો કે આઝીમખાને જોયું કે આ શત્રુનો નાશ કરી શકાય એમ નથી,*

* દિવાન રામદયાળને એના દાદા દિવાન મોકમચંદની ખાતર જીવતો જવા દીધો, એમ કાશ્મિરના સુબા આઝીમખાનનું કહેવું છે. તે વખતે એવા સયોગ હતા કે ઇતિહાસકર્તા કનિંગહામ એ વાત ખરી માને છે. બા. કા. જુઓ કનિંગહામનો સીખ લોકોનો ઇતિહાસ પૃષ્ઠ ૬ પાનું ૧૩૫.

એથી એને સલાહ કરવાની જરૂર પડી. અને સહીસલામત પંખખ જવા દીધો.

આ સ્વારી અનિષ્ટકારી નીવડી, એમાં મહારાજનો વાંક છે. સેનાપતિ તરીકે એમણે આવી ભૂલ કરવી નહોતી જોઈતી. પરંતુ મહારાજમાં યુદ્ધ ગોઠવણની પ્રવિણતા કરતાં ખંત વધારે હતી. ખીજેજ વરસે કાશ્મિર જતી લેવાનો લાગ તપાસવા માંડ્યો. પરંતુ આવો લાગ તુરત વેળા મળ્યો નહિ, કેમકે વઝીર ફતેહખાન હેરાત અને કા-
બુલથી પાછો પોતાના બાઈ આઝીમખાનને આવી મળ્યો હતો. આ સુખે આઝીમખાન અને ફતેહખાન એ જણ એકત્ર થયા એટલે ધણા જ બળવાન હતા. એમના ઉપર હુમલો કરાય એમ નહોતું. તોપણ રણજીતસિંહે રજૈરીના રાજાએ જે દગો કર્યો હતો તેનું વેર લીધું. એનો મહેલ અને એનું શહેર બાળી નાંખ્યું. ૧૮૧૯ માં કાશ્મિર લેવાનો દાવ આજ્યો. લાંતો સુખે હાજર નહોતો, એ જાણીને મહારાજાએ લાં મોટું લશ્કર મોકલ્યું. આ લશ્કરના સેનાપતિ મિશ્રદિવાનચંદ હતા. એણે ગયે વરસે સુલતાન લીધું હતું. પછાડીના લશ્કરનો સેનાપતિ રામદયાળ હતો. રામદયાળવાળું લશ્કર ધણે વરસાદ પડ્યાથી પહોંચી શક્યું નહિ, એનો લડાઈમાં ખીલકૂલ હાથ નહોતો. સુખાની ગેરહાજરીમાં કામ કરનાર ઝંખરખાને સહેજ નામનો બચાવ કર્યો, અને નાહો. મહારાજાએ કાશ્મિરનો પ્રાંત પોતાના રાજ્યમાં મેળવી દીધો. દિવાન મોહમચંદનો પુત્ર અને રામદયાળનો પિતા મોતીરામ કા-
શ્મિરનો પહેલો સીંચ સુખે હતો.

આ વખતથી ઇંગ્લેન્ડે રાજ ગુલાબસિંહને કાશ્મિર આપ્યું, લાંસુધીનો કાશ્મિરનો ઇતિહાસ બીજા સોખ પ્રાંતો જેવોજ છે. માત્ર વિશેષણમાં એટલુંજ કે એ પ્રાંત દૂર હોવાને લીધે લાં વ-

ધારે જુલમ થતો, અને લોકો પાસેથી જહુ નાણાં કઢાવાતાં. એમના આવા ન ખમાય એવા જુલમને લીધે કેટલીકવાર બંડ થતાં. જુલમ-ગારોના જુલમનું પરિણામ સામાન્ય રીતે રૈયતનાં બંડમાંજ આવેછે. આગ થતું સારે મહારાજને એમ લાગતું કે એ સુખાને બદલીને ખીજા એછા જુલમગાર આદમીને હવે મોકલવો જોઈએ. ખીચારા કાશ્મિરના આ દુઃખના દિવસોમાં દિવાન મોતીરામ અને એનો દી-કરો કિરપારામ એ બંને લાંના સુખા હતા. સમગ્ર રીતે જોતાં એઓ સારા અમલદારો હતા. બે વાર ખીજા સુખા નીમાયા હતા. તે સહિત એમની હકુમત ૧૮૩૧ સુધી ચાલી હતી. દિવાન મોતીરામ એશ ચારામી હતો, અને કામદાજમાં જહુ મન ધાલતો નહોતો. પરંતુ એનો સ્વભાવ દયાળુ હતો, અને એ લોકપ્રીય હતો. ૧૮૨૦ માં એનો મોટો દિકરો રામદયાળ હજારામાં મરાયો, સારે એણે પોતાના ઓ-છાતું રાજીનામું આપ્યું. પોતે રાજખટપટમાંથી વિરક્ત થઈને કા-શીવાસ કરવાનો ઇરાદો કર્યો. મહારાજએ એની જગાએ લડાયક સરદાર હુરિસિંહ નળવાને મોકલ્યો. પરંતુ હુરિસિંહ નળવો રાજ્ય કરતું એટલે ખૂબ જૂલમ કરવો એમજ સમજતો હતો. કાશ્મિરના લો-કોએ બળવો કર્યો, અને દિવાન મોતીરામને પાછો ત્યાં મોકલવો પ-ડ્યો. આ સુબેદારી એણે ૧૮૨૬ સુધી કરી. ૧૮૨૬ માં રાજ્ય દયા-નસિંહની ખટપટને લીધે, દિવાન કુટુંબ અવકૃપામાં આવી પડ્યું. અને દિવાન મોતીરામની જગ્યાએ દિવાન ચુનીલાલ નામનો એક નમાલો આદમી નીમાયો. એ દોઢ વર્ષ સુબેદાર રહ્યો. ત્યારપછી દિ-વાન કિરપારામની નીમણૂક થઈ. આ સુબેદાર ઘણો વિચિક્ષણ હતો, અને વાણીયા જાતમાં સાધારણ રીતે ન હોય એવી રસમ બુદ્ધિ-વાળો હતો. દળદળો શું એ બરાબર સમજતો, અને એણે કાશ્મિર-

ની રાજધાનીમાં ઘણાં સરસ મકાનો અને વાડી વજીહા બાધીને તેની શોભામાં વધારો કર્યો. શ્રીનગરમાં જ્યાં હાલ મહારાજા ગુલાબસિંહનો સ્મારક સ્તંભ છે તે રાગબાગ દિવાન કિરપારામે કરાવ્યો હતો.

સને ૧૮૨૮ માં કાશ્મિરમાં ધરતીકંપ થવાથી ઘણું તુકસાન થયું. ઘણાં સરકારી અને ખાનગી મકાનોનો નાશ થયો હતો અને ઘણાં માણસો મરી ગયાં હતાં. ધરતીકંપ પછી કોગળાઈ ફાટી નીકળ્યું હતું. દિવાન મોતીરામના વખતમાં એકવાર કોગળીજી ફાટી નીકળ્યું હતું, પરંતુ આ વખતનો રોગ તે વખતના કરતાં વધારે ઝળૂન હતો. ૧૮૩૧ માં કિરપારામ ઉપર રાજા ધ્યાનસિંહની ફરી દુષ્મનાવટ થઈ. હીમચોરના રાજા જૈઝતલજખાનને કિરપારામે આશ્રય આપ્યો હતો. આ જૈઝતલજખાનને બંને ડોંગરા રાજા ધિક્કારતા હતા અને જેર કરવાની ઇચ્છા રાખતા હતા. પણ કિરપારામે એને આપી દેવાની ચોખ્ખી ના પાડી. આથી એને કાશ્મિરથી પાંછો બોલાવી લેવામાં આવ્યો, અને થોડીમુદતમાં પંજાબ છોડીને પોતાના બાપની પાસે બનારસ ગયો. કિરપારામના કુટુંબોએ ત્રણ પેઢી સુધી મહારાજાની નિમકહલાલ અને ઉલ્કૃષ્ટ સેનાબળની હતી. પરંતુ મહારાજા ઉપરનો આમાર એમને કાંઈ કામમાં આવ્યો નહીં. મહારાજાના મનથી જે માણસનું કામ સરી રહ્યું, તેની પછી એક કોડીની કિંમત રહે નહીં, એમ હતું. તેમજ નવા માનીતાને દુભવે કે થયું. પછી એના ઉપર અવકૃપા થઈ છેજ. મહારાજામાં આવી તદ્દન સ્વાર્થે પરાયણતા અને નિમકહલાલ નોકરોની કરેલી નોકરીના બિલકુલ બેશરમ રીતે છેક અપ્પાડા કરવા, એ બે બ્રહ્મા નઠારા દુર્ગુણો હતા. દિવાન દુકુંબનો મોકમચંદ એમનો શ્રેષ્ઠ સેનાપતિ હતો. ઘણું ભાગે એના યુદ્ધ કૌશલ્યથીજ પંજાબમાં મહારાજાનું રાજ્ય બચ્યું હતું. પરંતુ

એથી કરીને કાંઈ એના દીકરા મોતીરામ તથા પૌત્ર કિરપારામને લાભ થયો નહોતો. એમનું વારેવાર અપમાન અને દંડ થતો; એમની જગીરો જપ્ત કરી હતી, અને પરિણામે એમનો નાશ થયો હતો.

૧૮૦૯માં કાંઆ અને તેની આત્મ્યાત્મનો પહાડી પ્રદેશ મહારાજાએ જીતી લીધા. મહારાજાની ટેવ પ્રમાણે આ વખતે પણ એમણે દગો કર્યો હતો. કાંઆનો રાજા સંસારચંદ કટકના ઊંચા રજપૂત વંશનો હતો. ઊંચકુળનો તેમજ હુશીઆર હોવાને લીધે એને બધા માન આપતા. અદારમાં સૈકાના પાછલા ભાગમાં જ્યારે અધાધુંધીનો સમય હતો, ત્યારે એણે પડોશમાંનાં રજપૂત રાજ્યો જીતી લઈને પોતાનું રાજ્ય વધાર્યું. એની કુશળતાને લીધે એની સામે થતાં ઘણાં કાવતરાં છતાં એ ટકી રહ્યો. ૧૮૧૪માં સરદાર જયસિંહ કનૈયાની પાસેથી તે સમયની તોપો વગેરેથી ન જીતાય એવો અજીત્ય કાંઆનો કિલ્લો મળ્યો. આ કિલ્લો જેના તાબામાં હોય તેના હાથમાં આત્મ્યાત્મના મુલકનો કબજો રહેતો. મહારાજાની મરજી ઘણી મુદતથી એને લાભ દાયક સ્થળમાંથી હાંકી કઢાડવાની હતી. જ્યારે કેલોરના રાજા માનસિંહના બોલાવવાથી ગુર્ખા લોકોએ કાંઆની ખીણ પર હલ્લો કરીને એના ગઢને ઘેરો ઘાલ્યો ત્યારે મહારાજાની ઇચ્છા ફળીભૂત કરવાનો લાગ મળ્યો. ઘેરો ઘણાં વર્ષ ચાલ્યો અને અમે તેવો હઠીલો શત્રુ હોય તેને પણ સંસારચંદ થકવી થકવીને કાયર કરી શકતા, પણ એના કમનસીબને લીધે એને રણજીતસિંહ પાસેથી મદદ માગવાનું સૂઝ્યું. મહારાજાએ બન્ને પક્ષની જોડે બાજી માંડી. પોતે નેપાળના સરદાર અમરસિંહ ચત્થાની તરફથી આવ્યો છે એવો ઢોંગ કર્યો. સંસારચંદે એ સરદારને મદદ માટે બોલાવ્યો હતો, માટે એ બહાને ગઢમાં દાખલ થયો. એકવાર

દાખલ થયો કે પછી રજપૂત અને ગુર્ખા બન્નેને હાથતાળી આપીને પોતે ગઢ પચાવી પડ્યો. આ હીકમત છક કરી નાંખે એવી હતી, અને ઇતિહાસમાં સરેતોરે ઉતરેલી દગાબાજીનાં વખાણુ થાય છે, તેવાં વખાણુને લાયક હતી.

ત્યારપછી ધણાં વર્ષ પછી મહારાજાએ કાંચાનું બધું રાજ્ય ખાલસા કરીને પોતાના સબ્યમાં ભેળી દીધું, તે વખતે બહાદૂર સં-સારચંદ મરી ગયો હતો. અને એની ગાદીપર એનો દીકરો અનરોધચંદ ખંડીઆ તરીકે સબ્ય કરતો હતો. આ વખતે ધ્યાનસિંહ જે મહારાજાને ખૂરી મસલતનો આપનાર હતો, અને પોતે જમુના પ્રાચીન રજપૂત કુળનો ખરો હકદાર હોવાનો ડોળ સાબિત કરવાને સર્વથા ઉત્સુક હતો તેણે મહારાજાને ભંભેર્યો કે મારા દીકરા હીરાસિંહને અનરોધચંદની એક એન વેરે પરણાવો. હીરાસિંહ ખૂબસુરત જુવાન અને લાહોર દરબારમાં માનીતો હતો. પરંતુ આ વાત કંટ-કના કુલીન રજપૂતને રૂચી નહિ. પોતાની બહેનને ડોંગરા ભતના રજપૂતને આપવાની એણે ના કહી, કેમકે પોતે ડોંગરા ભતની જુ-નીયાત હજકી ગણતો હતો, અને પોતાના કુટુંબને લઇને લાહોરથી નાશીને સતલજની આ પાર બ્રિટિશ મુલકમાં આવતો રહ્યો. મહારાજાને આથી ધણોજ ગુસ્સો લાગ્યો, અને તરત એની બધી ભગીરો જમ્મ કરી. ખીજે વર્ષે એટલે ૧૮૨૫માં આ કુલીન રાજપુત્રને નામોશી લગાડવાના હેતુથી એની જે અનૌરસ બહેનને પોતે પરણ્યો. આમાની એક રણજીતસિંહના જીવતાં મરી ગઇ હતી, અને ખીજ એની પછવાડે સતી થઈ હતી.

પેશાવર અને હુઝારનો પહાડી મુલક જીતતાં મહારાજાને ધણો વખત લાગ્યો હતો. વળી પૈસાનો ખર્ચ બહુ ખરચ થયો હતો.

તેમજ એના ધણા સરદારો અને ધણું લશ્કર માર્યું ગયું હતું. પરંતુ આ બધાનું, તેમજ પંજાબમાં વસતી મુસલમાન જાતોને મહારાજાએ જોર કરી તેનું વર્ણન હંકામાં કહીશું. આ મુસલમાન જાતો સીખ લોકોના જોવીજ લડાયક અને બહાદૂર હતી- પરંતુ મહારાજામાં જેમ બધા સીખ લોકોનું બળ એકત્ર કરવાની અને જોડવણ કરવાની શક્તિ હતી, તેમ એમનામાં ન હતી. આમ હોવાથી મહારાજા એ બધાને પ્રથક્ પ્રથક્ જીતી શક્યા. જો બધા એકત્ર થયા હોત તો મહારાજા એમને જીતી શકત નહિ. એમનામાં એવો એક પણ બુદ્ધિ-શાળી આદમી નહોતો કે જે બધા મુસલમાનોને ધેગંબર સાહેબના લીલા વાવટા નીચે એકઠા કરે, ને ઉત્તર પંજાબમાં સીખ લોકોની સ્પર્ધા કરે અને એમને અંકુશમાં રાખે, એવું મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપે. સૈયદ અહમદશાહ જેવા કેટલાક ધર્મીય મુસલમાનો જુદી જુદી પહાડી જાતોનું લશ્કર એકઠું કરીને વખતે વખતે ધણી મહેનત આપતા, અને સીખ લોકો અને ખીજા મુસલમાન નહિ એવી જાતો સાથે જીહાદ ઉઠાવતા. પરંતુ એમનું ભયંકર ઝનૂન તરખલાં પેઠે તરતજ લળી જતું. આવા ધર્મીય રાજ્યનો નાશ કરવાને સમર્થ હતા, પણ રાજ્ય સ્થાપવાને સમર્થ નહોતા. પોતાના મહાન રાજાથી આત્મહર્ષક દોરાવાથી છેવટનો જય તો જડસા જેવા, મજબુત અને અડગ સીખ લોકોનોજ થતો. એમની જીત ધીરી, નક્કી અને ચડતી ભરતીની પેઠે ખાળી ન શકાય એવી હતી.

સીખ લોકો અને એમના મહારાજાનાં આ વર્ણનથી જો વાંચનાર એમ સમજે કે પંજાબમાં ખસૂમ કરીને હિંદુઓનીજ વસ્તી હતી, અને એમના ઉપર ગુરૂ ગોવિંદના નવા ધર્મના અનુયાયીઓ એકદમ અસાધારણ બળવાળા થઈ પડ્યા, તો તે તદ્દન ખોટું છે.

રણજીતસિંહના વખતમાં પંજાબ હતો એવોજ હાલ છે. ત્યાં હિંદુઓ અને સુસલમાનની વસ્તી સરખી છે. દક્ષિણ અને મધ્યનાં પરગણાં-ઓનાં મોટાં શહેરોમાં સુસલમાનની વસ્તી ઘણી છે. પણ સાધારણ રીતે એમ કહેવાય કે ચીનાબ નદીની પૂર્વે હિંદુઓ અને પશ્ચિમે સુસલમાનોની વસ્તી છે. આપણે જેમ જેમ વાયવ્ય તરફની સરહદ તન્ક અને એ તરફના પહાડી મૂલક તરફ જઈએ છીએ તેમ તેમ હિંદુઓની વસ્તી ઘટતી જતી જણાય છે. છેક સરહદનાં પરગણાંમાં તો ઘણું કરીને સુસલમાનનીજ વસ્તી છે. માત્ર નાણાં ધીરનારા અને વેપારીઓ ઘણું કરીને હિંદુઓ હોય છે. આ લોકો તો છેક મધ્ય એશિયાનાં ધર્મ જૂની શહેરોમાં પણ આબાદની ભોગવતા માલુમ પડે છે. ગઝ્ઝર જોડા ઝાંઝોળા, અવાન, ટીંવાન, સીઆલ, ખરલ, ખતર, ધીયા અને કોખર જેવા લાહોરની પશ્ચિમના સપાટ પ્રદેશમાં અથવા* સિંધુનદીની વચ્ચે આવેલા ખાડા ટેકરા વાળા અને પહાડી પ્રદેશમાં રહેનારી પંજાબની કેટલીક સુસલમાન જાતો તો ઘણી જૂની અને અગત્યની છે. આમાંની થોડીએકની ઓલાદ આ દેશની નથી, એમ કહે છે. ગઝ્ઝરો ધરાનથી અવાન, અફઘાનીસ્તાન અગર બાકત્રિઆના યુનાનીઓથી ઉતરેલા ગણાય છે. પરંતુ હિંદુસ્થાનમાં રહેનારી બધી આર્ય પ્રજા એજ પ્રમાણે એક પછી એક આવેલા પરદેશી ખળકાથીજ બનેલી છે. એ સિવાય એ કહેવાનો ખીજો હેતુ હેય એ શક ભરેલું છે. રજપૂત અને જાટ લોકો કરતાં એઓ જુદા છે, એવું માનવાને ખાત્રી ભરેલું કશું નોંધાએલું નથી. એઓ ખરેખરે જોતાં ખીજી હિંદુજાતોની પેઢેજ આ ભૂમિના મૂળ રહેવા-શીઓ છે. તેઓએ સુસલમાન ધર્મ વહેલો અંગિકાર કર્યો, તેથી મૂ-

* સ પૂર્ણ હેવાલ સાર જુવો “પંજાબ ચીફ્સ” પાતું ૫૦૨થી ૬૦૫.

જા મનો કરતા તેમના જાતિ લક્ષણો જૂઠા ન થતા ઉતરા મદલાદ વગર એવાને એવા રહ્યાં છે એટલું જાન્યું છે. આમાની ઘણી જ તોતો એક બીજાની જોડનો નિકટ સંબંધ તો જાણીતો છે.

તીવાન, સીઆશ, ઘેખા અને હાવણપ્રના દોદુપુત્રા બધે એકજ પ્રવંજથી ઉતરેલા છે. માત્ર દોદુપુત્રા પોતાને મદમદ પેગંબ ગના કાલ અગ્નિમાથો ઉતરેલા ગણાવનામા આનંદ માને છે. પં આ તેમજ પંજામની ઘણીખની જૂની જાતો રજપૂતોમાવીજ ની કળી છે. એ સમવીત છે કે પંજામ ઉપર રજપૂતોના ત્રણ જાણુ લાયક હુમલા થયાછે તેમનો પહેલો હુમલો ઇતિહાસ લખાયાની ૨ હેલા પછુ ઇ. પૂ. ૨૫૦૦ વર્ષથી પહેલા નહિ થયો હતો. કંટ અંખા અને જાલધરના પહાડી રાજાઓ જેમના પૂર્વજો ખાગી અ રેયના દુઆમ ઉપર રાજ્ય કરતા હતા તેઓ આ વખતે આવે રજપૂતોના હાલના વશજોછે. માણમેતો બીજો ખગડો ત્યારપછ હજાર વર્ષે આવ્યો હતો. તે વખતે હુમ્મિનાપુરના આપનારનો પુ ઉજમીદ પોતાના ચદુ રજપૂતોને લઇને જેલમ નદીની ઉતરે આવે હતો. એમણે જે વશ આપ્યો, તેણે રાવળપિંડીથી સુલતાન સુ રાજ્ય કર્યું હતું. છેવટે રજપૂતોનો ત્રીજો હુમલો દલિણ તરફથી અ વ્યો હતો. ઇ. મ. ના ૧૩માથી ૫૬રમા સૈકામુધીમા આ લો ધીરે ધીરે આવ્યા હતા. પંજામના આવનાર આ રજપૂતો ઘણી જૂ જુદી જાતના હતા. આ લોકોના વંશજો, તે હાલના જાટ, તીવા સીઆશ, ઘેખા, કોખર અને બીજા જાણીતી જાતો છે.

હિંદુસ્થાનના દેશી લશ્કરના પંજામી સુસલમાન એ એ અગત્યની જાત છે. શાંતિ અને યુદ્ધના સમયમા છાવણીની આબરુ અ શાન શુદ્ધી તેમજ યુદ્ધનાં જીરસાહર આનંદમા બધી રીતે જોત

હિંદુસ્તાનની સઘળી લશ્કરી જાતોમાં સીખ લોકો વધારે સરસ અને ચડીઆતા છે, એમ અમે કહેલું છે. પરંતુ પંજાબના મુસલમાનો તેમનાથી બહુ ઉતરતા નથી. ખરેખાત યુદ્ધ પ્રસંગે તેમનું જોસ્સાદાર જનૂન બિલકુલ ખળાય નહિ એવું છે. સીખ લોકો એ વાતમાં એમનાથી ઉતરતા છે, તેમજ તેમની બહાદૂરી અને યુદ્ધાનંદ પણ એટલોજ વધારે છે. પરંતુ યુદ્ધ પ્રસંગ વિનાના વખતમાં હાર પામ્યે હોય ત્યારે, અગર આફતમાં આવી પડ્યા હોય ત્યારે એઓ સીખ લોકો જેવા દૃઢ મનના નથી, તેમજ સીખ લોકની પેઠે શાંતિના વખતમાં પોતાના દેશથી દૂર નોકરી કરવા જવું એમને ગમતું નથી. સીખ જેમ દરેક વાતે ઉપયોગી છે, તેમ એ લોકો નથી. સીખ લોકો ઉશ્કેરાઈ જાય એવા નથી. સીખ લોકો લશ્કરી નોકરીના લાભાલાભ શાંત મનથી કબૂલ કરે છે. પરંતુ પંજાબી મુસલમાન યુદ્ધ કરવામાં ફક્કડ છે. ૧૮૪૯ માં અને ૧૮૫૭માં તીવાન, સિઆલ અને મુલ્તાનીઓએ ઇંગ્રેજોની મદદમાં લડાઈઓ કરીને ઘણી કીર્તિ મેળવી છે.

સહારાનગર પ્રથમ લાહોરની પડોશમાંની મુસલમાન જાતો ઉપર હુલાં કરીને જેર કરી. પ્રથમ ખરલનો વારો આવ્યો. આ જાતનાં શેખોપુર અને ઝાંગની આબુબાબુ ચાળીશ ગામે હતાં. એ જાત તોફાની અને ચોર હતી, તેમજ તાબે થાય એવી નહોતી. બીજા મુસલમાન જાતો કરતાં એ લોકો ધર્મોપ હોવાથી હિંદુ રાજ્ય કબુલ રાખવાનો તેમને સૌથી વધારે અણુગમો હતો, અને દિવાન સ્થાપનમલ અને સીખ લોકો તેઓને દાખમાં રાખ્યા ઉપરાંત (અઘાપિ પર્યંત) કાર્ગ વધુ કરી શક્યા નહોતા. કારણ કે જ્યારે જ્યારે તેઓની સામે વ્યવસ્થિત લશ્કર તેમને જેર કરવાને મોકલવામાં આવતું ત્યારે ત્યારે તેઓ એવાં ગાઢ જંગલમાં અને ભેજવાળી જગ્યામાં ભરાઈ

પેસતા કે ત્યાં તેમની પડે જઈ શકાતુજ નહોતું.

મહારાજએ એ લોકોનાં ગામ ૧૮૦૩ માં ખાલસા કરી દીધાં અને પછી તેમના પડોશી શીઆલ લોકો ઉપર ચડયા. આ લોકો અંગ, હીઆ અને સુનીએટની આસપાસ રહેતા હતા. મહારાજએ એમના સરદાર અહમદખાન પાસેથી ખંડી તરીકે ૬૦૦૦૦ રૂપિયા લીધા. અને ત્રણ વરસ પછી એ મૂલક લઈ લીધો અને સરદાર ફતેસિંહ કલિયાણગાને એ પ્રાંત મળતે આપ્યો. આ વખતે તીવાન જાત ઘણી ભેરાવર હતી તે એમના પર ખુલ્લી રીતે હુમલો કરાય એમ નહોતું. મહારાજએ ઈ. સ. ૧૮૦૬ની સ્વારીમાં એ જાતના એક સરદાર ખાનખેગને દગાથી પકડ્યો, અને એક લાખ રૂપિયા લઈને એના સાથે આપી દીધો. એણે એ ખીચારોના વધ કરાવ્યો. છેક ૧૮૧૭માં મહારાજએ તીવાનના સરદાર ઉપર હુમલો કરીને નુરપુરનો ગઢ લઈ લીધો. તે વખતે અહમદયાદખાન રાજ્ય કરતો હતો. માંકેરાનો નવાખ એનો સત્તુ ને પ્રતિસ્પર્ધિ હતો, પણ એની મદદ વડે પાછો પોતાનો મૂલક મેળવ્યો, પણ તે થોડી મુદત સાફજ. એને આખરે મહારાજને નમણું આપતું પડ્યું. માંકેરાના નવાખ હુદ્દીજ અહમદખાન ઉપર વેર લેવાની તક તરતજ આવી. મહારાજએ એના ઉપર ૧૮૨૧ માં હુમલો કર્યો. આ હુમલામાં તીવાન લોકો તનમનથી સામેલ થયા. આ ચઢાઈ કાંઈ સરસ ન હતી, કેમકે માંકેરા રણમાં આવ્યું છતાં એને ફરતા પાર કિલ્લો આવી રહેલા હતા. એમાં એકે ફૂલો નહોતા. પરંતુ મહારાજ પડે એઓ ઉપર ચડયા. અને ખંત આગળ બધી ભૌતિક અડચણો હી ગઈ. એ ધીરે ધીરે અગાડો ધસ્યો. જેમ જેમ અગાડી ગયો તેમ તેમ ફૂવા ખોદાવતો ગયો, અને છેવટે કિલ્લાને ઘેરા લાલ્યો. પચીસ દિવસ ટકાવ કરીને કિલ્લો તાબે થયો. ત્યાંના નવાખને ડેરા-મસ્તાલખાન પ્રગણાના સુઆ તરીકે રહેવા દીધો. આ પ્રગણું ઘણું જ તોફાની હતું, અને સીખ લોકો એને વશ રાખી શકે એમ નહોતું.

તીવાન લોકોએ આ વખતે એટલી બધી બહાદુરી વાપરી હતી કે મહારાજા ખુશ થઇને પચાસ તીવાનોને પોતાના આત્મરક્ષક તરીકે લાહોર લઇ આવ્યા. ખરેખાર તીવાન લોકો દેખાવમાં ઘણા સુંદર હોય છે. ૧૮૬૪માં લૉર્ડ લૉરેન્સે બરેલા ઐતિહાસિક મેલાવડામાં ફતેશેરખાન અને શેરમહમદખાન નામના બે તીવાન સરદારોને અમે દીકા છે. એ દરબારમાં આવેલા સથળા અમીર હુમરાવો કરતાં એઓ ઘણાજ બળ્ય દેખાતના હતા. લાહોરની દક્ષિણે પચાસ માઇલ દૂર આવેલા કાસુર નામના ગામમાં એક બળવાન પઠાણ મુસલમાન કુટુંબનું રાજ્ય હતું. અદારમી સદીના પાછલા અર્ધા ભાગમાં આ લોકો સીખ લોકો સામે પોતાનો બચાવ કરી રહ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૮૦૦ની સાલમાં જ્યારે રણુજીતસિંહે લાહોર લીધું, ત્યારે એઓ રણુજીતસિંહની સામે ખટપટમાં સામીલ થયા હતા. મહારાજાએ એ લોકો ઉપર કેટલાક હુમલા કર્યા હતા. આખરે ૧૮૦૭માં પોતાનું સથળું લશ્કર લઇને પોતે કાસુરપર ચઢ્યો, અને નવાબ કુતબુદ્દીનને હાંકી કાઢ્યો, એ નવાબ સતલુજને દક્ષિણ કિનારે પોતાની મામદોત નામની જગીરપર રહેવા ગયો. હાલ પણ એના વંશજોને તાળે એ જગીર છે.

પ્રેમશૌર્યવાળી ગઢ્ઢ લોકોની જાતિએ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં ઠીક ભાવ બજાવ્યો છે. આ જાતે ઘણાં વર્ષ સુધી કાશ્મિરમાં રાજ્ય કર્યું છે. કાશ્મિરપર ચઢી આવતા વિજેતાઓની સામે બહાદુરીથી ટક્કર એલી છે. પરંતુ ૧૭૬૫માં રણુજીતસિંહના સરદાર ગુજરસિંહ ભાંગીએ ગુજરાતના કોટ અગાડી ગઢ્ઢોના સરદાર સુલતાન મુબારકખાનને યુદ્ધમાં જે જગરી સિકરન ખત્રાડી, ત્યાર પછી તેઓ રણુજીતસિંહની સામે ટકી શક્યા નહિ. તે કાળે ગુજરાત, રાવળપીંડીનો ઘણોખરો ભાગ અને જેમલ પરગણું ગઢ્ઢોને તાળે હતું. બુધસિંહ સિંધનવાલીઆ અને જમુના રાજા ગુલામસિંહ આ

ખન્ને આ પરગણાઓમાં અમલદારીપર હતા. આ લોકોએ ગફર લોકોને છેક નીચેથી દીધા હતા. ૧૮૧૮માં તેમની રહી સહી રાજ-સત્તા છુટી લેવામાં આવી. આ ગુના રાજકુટુંબનું નશીબ કેટલેક દરજ્જે ઇંગ્રેજોને હાથ ફરવાનું નિર્માણ થયું હતું.

અયાન જાત ઘણી છુટી છવાઈ વસેલી હતી, તેથી તેઓ સીખ લોકોની સામે ટકાવ કરી શકે એમ નહોતું. આ લોકોના મુખ્ય ગામ શામશાખાદ, સેનાપતિ મોકમચંદે સને ૧૮૧૩ માં તેમને સળ કરવા ખાતર તેમનો નાશ કર્યો હતો, કારણ કે કાણુલનું લશ્કર જ્યારે અટક ધાટપર ઘેરો ધાલવા આવ્યું હતું ત્યારે આ લોકોને તેમની ગહેમાનગીરી કરવાની ફરજ પડી હતી. પણ રાવળપોંડી, જેમલ અને શાહપુરમાં આવેલી તેમની વંશપરંપરાની જગીરોને બદલે તેમને સીખ સુબેદારોને સલામી આપવી પડતી એટલુંજ. એનો ઉપ-ભોગ કરવામાં કાંઈ નડતર કરવામાં આવેલું નહોતું. જાંજેવા જા-તનું પણ એમજ હતું. આ લોકોને મહારાજના બાપ માનસિંહની સાથે મૈત્રીદાવો હોયને તેઓ સાથે રહીને લૂટફાટ કરતા.

કાંઆ, જમુ અને ગુજરાત પ્રગણાની આબુબાબુ નીચી ટેકરી વાળા પ્રદેશમાં પથરાયેલી ચીજ નામની જૂની રજપૂત જાત ઘણી ખરી વટહીને મુસલમાન થઈ ગઈ હતી. કાંઆમાં રહેનારી એ જાત પોતાનો મૂળ ધર્મ પાળતી હતી. ભંગડ સરદારો આ જાતપર વા-રેઢડીએ હુમલા કરતા, તેમજ સકર અખીઆ સરદાર મહાનસિંહ પણ તેમનાપર ઘણીવાર ચડી આવતો. પરંતુ એમનો પ્રદેશ ઘણો ત્રિકટ હોવાથી કોઈ એમને વશ કરી શક્યું નહોતું. મહારાજને હાથે એઓ જર થયા. સને ૧૮૧૦ માં સરદાર સાહેબસિંહની પાસેથી ગુજરાત જતી લીધા પછી મહારાજ ચીજ સરદાર રાજા ઉમરખા-નના જે મજબૂત કિલ્લા ચુનીયાન અને માંધા ઉપર ચાલા, રાખાને

તામે થવું પડ્યું. જ્યારે યોડા માસ પછી એનું મરણ થયું ત્યારે એની બધી જગીરો જપ્ત કરવામાં આવી.

આજ વર્ષમાં મહારાજાએ શાહીવાળના જલુચી સરદાર ફતેહખાન ઉપર ચડાઈ કરી. આ માણસ ધણો સત્તાવાન હતો, અને જંગલ સરદાર સામે ટક્કર ઝીલવામાં ફતેહમંદ નીવડ્યો હતો, અને સ્ત્રીજ સોફો પાસેથી પોતાનો ગએલો ધણો મૂલક પાછો મેળવ્યો હતો. મહારાજાના બાપે એની પાસેથી નામની થોડીએક ખંડણી લીધી હતી. ૧૮૦૪ માં મહારાજાએ ખંડણી ઘણી વધારી; પરંતુ આ ખંડણી અનિયમિત રીતે આપવામાં આવતી. એની જગીરો ખાલસા કરી લેવાનું આ ઠીક જહાનું જડ્યું. મહારાજાએ એનો ત્વરાથી ઉપયોગ કર્યો. સન ૧૮૧૦ માં ફતેહખાનપર ચઢાઈ કરીને તેના કિલ્લાપર છાપો મારીને તે લીધો. ફતેહખાનને પોતાની જોડે લાહોર લઈ આવ્યો. અહીં એને સારી જગીર આપવામાં આવી. લાહોર દરબારમાં એ કેટલાંએક વર્ષ રહ્યો. છેવટે દરબારી સુસ્ત જીવનથી કંટાળીને એ દરબારમાંથી નાશી ગયો. અહીંથી તહીં નાસવું પડ્યું. છેવટે નાસેકુની સ્થિતિમાંજ સન ૧૮૨૦માં લાવણપુરમાં મરી ગયો.

આ પ્રમાણે એક પછી એક એમ સઘળા મુસલમાન સરદારો મહારાજાને વશ થયા. ૧૮૧૦ સુધીમાં તો આખા પંજાબમાં સિંધુથી તે સતલજ સુધી મહારાજાની સત્તા નિર્બાધીત રીતે પ્રતિપાદીત થઈ હતી. સતલજની દક્ષિણના પ્રાંતો ધર્મેજીના રક્ષણ નીચે હોવાથી અને ઉત્તરે કાબુલના રાજાની દૃઢ આવેલી હોવાથી મહારાજાની સત્તા ખળાઈ રહી હતી. કાબુલના રાજકર્તાઓ તૈમુર અને અહમદશાહ દુરાનીના જીતેલા પ્રાંતો ગણીને હમેશ ઉત્તર હિંદુસ્તાન ઉપર દાવો રાખતા.

અટકના કિલ્લા અગાડી મહારાજાએ વઝીર ફતેહખાન અને પછવાડે અમીર થયો એ દ્વાસ્તમહમદખાનને હરાવ્યા હતા; અને હૈદરની લડાઈનું અમે અગાડી વર્ણન કરી ગયા છીએ. સારપછી

દિવાન રામદયાળને કાશ્મિરથી સખત હાર ખાધને પાછું હઠવું પડ્યું હતું. પછી પંડે મહારાજ પણ ધણી હેરાનગતિ બોગવીને પાછા આબ્યા હતા. છેવટે ૧૮૧૯માં કાશ્મિર છતાયું હતું. હુઝારાની તોશાની મુસલમાન જાતોને જેર કરવામાં ધણીજ મહેનત પડી હતી. આ જાતો ઈંગ્લેન્ડે જતી લીધી છે, સારથી ધણી વખત તકલીફ આપ્યાં કરેછે, અને એમના ઉપર ધણી સ્વારીઓ કરવી પડી છે. સીખ લોકોને પહાડોમાં લઠવું કદી પસંદ નહોતું. પણ અમરધાનો અને યુસફઝી લોકોને તો મેદાનના કરતાં પહાડોમાં લઠવું ખૂબ હાવતું. આ લોકોની હુમલો કરીને ટુટી પડવાની રીત એઓ જે જંગલી અને પહાડી જમીનપર લઢવાને દેવાયલા હોયછે તેને લીધેજ ઉદ્ભવ પામી છે. હુઝારાનો મુખો સરદાર હુકમસિંહ સીમની બહાર લડવૈયો હતો, પણ અમલદાર તરીકે છેક નિર્દય હતો. એ સન ૧૮૧૪ માં અટક અને હુઝારાનો મુખો નીમાયો હતો; અને એણે ધણીજ બહારી ભરેલું પરાક્રમ કરીને, અમરધાનોને અટકતા કિલામાંથી ફાંટી કહાળા હતા. અમરધાનોએ આ કિલ્લો ઓગાવતો છાપો મારીને પાછો લઈ લીધો હતો. આ મુખાએ હુઝારામાં ધણીજ જૂલમ કર્યો હતો, તેથી અને ખસુસ કરીને તાલેવાન અને સત્તાવાન અમીર સૈયદખાનને એણે ફાંટી દીધો, તેથી એ પ્રાંતમાં ધણી ઉસ્કેરણી થઈ હતી. સન ૧૮૧૯ માં મહારાજને એને પાછો બોલાવી લેવો પડ્યો, અને એની જગ્યાએ દિવાન રામદયાળને મોકલ્યો. આ જીવાન અને અસાવધ સરદારોની જોડે કુમાર શેરસિંહ, નામના સેનાપતિ તરીકે હતો; તેમજ ફતેસિંહ અલુવાલીયા પણ હતો. તેઓ પાહડોને રસ્તે ગંડગદ સુધી ગયા. સાં અગાડી યુસફઝી અને સવાન જાતો એમની સામે થવાને એકઠી થઈ હતી. સીખ લોકોના કરતાં એ લોકો ધણી હતા. વળી ગાજી મુખાના લશ્કરને ધણી વાર હરાવ્યાથી નીડર બન્યા હતા. છેક સર્ચારત થતાં સુધી લડાઈ જારી રહી હતી. સીખ

લોકો થાકીને સાંજે પોતાના બચાવને માટે કરેલી છાવણીમાં ગયા. દિવાન રામદયાળ થોડાં માણસો સહિત રણક્ષેત્ર ઉપરથી સૈથી છેલ્લો ગયો. આ પ્રમાણે મુખ્ય લશ્કરથી એને છૂટો પડેલો જોઈને, દુશ્મનો ઘણા જુસ્સાથી એનાપર તુટી પડ્યા. એ પણ ઘણી બહાદુરીથી સામે થયો. પણ આખરે એ અને એના સંવળા સાથીઓ કપાઈ મુઆ. સીખ લોકોએ જોયું કે એમનો સેનાપતિ મરાયો, આથી તેઓ ગભરાયા અને ખીજે દિવસે પાછા ફર્યા; રસ્તામાં દરેક ગામ બાળતા ગયા. દિવાન રામદયાળના મોતથી આખા લશ્કરને ઘણું દુઃખ થયું. પણ મહારાજના પિત્રાઈ જીવસિંહ સીંધનવાલીયા અને હુરીસિંહ નળવા જેવા ઘણાએ સારા અમલદારો હતા, જેઓની તુલના રામદયાળની સાથે થઈ શકે. એને બદલે મજીઠીઓ સરદાર અમરસિંહ હુઝારાનો સુખો થયો. એ પણ એવોજ કમનશીબ બહોળો કટાકટીની લઢાઈ વીલાખાદ થોડાં માણસો સહિત થાક ખાવા ખેડો હતો, તેવામાં છુડ અને તારીન બંતોએ રામદયાળની પેઠેજ એને કાપી નાંખ્યો હતો.

પૈશાવરનાં શહેર અને પ્રગણા બદલ મહારાજને ૧૮૨૩ માં ખંડણી મળી તે વખતે એ પ્રાંત અફઘાન રાજની તરફથી ચારમહમદખાનના હાથમાં હતો. એનો બાઈ મહમદ આઝીમખાન ફતેહખાનની પછી કાબુલનો વઝીર થયો હતો. આ વઝીર નામે વઝીર પણ ખરું જોતા કાબુલનો અને ઉત્તર અફઘાનીસ્થાનનો રાજા હતો. મહારાજની જોડે ચારમહમદે દોસ્તી કરીને એને ખંડણી આપવી કબુલ કરી હતી. માટે આ વઝીર પોતાના બાઈ પર ગુસ્સે થયો હતો. કાબુલથી જખર લશ્કર જમાવીને ઝૂનની ચુસકજી લોકોએ સીખ લોકોની સામે જીહાદ ઉઠાવી પૈશાવર અને અટકની વચ્ચે વચ્ચે નવશેરા અગાડી થેરી પાસે એનો અને સીખ લોકોનો મુકાબલો થયો. ખરેખર આ ઘણોજ દારણ યુદ્ધ પ્રસંગ હતો. ખા-

ઈખરની ગાળીની પૂર્વ તરફ તેમજ વાયવ્ય તરફના પહાડોપર કોનો અમલ રહેશે એ તે દિવસે સદાને માટે નક્કી થવાનું હતું. કાપુલ નદીને ઠાળે કિનારે મહારાજાએ પોતાના લશ્કરનું સેનાપતિપણું સ્વ- તઃ લીધું. આ જગાએ મુસલ્મીઓ હતા. સૌજ ધર્મના ધર્મોધ ઝનૂ- ની અકાળી અને મુસલમાની ધર્મના ધર્મોધ ધરણીઓ આ જગાએ રાજ અખડે ઉતર્યા. અકાળીઓને જહાદૂર સરદાર કુલસિંહ મરાયો અને એમને પાછા હઠવું પડ્યું. પણ મહારાજાએ ખીજી જાતોના માણસોને પાછા હાલ્યા. કાપુલ નદીને બીજે કિનારે સરદાર હુરિ- સિંહ નળવો જનરલ વેન્ચુગ, જગાદાર મુશાલસિંહ અને સરદાર છુધસિંહ સિંધન વાલીયા, મહમદ આઝીમખાનની સરદારી ની- એના અધિકારીને પાછા હાલવતા હતા. હુરિસિંહ નળવો મુખ્ય લ- શ્કરનો સેનાપતિ હતો. આ લોકો સામી અધિકારનોથી ટક્કર ઝીલાઈ નહિ, અને એઓ પેશાવર ગયા. સાંથી ગાળીઓમાં ગયા. મહારા- જાએ પેશાવર કબજે કર્યું, અને લૂટ્યું. દરવરસે આવવાની ખંડણી કરાવીને, ચારમહમદને લાંતો મુઝો કરાવીને મહારાજા પાછા આવ્યા.

આ વખતથી હુમ્મત, પેશાવર અને સુહલના પ્રાંતો મહારા- જાને હમેશાં જહેમત આપતા. આ લોકોને જેર કરવામાં ધણો ખરચ થતો. ખરકખાં અમીરો અને વશ ન થાય એવી ધર્મોધ જાતોની સાથે લડતાં એના ઘણા સારા સારા સરદારો અને માણ- સો માર્યા ગયાં હતાં. આ દુકા વર્ણનમાં સરહદ ઉપર જે ધણાં વર્ષ એવાને એવા ઝગડા થયા તે બધાનું વર્ણન આપી શકાય નહિ. વા- ચવ્ય પ્રાંતમાં નસીરખાદના રહેવાસી, મુસલમાન ધર્મના એક આગે- વાન સૈયદ અહમદશાહના આવવાથી સમય ખારીટી ભરેલો થઈ ગયો હતો. આ સૈયદ પોતાના ધર્મ અને સ્વધર્મીઓના બચાવને

માટે પૈશાવરના પહાડી મૂલકમાં વસવા ગયો, અને ત્યાં જન્મને આ કાફરો સામે જીહાદ ઉઠાવવાની વાયજી કરી. હિંદુસ્તાનમાં વહાબી પંથનો સ્થાપનાર આ માણસ હતો. આ પંથના માણસોએ વખતો વખત હિંદુસ્તાનના રાજ્ય કરનારાઓને જેહેમતમાં નાંખ્યા છે. આ વહાબીઓમાંના ઘણા વફાદાર અને કાયદાને માન આપે એવા છે. આ લોકોની ભક્તિ રીતિ ખીજ મુસલમાનો કરતાં સાદી અને પવિત્ર છે. બાકીના ઝૂતી ધર્મોધ અને હુલડખોર હોય છે. એઓ હમેશાં રાજ્ય કર્તાની વિરુદ્ધ હોય છે. બચને વખતે આ લોકોએ લોકોમાં બેદીલી અને દ્વેષભાવ ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. કોઈ મુસલમાન દેશની અંદર જીહાદ ઉઠાવવી હોય તેના કરતાં ઇંગ્રેજ લોકોની સામે જીહાદ ઉઠાવવામાં મુસલમાનોને ધર્મસંબંધી પ્રતિબંધ થોડો છે. તે પણ હિંદુસ્તાનના મુસલમાનો ઇંગ્રેજની સામે જીહાદ ઉઠાવવામાં પાપ ગણે છે. પરંતુ ૧૮૨૩માં સીખ લોકોને કાપી નાંખ્યા હતા. તેમનાં દેવજો બ્રહ્મ કર્યો હતાં. હવે વેર લેવાનો લાગ આવ્યો હતો, અને તેથી ઇસ્લામના મતાનુયાયીઓને ગુરુગોવિંદસિંહના મતાનુયાયીઓએ ધૂળ ભેગા કરી નાંખ્યા હતા.

સરદાર હુરિસિંહ નળવાને હુજરાનો સુખો ઠેરવ્યો હતો. એનો અમલ ઘણો કરડો હતો. અને એ મુસલમાનો ઉપર ઘણો દ્વેષ ધરાવતો હતો. આથી કરીને ઘણી વખત ધર્મખંડ ઉઠતાં. ૧૮૨૪ માં દ્રાખંડમાં એક બળવો ઉઠ્યો ત્યાર પછીના વખતમાં સીખ લશ્કરના કરતાં પાંચ ગણા મુસલમાનો એકઠા થઈ ગયા હતા. આ લોકોને એણે ઘણી સખત અને બહાદૂરી બરેલી લડાઈમાં હરાવ્યા. સરદાર જુમ્હિસિંહ સિંધન વાલીયા જે જાતે ફક્ક લડવૈયો હતો, તેને હુરિસિંહની મદદે મોકલ્યો હતો. મહારાજના મનમાં એમના પિત્રાઈ ઉપર વહેમ આવવાતું આ કારણ હતું. ૧૮૨૫ માં મહારાજ અમૃતસરમાં રામ-

બાગમાં માદા પડ્યા હતા. આ વખતે એમના વૈદોએ એમની આશા છોડી દીધી હતી. યુધસિંહ પણ બળવાન સરદાર હોતો. એના અવિચારી ભાઈ અતારસિંહ અને લહેનાસિંહે નિશ્ચય કર્યો કે મહારાજના મરી ગયા પછી એમના પ્રાંતો વગેરેને સાફ જરૂર તકરાર ઉઠશે. આવી વખતે ગોવિંદગઢ જેવો કિલ્લો હાથમાં હોય તો પણ જ કામ આવે, એમ ધારીને એમણે છાનોમાનો તે ગઢ રાત્રે તાળે કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. કિલ્લાના અમલદારોને ધણીજ લાંબ આપી. મહારાજની સહી સાથેનો ખોટો બનાવટી હુકમ ઉભો કર્યો કે એ કિલ્લો એને સોંપવો. પરંતુ કિલ્લામાં જે લશ્કર હતું તેના અમલદાર જમાદાર ખુશાલસિંહને વહેમ પડ્યો કે આમાં કાંઈ દુરો છે, અને કહાલુ કે પંડે મહારાજ આવે તોપણ હું રાત્રે વખતે કિલ્લાનો દરવાજો નહિ ઉઘાડું. આમ થવાથી આ કાવતું પેશ ગયું નહિ. મહારાજ સાબ થયા અને આ બધી વાત જાણી. આથી યુધસિંહને હજારા તરફ હવ.ફેર કરવા સાફ જવું પડ્યું. આ અગાડી તેણે ધણી સરસ નોકરી બજાવી. અકોરા આગળ એનો અને સૈયદ અહમદશાહનો ભેટો થયો. એણે સૈયદને હરાવ્યો તથાપિ એનાં ૫૦૦ માણસ માર્યા ગયાં. બીજે દિવસે અંજગિરા ગયો. અહીં અગાડી એને ડોંગરા અને અતારી સરદારો મળ્યા. એમનું સમજું લશ્કર ૧૦૦૦૦ માણસોનું હતું એમની પાસે ૧૨ તોપો હતી. એમની છાવણી આબુઆબુ સૈયદનું મોટું પણ બીન કવાયતી લશ્કર ફરી વળ્યું. એના લશ્કરમાં કાબુલીઓ, સુસદ્દાઓ અને અફઘાનો હતા. કેટલાક દિવસ સુધી સીંચ લોકો પોતાની છાવણીમાં રહ્યા. એમના ઉપર મુસલમાનો વારેવારે હુમલા કરતા. છેવટે યુધસિંહનો ખોરાક ખૂટી પડ્યો અને ધણોએ અધીરો થઈ પડ્યો. પોતાનું લશ્કર ભઠને એણે દુશ્મન ઉપર હુલા કર્યો, અને જમરી કટાકટીની ભડાઈ કરીને

તેમને હરાવ્યા. મુસલમાનોના લશ્કરની જળરી કતલ થઇ. સૈયદ નાશીને મુસદ્દાઇ ડુમરોમાં બરાઇ ગયો, અને ખીજાં બે વર્ષ સુધી રણક્ષેત્રમાં ઉભા રહવાને શક્તિમાન થયા નાહ.

મહારાજ અને હુરિસિંહ નળવો ધુધસિંહની મદદે આવતા હતા; પણ પોતાની મદદની જરૂર નથી, એમ જણાયાથી પૈશાવર ગયા. લાંના અકધાન સુખાએ સૈયદને સતત મદદ કરી હતી. તેને શિક્ષિત આપવાનો તેમનો ઇચ્છો હતો. તેમણે પૈશાવર લૂટ્યું. ખાલા-હિસ્સારનો મહેલ જાળ્યો. મસાદો અપવિત્ર કરી અને પૈશાવરની ખીણનાં પ્રખ્યાત શોભારૂપ ઘણાં ઝડો કાપી નાખ્યા. ખંડણીમાં વધારો કર્યો ને લાંના સુખા યાદગદમદખાનના દીકરાને ઓળમાં લઇ ગયા.

ઇ. સ. ૧૮૩૩ માં શાહસુખાએ મુસ્તાક, ડેરાબત અને પૈશાવર મહારાજને આપી દીધાં. લાં સુધી પૈશાવર અને સરહદ સંબંધે વારંવાર લડાઈઓ, દરોડા અને જડ થયા કરતાં હતાં. શાહસુખાની સત્તા માત્ર નામની હતી, તોપણ એ રાજપદ ધારણ કરી રહ્યો હતો. આ બક્ષિસનો કળજો જોર અગર દમા ફટકાથી લેવો પડે એમ હતું. કુમાર નાહોનિહાલસિંહ અને હુરિસિંહ નળવાને ૮૦૦૦ માણસ આપીને મોકલવામાં આવ્ય. એઓએ વધારેલી ખંડણી માગવાને જહાને જવું અને શહેરનો કળજો કરી લેવો, એવી જોઠવણ હતી. શહેરનો ડોટ જોવાની ખાચ થઇ કે એવી યુક્તિ કરીને કુમારે તેનો કળજો લીધો. ઘરદખાઇ સરદારો સહેજ સામા થઇને પછી નાહ. સીખ લોકોને ધરેલો કળજો મળ્યો. પણ અકધાનોની સામા થયા તગર શહેર એમને કળજો રહવા દેવાની મરજી ન હતી. ૧૮૩૫ માં અમીર દોસ્તમદમદખાને પૈશાવરનો કળજો લેવાને મારાદે સ્વામી કરી. ફકીર અજીતુદીનને એને ઓળવાને મોકલ્યો હતો. એણે પોતાનું કામ એવું તો સીદતથી બજાવ્યું કે સીખ લોકોનું

મોટું લશ્કર આવ્યું, અને અમરધાનોને લગભગ ઘેરી લીધા. અમીર દેસ્તમહમદ ઉતાવળે ગાળીઓની પેટી બાંધી તરફ જતો રહ્યો.

સરહદના પ્રાંતો જેર કરવા જેટલું સીખ લોકોમાં જેર નહોતું. પૈશાવર લીધા પછી કુમાર નાહોનિલાવસિંહ પોતાના લશ્કર સાથે બધા પ્રાંતમાં ફરવા નીકળ્યો. ઠેકાણે ઠેકાણે બાળનો, લૂટફાટ કરતો અને એનાથી ઉધરાવાય તેટલાં નાણાં ઉધરાવતો હતો. ૧૮૪૯ માં થયેલા બંડના મોટા આગેવાન દિવાન હુસૈનરામને, બજુ, ટાંક, દેરાઈમહાલખાન અને ઇસાએલનો સુબો બનાવ્યો. પરંતુ આ જંગલી મૂલક ઉપર કોઈ દિવસ પણ સીખ સત્તા પુરી જમી નહોતી. એમના કિલ્લાની બહાર એમની સત્તા નામની હતી. લશ્કરની મદદ વગર એઓ કદી પણ વસુલ ઉધરાવી શક્યા નથી. દરબીજે ત્રીજે વરસે વસુલની બાકી ઉધરાવવાને, લશ્કરને આખા પ્રાંતમાં ફરવું પડ્યું. આને એક રસુજ દાખલો આપીએ છીએ. ૧૮૪૭માં લડાઈ પછી બ્રિટિશ રેસીડેન્ટ કર્નલ લૉરેન્સને મુલકી પ્રધાન રાજ દીનાનાથે કહ્યું કે ટાંકની વસુલાત એ વર્ષથી બિલકુલ આવી નથી. માટે તે ઉધરાવવા માટે હવે લશ્કર મોકલવું જોઈએ.

સરદાર હુરિસિંહ નળવો પૈશાવરમાં લશ્કરના મુખ્ય સેનાપતિ તરીકે રહ્યો હતો. ૧૮૩૬ માં જમશદ અગાડી એને એક કિલ્લો બાંધવાનો હુકમ મળ્યો હતો કે જેથી ખાઇબરની ગાળી ઉપર નીધા રખાય. આ કિલ્લો થોડીવારમાં પુરો કરવામાં આવ્યો હતો. એ બહુ ગજબુત નહોતો પણ આફ્રીદીઓને ખીંચાવવાને અને કાબુ-લથી આવતાં લશ્કરને હેરાન કરવાને પુરતો લાયક હતો. આથી અમીરને બહુ ગુસ્સો લાગ્યો, અને એના પહાડી દરવાજાની અગાડી આ કિલ્લો બાંધીને એનું અપમાન કર્યું હોય, અને તેથી લડાઈનું કહેણું કહાવ્યું હોય એમ માની લીધું.

એણે ૭૦૦૦ ધોડેસ્વાર, ૨૦૦૦ જરકમદાર, અને ૧૮ તોપ-

વાળું લશ્કર જલાલાબાદથી મોકલ્યું. આ લશ્કરનો સેનાપતિ એનો દીકરો મહમદ અકબરખાન હતો. તેમજ એના બીજા ત્રણ દીકરા પણ એની જોડે હતા. આશરે બીજા ૨૦૦૦૦ પહાડી લોકો એમને આવી મળ્યા. એઓ બધા ૧૮૩૭ ના એપ્રિલ માસમાં જમરદ અગાડી આવ્યા. તે વખતે એમાં ખોરાક વગેરે સંચય નહોતો. તેમજ માત્ર ૮૦૦ સીપ સિપાઇઓ હતા. પૈશાવરમાં સરદાર હુરિસિંહ તાવથી રીખાતો હતો. એણે કશા ઉપાય લીધા નહિ. છ દિવસ સુધી ઘેરો ખાલ્યો. કોટમાં મોટાં બગદાળાં પડ્યાં કે જેથી ઘોડેસ્વારોથી એમની ઉપર હલાં કરી શકાય. છેવટે જ્યારે છેકજ આશા ન રહી, ત્યારે હુરિસિંહે પોતાનું સમગ્રું લશ્કર પૈશાવર બહાર કાઢ્યું. એ લશ્કરમાં ૬૦૦૦ પાયદળ, ૧૦૦૦ લશ્કરી અને ૩૦૦૦ અનિયમિત ઘોડેસ્વાર હતા. આ સમગ્રું લશ્કર મદદ કરવા આવ્યું. કેટલાક દહાડા સુધી બંને લશ્કરો સામાસામાં પડી રહ્યાં. એમાંથી કોઇએ હુમલો કરે નહિ. છેવટે હુરિસિંહે યુદ્ધ ચઢવાનું નક્કી કર્યું. પ્રથમ તો એનો હુમલો ખળાય નહિ એવો હતો. અરુધાનોની કાર તુટી અને તેઓ નાઠા. સીપ લોકો એમની પછવાડે જવું જોઈએ, તે કરતાં પણ વધારે દૂર ગયા. પરિણામે સરદાર સમસુદ્દીનખાનના ઘોડેસ્વારોએ એમના ઉપર હુમલો કરીને એમને દબાવી નાંખ્યા. હુરિસિંહે જોયું કે માથું કોરાણે મૂકીને હુમલો કર્યા સિવાય મામલો સુધરે એમ નથી. પોતાના મુખ્ય સરદારોને લઇને લશ્કરને મોખરે ગયો. અને પોતાના દાખલા અને હાજરીથી સીપ લોકોને લઢવા ટકી રહેવાને ઉત્કર્ષ્યા. આથી જીત મળી હોત, પણ હુરિસિંહ પડખાગાં અને પેટમાં બંને જગાએ ગોળીઓ વાગવાથી મરણતોલ ધાયલ થઇને પડ્યો. આથી એનાં માણસો નિરાશ થયાં, અને જમરદના કોટ અગાડી બીજાં માણસોની મદદની વાટ જોવા ગયાં. મદદ આવી પહોંચી, પણ અજપાણી ખૂટી પડ્યાં. ઘેરાયલા લશ્કરે એજ રસ્તો રહ્યો તે એ કે દુસ્મનના

લશ્કરમાંથી જેમ અને તેમ કાપાકાપી કરીને નીકળી જવું. પણ જ્યારે લાહોરમાં અફઘાનોના આ હુમલાની પહેલ વહેલી ખબર પડી હતી, ત્યારે જે લશ્કર કુમાર નાહોનિહાલસિંહના લક્ષ પ્રસંગે માન આપવા સાર એકદું કર્યું હતું, તેને તુરતજ ઝડપથી ઉત્તર તરફ રવાના કરવામાં આવ્યું હતું. કુમાર પડે એનો પિતા ખરકસિંહ, જનરલ વેન્ચુરા, જનાદાર ખુશાલસિંહ અને સીખ લશ્કરના શ્રેષ્ઠ યોદ્ધાઓ આ લશ્કરમાં હતા. આ ફાણુ લશ્કરને વખતસર આવી પહોંચ્યું જાણીને ખરકજી સરદારો બિલકુલ લડયા વગર જલાલાબાદ ગયા.

લડાઈ ટટાના આ વખતમાં મહારાજાએ બ્રિટિશ સરકારની માફ દોસ્તી નિભાવી રાખી. બ્રિટિશ સરકાર પોતાને આ વખતે મળેલી ઊંધી મસલતને અનુસરીને અફઘાનીસ્તાનના રાજ્ય મામલામાં પોતાની તરફથી હાથ ધાલવાનું કરતી હતી. બ્રિટિશ સરકારની મુશ્કેલી રાજ્ય કરી શકે એવા અને બહાદૂર કુટુંબને રાજ્યપરથી છોડીને ખાખાવીખી થઇ ગયેલી સદોઝાઇ જાતમાંથી નબળામાં નબળો અને અશક્ત માણસોનો પક્ષ કરવાની હતી. લાહોર દરબારની સાથે આ બાબતનાં કહેણો, રણજીતસિંહ અને શાહસુજાની સાથે કરેલી ગાઠવણ, માથે લેવાલા આ કામનો ફતેહ ભરેલો આરંભ, તેમજ તેમનો મહા દુઃખ ભર્યો અંત એ બધાનું યથાસ્થિત વર્ણન બીજી જગ્યાએ કરવામાં આવ્યું છે. આ જગ્યાએ એનું વર્ણન કરવાનો અવકાશ નથી. મહારાજાને આ સ્વારી બિલકુલ ગમતી નહોતી. એમને લાગતું હતું કે જેમ સુતલજ નદી તરફ એમના રાજ્યની સીમા નક્કી કરી દીધી હતી, તેમ સિંધ અને અફઘાનીસ્તાન તરફ એમના રાજ્યની હદ બાંધી લેવાના વિચારથી આ બધી ગાઠવણ કરી છે. છતાં સને ૧૮૩૮માં વિલ્યમ એકનોટનને એમણે બધી બીના નિવદન કરી હતી. તે પ્રમાણે આ સ્વારીના લાભમાં પોતાથી અને તેટલું એમણે કર્યું હતું. જો એમના સરદારો આડે ન આવે તો

પોતાને ભાગ જે કરવાનું આવે તે કરવાને તત્પર હતા. પરંતુ સી-
ખ અમીરોને ઇંગ્રેજોની જોડે મળીને કાંઈ પણ કરવું ખાસ અર-
થતું હતું આ સમયે મહારાજની પંડની સત્તા કમતર થતી જતી
હતી, અને લાહોર દરબારમાં જમુના રાજાઓ ઈયાનસિંહ અને
ગુલાબસિંહ જે કરે તે કરી શકે એવા શક્તિમાન થઈ પડ્યા હતા.

૧૮૩૮ના શિયાળામાં અફઘાનિસ્તાન જનારા બ્રિટિશ લશ્કર-
રો ફિરોઝપુર એકઠું કરવામાં આવ્યું. ગર્વનર જનરલ લૉડ આ-
ર્થર ક્લાંડ પણ દબદબા સાથે મહારાજને લાહોર મળવા આવ્યો હતો.
તે વખતે મહારાજ ઉપર પક્ષધાતનો ખીજો હુમલો થયો. રોગનો
આ હુમલો હદ બહારના વ્યસન, ટ્રિકર અને આવેશને લીધે થયો
હતો. આ હુમલો મહારાજએ હવે નાના પ્રાંતો જીતવાનું સદાને
માટે તજ દેવું જોઈએ, એમ સૂચવતો હોય એમ લાગ્યું. આ વખત-
થી તે ખીજે વર્ષે એઓ મરણ પામ્યા લાંબુધી મહારાજ અર્ધા-
મુએલા હતા, એમ કહીએ તો ચાલે. આમ છતાં પણ એઓ કામ-
કાજ પર લક્ષ આપવાનો પ્રયત્ન કરતા. કેટલીક વખત એમને
પાલખીમાં નાંખીને દીલગીરી ભર્યે ચહેરે ખુસામત પુરજ આગાડી
મેદાનમાં મળેલા લશ્કરની કવાયત જોવાને લઈ જતા. હવે મહારા-
જનો અંત આવ્યોછે એમ બધા સમજતા હતા. એમના સરદારો
એક ખીજનો ટોટો પીસવાને તત્પર હતા. પણ મહારાજોની ખીકને
લીધે અંકુશમાં રહેતા. મહારાજના મરણ પછી વધરા નક્કી થવાના
એમ બધા જાણતા, અને તેને માટે તૈયારીઓ કરતા હતા.

મહારાજએ કેટલીક વખત ઇંગ્રેજ વૈદોનું ઓસડ ખાધું હતું.
૧૮૨૬ માં ડાક્ટર મરે, અને મહારાજને પક્ષધાત થયા પછી
૧૮૩૪માં ડાક્ટર મક ગ્રેગરે એમની દવા કરી હતી. પરંતુ એમની
દવાથી મહારાજને કાંઈ ફાયદો થયો નહોતો. કેમકે એક તો મહારાજ

રાજાનો રોગ અનિવાર્ય હતો, અને બીજું મહારાજ એકદમ પીવાની ટેવ મુકી દેતા નહિ. મહારાજએ જન્મે પ્રકારની વીજળી પણ અજમાવી જોઈ હતી. ૧૮૩૭ માં કુમાર નાહોનિહાલસિંહના લગ્ન પ્રસંગે બ્રિટીશ કુમાર ઇનચીફ સરહેનરી ફ્રેંચ અને કેટલાક ઇંગ્રેજ અમલદારો મહારાજને ત્યાં ગયા હતા. આથી મહારાજને ગેરલાભ થયો હતો, કેમકે પરોણાગતની ખાતર હઠ કરીને ખુબ પીવું અને પાવું જોઈએ એમ મહારાજ ધારતા હતા. આ બધા અમિતાહારથી બીજો વર્ષે ઉપર કહી ગયા તેમ મહારાજ ઉપર પક્ષધાતનો સળંગ હુમલો થયો. આ છેવટના મંદવાડમાં ફેફડો અજીબુદીન એમની દવા કરતો. આ માણસ એમનો વૈદ તેમજ ખાનગી શિરસ્તોદાર જેવો હતો. એની બધી હકીકત અમે અગાડી કહી ગયા છીએ. મંદવાડ વખતે એણે મહારાજની ઘણી સેવા બજાવી હતી. તે પોતાને હાથેજ દવા પાતો, અને મહારાજને બધી ખર્ચ અતરો કહેતો. તેમજ બીજા પ્રખ્યાત દેશી વૈદોને પણ બોલાવવામાં આવ્યા હતા. ગવર્નર જનરલે ડાક્ટર પણ મોકલ્યો હતો. પણ મહારાજ એને મળ્યા નહિ. દેશી દવામાં મદત્વની ગણાતી એવી કર્તુરી, સફેદ અબર, મોતીની ખાખ, સુખડ બદામો વગેરે દવાઓથી કદાપિ એમનો અત કિતાવજો ન આવ્યો હોય તો કોણ જાણે. પણ એનાથી એ બચ્યો નહિ. પોતાના એકના એક ઔરસ કુમાર ખરકસિંહને બિછાના પાસે તેડાવ્યો; અને પોતાની પછી ગાદીએ બેસનાર જાહેર કર્યો. રાજ ધ્યાનસિંહને ખરકસિંહનો મુખ્ય પ્રધાન ઠેરવ્યો, આણ્ણ ભોગવવાનું આ લુચ્ચા રાજના નસીબમાં ઘાલ્યું નહોતું. નાનખાનાના અને ડેરાગાળા નાનકતા સાધુઓને અને ગરીબોને એમણે રૂપ લાખ રૂપિયા ધર્માદ્ય તરીકે વહેંચ્યા, નાનખાનામાં પહેલા મહાન ગુફતો જન્મ થયો હતો, અને ડેરા ખાળાનાનકમાં

એમની સમાધ હતી. આ કર્યાપછી મહારાજને ભોંયે લીધા. ૧૮૩૯ ના જુન મહીનાની ૨૭ મી તારીખે એમણે દેહ તજ્યો.

ત્યાર પછીનાં છ વર્ષો તોફાન અને અરાજકતા ગયાં. એકબીજાનાં ખુન કરવાં એજ નિયમ હતો. ગરીબ લોકોને દયા વગર કચરી નાંખવામાં આવતા. મહારાજનો ઔરસ પુત્ર નમાલો ખરકસિંહ અને ખુબસુરત કુચ્છંદી અને ખે પૌત્ર નાહોનિલાલસિંહ એ બંનેના ખુન થયાં ત્યાર પછી ગાદીના ખોટા દાવાદાર ઉભા થયા. દોરડીઆ અને વિષયાસક્ત મહારાજ શેરસિંહનો એના પુત્ર સહિત ફર સિંધન વાલીઆએ ધાત કર્યો. નાયનારીના છોકરા દુલિપસિંહની પણ એવીજ અવસ્થા સત્તર થઇ હોત, પરંતુ એને સુભાગ્યે સીખ લશ્કર નિર્બંધ થઈ ગયું, અને બ્રિટિશ સરકારનો ઉદાર આશ્રય (જેનો બદલો વળાયો નથી) મળી ગયો માટે એ ઉગર્યો.

રણજીતસિંહે જેવું વાળ્યું હતું તેવું લખ્યું. ખાપે જે દુષ્ટમો કર્યાં હતાં, તેનો બદલો છોકરાંએને મળ્યો. દગો ફટકો, જોર જુલમ, અને ખુનામરફીયો જે રાજ્યની સ્થાપના થઇ હતી, તે રાજ્ય સ્થાપનારના મોત પછી ઝાઝીવાર ટક્યું નહિ. એક માણસની લશ્કરી નિપુણતા, અને વહીવટની કુશળતાવડે ઉદ્ભવ પામેલું રાજ્ય જ્યારે એને હયાતીમાં લાવનાર ગયો ત્યારે તરતજ છુટું થઇને ટુકડેટુકડા થઇ ગયું. ખાલસાતું રાજ્ય ઈંગ્રેજ લોકોના હાથમાં ગયું. અને જો ઈંગ્રેજો દયા અને ન્યાયાન્વિત બળે રાજ્ય કરશે તો ગમે તેવો શત્રુ આવે તોપણ એમના હાથમાંથી એ રાજ્ય પડાવી નહિ શકે. ન્યાય, દયા અને બળ એજ પાઠશાહતને સુદૃઢ બનાવે છે.

21581

સમાપ્ત